

АРХЕОЛОГІЯ

49 * 1985

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, С. О. Висоцький, С. Д. Крижицький, М. П. Кучера, Е. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Т. Г. Рудницька (відповідальний секретар), Д. Я. Телегін, П. П. Толочко, Е. В. Черненко, О. П. Черніши, Б. А. Шрапіко

Адреса редколегії

252014 Київ 14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95 35 81

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

49 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

СТАТТІ

С. В. ПАНЬКОВ

Питання походження чорної металургії у Східній Європі

Чорна металургія, як і інші галузі виробництва, має свою історію. Інтерес до неї пов'язаний з тим, що і металургія і обробка заліза зумовлені розвитком давніх суспільств. З одного боку, вдосконалення залізоробної техніки і технології свідчить про рівень технічного озброєння тієї чи іншої археологічної культури, а з іншого,— про розвиток її як самостійної галузі виробництва, про вплив не лише на такі суміжні сфери, як, зокрема, ковальське ремесло, а й на інші ланки суспільної і економічної діяльності. Тому без вивчення стану розвитку залізообробного виробництва неможливо з достатньою повнотою простежити жодну з сторін діяльності давньої людини.

До питань виникнення та становлення чорної металургії на території Східної Європи дослідники вже зверталися. Зокрема, Б. А. Шрамко вважає, що на території СРСР існували два райони, де незалежно один від одного проходив процес первісного освоєння видобутку та обробки заліза. До першого району входило Закавказзя, що було тісно зв'язане з іншими областями Передньої Азії, а до другого—центральна частина Східно-Європейської рівнини, де цей процес почався наприкінці II — на початку I тис. до н. е.¹

Нові археологічні дані дають можливість конкретизувати висновки Б. А. Шрамка і ширше висвітлити проблему виникнення та становлення східноєвропейської металургії заліза та поставити питання: а) в яких саме областях Східної Європи зародилися перші осередки виробництва заліза; б) з яким із видів виробництва можна пов'язати походження східноєвропейської металургії заліза; в) які технічні пристрої для добування заліза використовували перші металурги.

Лише після розв'язання цих питань можна достатньо чітко простежити розвиток чорної металургії і визначити її роль у розвитку металургії заліза європейської частини континенту в цілому.

Необхідно зазначити, що етап виникнення та становлення нової галузі ремесла в будь-якому регіоні, а тим більше такому, як сучасна європейська частина СРСР, дуже складний для розуміння. Тому без визначення шляхів зародження і розвитку техніки виробництва заліза в стародавньому світі взагалі неможливо було б зрозуміти розвиток східноєвропейської металургії заліза і інтерпретувати нові факти. Водночас техніка і технологія виробництва заліза з руд не могли виникнути на порожньому місці. Для такого якісного стрибка у розвитку продуктивних сил людства потрібні були історичні і технічні передумови. І оскільки розвиток всього людства підкоряється єдиним законам, то, розглянувши передумови відкриття металургії заліза у сусідніх регіонах, можна зрозуміти і процеси, які відбувалися у Східній Європі, безумовно, враховуючи і конкретні географічні умови.

Проблема відкриття заліза цікава тим, що ще до появи металургії заліза людство було вже знайоме з металом в його космічних формах (метеоритне залізо) і мало деякі навики його обробки. Крім того, траплялося самородне залізо не придатне для виготовлення будь-яких виробів. Тому знайомство з самородним чи метеоритним залізом у кращому випадку могло лише сприяти розвитку техніки ковальської обробки цього металу.

Щодо виникнення сиродутного способу виробництва заліза існує кілька гіпотез. Згідно з першою, що відноситься ще до часів Лукреція Кара, відкриття способу плавлення залізної руди пов'язувалося з випадковим вогнем і, відповідно, випадковим вважалось і саме відкриття металургії заліза. Для перевірки цієї гіпотези англійський дослідник Х. Коглен різні шматки залізної руди — гематит, лімонит та ін., клав у жар деревного вугілля. «Але,— пише дослідник,— яким би сильним не був вогонь, вдавалося лише обпалити руду, а не розплавити її. Тому отримати цим шляхом щось подібне до губки заліза неможливо»². Ці експерименти привели Х. Коглена до важливих висновків, пов'язаних з відкриттям техніки плавки руди. Для отримання відновленого заліза, вважає дослідник, необхідно: а) щоб руда для плавки достатньо захищалась шаром палива від швидкого окислення відновленого заліза, що може трапитись при контакті з повітрям; б) щоб була будь-яка металургійна піч, з штучним чи природним дуттям, чи без нього; в) щоб температура в печі була такою, при якій метал міг би набути напіврідкої чи пластичної форми, тобто був придатний для обробки³.

Виходячи з цього, Х. Коглен пропонує пов'язувати відкриття металургії заліза з гончарним виробництвом і, зокрема, з гончарними печами. Як вказує дослідник, згадуючи гончарні печі із Тельль Халаф, де температура могла досягати 1200 °C, печі з достатньою для редукції заліза температурою були відкриті раніше, ніж спосіб видобування заліза. І якщо, наприклад, червона вохра чи червоний оксид заліза, які як мінерал широко розповсюджувались і використовувались у давнину, попадали у піч з достатніми редукційними умовами, випадково чи як домішок до керамічної маси, то могло відбутись відновлення оксидів до металевого заліза⁴. З цією думкою погоджується В. В. Іванов, який стверджує, що перші хімічні досліди з оксидами заліза пов'язувались швидше з їх роллю як фарбника, від домішки якого залежав колір глини. Причому ефект фарбування досягався при температурі від 1400 до 1600 °C⁵.

Найбільш обґрунтованою, на нашу думку, є гіпотеза, що пов'язує відкриття металургії заліза з металургією інших металів, зокрема міді і золота. Достатнього розвитку вона набула у працях англійського дослідника Р. Тайлкота та радянського дослідника В. Г. Котовича. Як зазначає Р. Тайлкот, щоб добути мідь з голубої мідної сульфідної руди, необхідно випалювати її до перетворення в оксид. У процесі випалювання руда набуває червонуватого кольору, що практично не відрізняє її від гематиту, який, очевидно, розплавляли замість мідної руди. «Після плавки на дні печі замість міді повинен був бути розплавлений

шлак, або ж кілька шматків пористого заліза разом з рештками вугілля. Залізо відокремили і виявилось, що це незвичний матеріал, без включеній міді, до того ж в гарячому стані простежувалась його ковкість»⁶.

Можливість відкриття металургії заліза у зв'язку з кольоровою металургією з точки зору фізико-хімічних перетворень досконально розглянув В. Г. Котович. На його думку, найбільш давній спосіб плавлення сульфідних руд складається з двох операцій: (1) багаторазовий випал руди з метою вилучення якомога більшої кількості сірки, що приводило до утворення переважно оксидами міді та заліза складного за хімічним складом проміжного продукту; (2) виплавлення чорної міді у печах з відтворювальним середовищем, де з оксидів міді повинна відтворюватись металева мідь, а оксиди заліза переходити в закиси заліза, що разом з кремнекислотою утворюють шлаки. При цьому деякі реакції приводили до редукції заліза. Це могло відбутись при шлакуванні оксидів за умов достатньої кількості палива чи вапна в шихті чи недостатньої кількості в ній кремнекислоти через що порушувалась хімічна рівновага, і частина закису заліза відтворювалась до металевого заліза⁷.

В іншому випадку маленькі шматки заліза отримували при добуванні золота з золотоносних пісків. Такий пісок із вмістом магнетиту відомий, наприклад, у Нубійській пустелі в Єгипті⁸. Отже, щодо шляху відкриття сиродутного способу виробництва заліза можна погодитись з думкою Р. Тайлкота, що «ця стадія у розвитку техніки є найбільш складною для розуміння, але щось повинно було відбутись, якщо розвиток металургії заліза взагалі може бути чимось поясненим»⁹.

Дискусійним є й питання про район, де вперше отримали сиродутне залізо не як побічний продукт, а як потрібний матеріал. Щодо цього є дві думки. Прихильники однієї вважають, що сиродутний спосіб видобування заліза був майже одночасно відкритий у різних районах давнього світу. Інші вчені пов'язують його виникнення з одним певним центром.

С. Пшеворський вважав, що формування залізної індустрії у Східному Середземномор'ї та регіоні Близького Сходу відбулось через багато сотень років розвитку залізообробки, тому єдиний центр чи єдине джерело поширення способу залізодобування не можуть бути визначеними. Анатолійська металообробка паралельно розвивалась з іншими районами і тому Мала Азія не має підстав претендувати на відкриття техніки залізодобування, хоча і відіграла значну роль у її розвитку¹⁰. Н. Н. Стоскова як можливі центри першого винаходу заліза та сиродутного способу його виготовлення згадує Єгипет, Індію і Кавказ¹¹.

Переважна більшість вчених вважає, що індустрія заліза поширилася з Малої Азії. Радянський дослідник І. А. Гзелішвілі, посилаючись на Лукаса, Кларка, Коглена, Рікарда і Дікшита, пропонує локалізувати центр поширення та відкриття металургії заліза на території Грузії¹². У зв'язку з цим необхідно розглянути найбільш ранні залізні предмети, що проаналізовані в праці Х. Коглена. Це допоможе зрозуміти спроби пов'язати відкриття сиродутного способу виробництва заліза з певним географічним районом.

До III ст. н. е. відносяться такі речі з металургійного заліза: фрагмент заліза з Телль Чагер Базар у Північній Сірії (не пізніше 2700 р. до н. е.); два фрагменти заліза з тієї самої пам'ятки (не пізніше 2500 р. до н. е.); бронзове руків'я з залишками залізного леза з Телль Асмар у Північній Сірії (2450—2340 рр. до н. е.); кинджал з обшивим золотом руків'ям і залізним лезом із гробниці Алака Гейюк в Анатолії (кінець III тис. до н. е.).

До II тис. до н. е. відносяться: кинджал з бронзовим лезом і залізним руків'ям з Йорган-Тепе (Месопотамія), фрагмент заліза із замку Іштар (Месопотамія); залізні речі з Теле Гіян I і Теле Сіалк A, які слід віднести до кінця II тис. до н. е. (Персія); фрагмент бойової залізної сокири з святилища Рас Шамбра, що датується XV ст. до н. е. чи першою половиною XIV ст. (Сірійське узбережжя)¹³.

Список можна було б продовжити, але і так видно, що пов'язати відкриття металургії заліза з певним чітко окресленим районом немає можливості. Х. Коглен твердить: «В Грузії і Вірменії поодинокі залізні предмети з'являються не раніше 1200 р. до н. е. Отже, це вказує на те, що залізо у Транс-Кавказії було відкрите пізніше»¹⁴. І якщо виявлений на території Грузії ранній залізний інвентар навіть датується не пізніше XIV—XIII ст. до н. е., то, зважаючи лише на наведені приклади, вже неможливо з достатньою переконливістю твердити, що Грузія була батьківщиною сиродутного способу видобування заліза. Інша справа, як відзначає Х. Коглен, добування вперше в достатній кількості заліза металургами Малої Азії, що принесло їм і, зокрема, племені халібів, світову славу¹⁵. Р. Форбс вважав, що після розгрому Хетської імперії в XII ст. до н. е. «народами моря» секрети виробництва заліза з руди поширились по всьому світові. Проте, визнаючи Малу Азію місцем винаходу залізодобування, він пропонує залишити проблему точної локації найбільш раннього центру виробництва заліза відкритою. На думку Р. Форбса, залізо в Грузії і Вірменії з'являється у XIII ст. до н. е., а на південь Росії (тобто у північно-причорноморські степи) проникає у VIII ст. і достатнього розвитку як галузь виробництва залізодобування набуває лише у VI ст. до н. е.¹⁶

Як бачимо, проблема походження металургії заліза до цього часу нерозв'язана. Чи було відкриття техніки плавлення залізних руд пов'язане з діяльністю гончарів чи мідноплавильщиків (що більш ймовірно) визначити важко. Не викликає сумніву лише те, що відкриття це базується на емпіричних спостереженнях багатьох поколінь людей, діяльність яких була пов'язана з вогнем і переробкою різних мінералів. Тому його потрібно вважати не випадком, а результатом закономірного розвитку продуктивних сил суспільства. Підводячи підсумок сказаному, наведемо слова Р. Плейнера: «...неможливо довести, що техніка відтворення заліза з руд була відкрита в одному місці. Тут, очевидно, йдеться про явище полігенетичне»¹⁷.

Як уже згадувалось вище, Р. Форбс вважав, що в північно-причорноморські степи залізна індустрія проникає в VIII ст. до н. е. і досягає достатнього рівня розвитку лише в VI ст. до н. е. Можливо, ця думка виникла через недостатнє вивчення відомих матеріалів, а також через те, що ряд важливих джерел для вирішення цієї проблеми з'явився після написання Р. Форбсом праці. Б. А. Шрамко, проаналізувавши всі матеріали, дійшов висновку, що на європейській частині СРСР місцем освоєння сиродутного способу виробництва заліза була центральна частина Східно-Європейської рівнини.

В останньому дослідженні з історії чорної металургії Східної Європи, яке висвітлює переважно білоруське Подніпров'я I тис. н. е., М. Ф. Гурін, розглядаючи питання походження східноєвропейської металургії заліза, висловив думку, що розвиток металургії заліза на території Північного Причорномор'я був результатом походів кімерійців і скіфів у Передню Азію і Закавказзя — найдавнішу область видобування заліза. Потім з півдня техніка виробництва заліза стала поширюватись на північ аж до племен милоградської та синхронних їй культур, які запозичили досвід видобування і обробки заліза у своїх південних сусідів¹⁸. В цілому ця схема не суперечить концепції Р. Форбса, однак і вона ігнорує археологічний матеріал.

Походи кімерійців, а тим більше скіфів, в Передню Азію припадають на той час, коли сиродутний спосіб видобування заліза на території Східної Європи був уже відомий, а період його освоєння завершився. Відкриття і освоєння сиродутного способу видобування заліза на території Східної Європи в археологічному відношенні простежується по тій самій схемі, що і в Передньоазіатському регіоні, тобто найдавнішими є знахідки предметів із заліза, зокрема метеоритного, потім йдуть рештки виробництва сиродутного заліза. Доречно згадати про знахідку списа чи ножа з метеоритного заліза в кургані Бічкін-Булук поблизу

м. Елісти, серію залізних предметів з пам'яток зрубної і синхронних їй культур¹⁹.

Слід погодитися з думкою Б. А. Шрамка, що виникнення і освоєння сиродутного способу виробництва заліза на території Східної Європи було самостійним, але чи можна називати при цьому всю центральну частину Східно-Європейської рівнини? Для розв'язання питання ми спробували картографувати найбільш ранні пам'ятки чорної металургії, тобто пам'ятки кінця II — першої половини I тис. до н. е. на території Східної Європи.

(1) Воронеж, лівий берег р. Воронеж, поселення епохи пізньої бронзи. Знахідки зустрічались вздовж берега річки на смузі довжиною 250 м і ширину 25 м. Тут зафіксовано 22 пункти концентрації матеріалу в культурному шарі, що дає підстави говорити про наявність 22 землянок. Культурний шар поселення вміщував уламки гострореберних і баночкої форми ліпних посудин, фрагменти тиглів для виплавки міді і глиняних ливарних форм для відливки вислообушних сокир, серпів, прутків; глиняні пряслиця, знаряддя з каменю і кісток, кістки великої і дрібної рогатої худоби, свині, коня, собаки, верблюда, лисиці; уламки мідних предметів, залізне шило, мідні і залізні шлаки²⁰.

(2) Поселення Сокільське II кінця II — початку I тис. до н. е. розташоване в Івановській обл. поблизу с. Сокільське на березі стариці р. Волги, в 6 км нижче м. Юр'ївця, в місці впадіння у Волгу рік Унжі і Немди. Тут виявлено ряд комплексів: а) в квадраті 10, на глибині 0,55 м від сучасної поверхні розчищено вогнище у вигляді ями діаметром близько 2 м з сильно обпаленим камінням, золою і дрібним вугіллям. На дні ями знайдені кераміка і залізний шлак; б) у північно-західній частині розкопу на краю обривистого берега виявлено рештки печі для виготовлення заліза. Вона складалась з великої кількості сильно обпаленого каміння, переміщеного з залізним шлаком і уламками глиняних сопел, кінці яких були ошлаковані. Діаметр розвалу печі не перевищував 1,5 м. Піч заглиблена в землю на 0,3 м. У заповненні вогнищової ями крім шлаків, каміння і уламків сопел траплялись фрагменти текстильної кераміки. Внизу навпроти печі, лежав великий кам'яний молот для подрібнення руди, що скотився сюди в результаті зсуву берега; в) залишки такої самої печі знайдено за межами розкопу в 6 м від берега. Піч повністю знищена. На поверхні виявлено обпалене каміння, шматки сопел, шлаки²¹.

(3) Поселення бондарихінської культури Лиманське Озеро в Артемівському р-ні Донецької обл. розташоване в 1,5 км на захід від с. Дронівка. Тут виявлено залишки землянок і господарської будівлі. На дні житла знайдено кераміку і залізні шлаки. До північного краю житла впритул примикали рештки залізоплавильного горна, на північному краї якого виявлено сліди двох стовпів, на які опирається навіс, що йшов, можливо, від покрівлі житла. Горн мав вигляд темної гумусної і вуглястої плями на фоні світлого материкового піску. При вибранні плями простежувались три ямки діаметром 0,7 м, глибиною 0,33—0,47 м, які зливалися між собою. В заповненні ям знайдено шматки глини і дрібні шлаки. На дні та стінах збереглась глиняна обмазка товщиною 2—4 см з товстою кіркою залізних шлаків. На дні центральної ями виявлено шматок заліза діаметром до 8 і товщиною 4 см. Крім цього, у комплексі знайдено залізний стержень довжиною 2,5 см і уламок сопла. Пам'ятка датується X—XIII ст. до н. е.²²

(4) Уманський р-н Черкаської обл. На поселенні білогрудівської культури, розташованому в 1,5 км на південний схід від с. Краснопілки, в балці, що знаходиться в 0,4 км на схід від робітничого селища учицького господарства Уманського сільськогосподарського інституту, виявлено шматок залізного шлаку, що містить 58 % заліза²³.

(5) Карелія, стоянка Курмойла I. На березі Сямозера, в 2 км на північ від сучасного сел. Курмойла знаходитьться неолітичне поселення, де виявлено 32 вогнища, з яких № 5 і № 6 використовувались,

очевидно, для виплавки заліза. Вогнище № 5 було овальним, розміром $1,4 \times 1$ м, глибиною 0,6 м від сучасної поверхні. Воно складалось з досить великих каменів із слідами обпалу і деревного вугілля. Вогнище № 6 теж овальних обрисів мало розміри $2 \times 1,6$ м і глибину 0,65 м від сучасної поверхні і також вміщувало дуже обпалене каміння і вугілля. Поряд з вогнищами лежали залізі шлаки. На стоянці крім вогнищ виявлено і ями, можливо, поглиблені житла. В одній трапились залишки металургії заліза. Яма № 2 розмірами $2,85 \times 1,8$ м, глибиною 1 м містила чимало великих каменів, фрагменти посудин, уламок шліфувальної плити, три залізних шлаки і шматочки глини, що спеклись з металом. Шлаки знаходилися і поблизу житла. Пам'ятка датується початком I тис. до н. е.²⁴

(6) Стоянка Шапнаволок. Східне узбережжя Сямозера. Розташована в 1 км на південний схід від с. Шапнаволок. Культурний шар містив відщепи кварцу, сколоті з нуклеусів, три скребки з увігнутим робочим краєм, сланцеву стамеску. В центральній частині поселення на незначній території виявлено скупчення залізних шлаків, розсіяних разом з великими шматками глиненої обмазки. Кераміка стоянки поділяється на два типи — типово неолітичну і більш пізнню, прикрашенню відбитками тканини, поверх якої нанесені рідкі, круглої форми ямки чи штрихи. Датується початком I тис. до н. е.²⁵

(7) Стоянка Чуйнаволок, північно-східний берег Сямозера. Розташована в 1 км на північний схід від с. Чуйнаволок. Культурний шар містив кераміку, сланцеві знаряддя, уламок ллячки, шматки залізного шлаку. Датується початком I тис. до н. е.²⁶

(8) Західне узбережжя Сямозера. Поблизу с. Сяргі-Лахта виявлені залишки металургії заліза — шлаки, шматки обмазки. Датується, можливо, початком I тис. до н. е.²⁷

(9) Федорівська стоянка. Костромська обл., с. Федорівське, лівий берег р. Векси. В 1 км від витоку р. Векси із Чухломського озера розташована стоянка середини III тис. до н. е. Культурний шар містив багато знарядь з кременю, яшми, кераміку, серед якої переважають фрагменти ямково-гребінцевої фат'янівського типу. Трапились і уламки посудин з відбитками тканини на зовнішній поверхні та без орнаменту, бронзове долотце, уламок пластини, 10 шматків шлаку з залишками в них металу, залишки залізного предмета невизначеного призначення. Залишки заліза О. Я. Брюсов пов'язує з пізнішим шаром²⁸.

(10) Бронзоливарна майстерня на р. Томиці, поблизу с. Солом'яне на північно-західному узбережжі Онезького озера недалеко від м. Петрозаводська. Вона знаходилась безпосередньо на березі затоки Онезького озера — Логмозера. Майстерня мала сім вогнищ, два з яких (найбільші, підковоподібної форми) були викладені з каміння. Навколо вогнищ знаходилися залізні шлаки, мідний злиток, 14 уламків глинених ллячок, 2 товкачі для подрібнення руди, шматки заліза і запас глини. Кераміка представлена фрагментами з відбитками тканини і гребінки. Виявлені і кам'яні знаряддя. Датується початком I тис. до н. е.²⁹

(11) Галицький р-н, Костромська обл. Північний берег Галицького озера. Пункт стоянки на дюні Уміленіє. Культурний шар пам'ятки ранньої яківського часу містив кераміку, фрагменти якої представляли посуд баночної форми з чітко виявленою шийкою. Поверхня посудин покрита грубою сіткою чи відбитками шнура. Численні фрагменти покриті натіками заліза чи сплавились з ним. Частина кераміки була повністю деформована — пориста, роздута від сильного жару, червоного кольору. Частина ошлакована, з характерним скляним блиском. Поряд з цим культурний шар містив уламки кричного заліза, розсіяного по всій розкопаній площині (близько 200 шматків). До цього самого часу можна віднести три землянки, в плані видовжені форми. Землянка II довжиною 5,5, ширину 3 м; землянка III довжиною 6 м, ширину 4, глибину 0,6—1,2 м. Всередині землянок виявлено вогнища, де знайдено уламки заліза і кераміки. Крім них знайдені вогнищеві ями самостій-

ного призначення глибиною 0,7—1 м, що були заповнені вуглистим піском і також містили уламки заліза і кераміку. На дні їх знаходились плоскі днища посудин-тиглів. Богнище IX чашеподібної форми вражало величими розмірами — довжиною 3 і ширину 1 м. Воно було заповнено вуглистим піском, а у нижній частині містило шар суцільного вугілля товщиною 30—40 см у вигляді великих шматків, серед яких зустрічались цілі головні. Пам'ятка датується VIII—VII ст. до н. е.³⁰

(12) М. Торчин Волинської обл. Поблизу міста виявлено поселення раннього залізного віку, культурний шар якого містив фрагменти тюль-

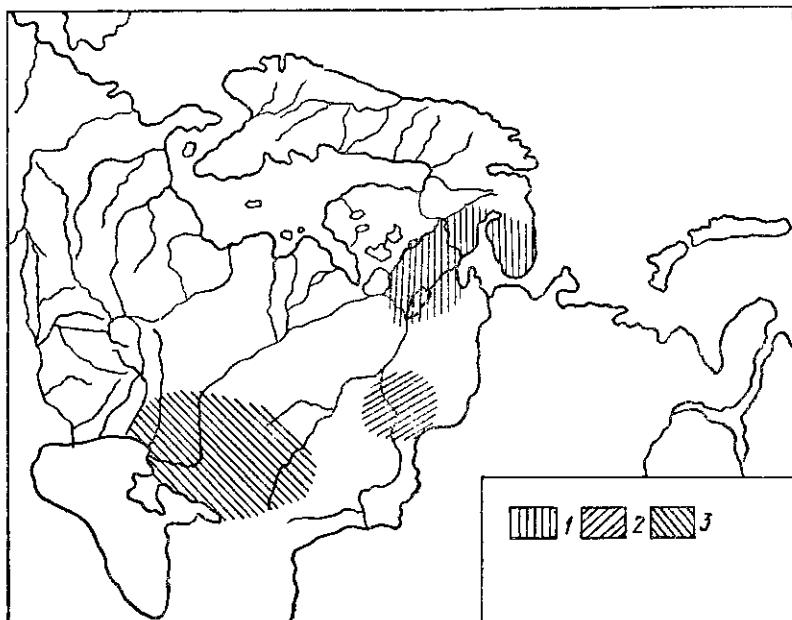

Рис. 1. Осередки відкриття та освоєння сиродутного способу видобування заліза у Східній Європі.

1 — Північно-Західна, 2 — Центральна, 3 — Південна області.

пановидних, баночкої форми і з діжкоподібним тулубом посудин та шматки залізного шлаку. Датується не раніше VII ст. до н. е.³¹

(13) Стоянка Ольський Мис. Розташована на східному березі оз. Лача, в 17 км південніше м. Каргополя. На стоянці разом з комплексом виробів із заліза і керамікою виявлені залишки залізоробного горна. Залишки горна являють собою лунку діаметром 0,25 і глибиною 0,20 м. Поглиблення заповнене шматками криці. Стінки і дно лунки покриті щільним шаром заліза, яке спеклося з піском. Поряд з горном скupчення шлаків. Тут же знайдено залізний ніж. Залишки металургії заліза пов'язані з керамікою каргопольської культури. Пам'ятка датується першою половиною I тис. до н. е.³² (рис. 1).

Таким чином, якщо звернутися до карти розташування пам'яток чорної металургії кінця II — початку I тис. до н. е., то чітко видно, що на території європейської частини СРСР виділяються три області відкриття і первісного освоєння техніки залізодобування: Північно-Західна, Центральна і Південна. Північно-Західну область представляє група пам'яток у Карелії, Прионежжі і Ольський Мис на Кольському п-ві. Центральну — поселення Сокільське II в Івановській обл., дюна Уміленіє в Костромській обл., Південну — м. Воронеж, поселення Лиманське Озеро в Донецькій, с. Краснопілка у Черкаській обл. Найбільш ранні пам'ятки, тобто рубіж II—I тис. до н. е., є в кожній з трьох вказаних областей. Взагалі вони синхронні. Як же в такому випадку могло відбутися поширення металургії заліза з Півдня в Центр і, що ще більш

неймовірно, на Північний Захід? Безсумнівно, в кожній області техніка залізодобування виникла самостійно.

Традиційним питанням, що стоїть перед дослідниками давньої чорної металургії, є питання — з чим, з яким видом виробництва можна пов'язувати відкриття техніки залізодобування. Вже зазначалося, що його пов'язують з гончарним виробництвом, з одного боку, а з другого — з кольоровою металургією. На нашу думку, металургія кольорових металів є основною базою відкриття металургії заліза у Східній Європі, а можливо, і в інших регіонах. Підтвердженням цьому служить наявність у ранніх пунктах залишків виробництва заліза переважно разом із залишками бронзоливарного чи міднодобувного виробництва. Так, на поселенні епохи пізньої бронзи в м. Воронежі культурний шар містив залишні шлаки разом з тиглями для плавки міді чи бронзи і ливарні форми.

Аналогічні пам'ятки виявлені в Карелії і в Прионежжі. Причому це поєднання простежується не лише у Східній Європі. В Казахстані, наприклад, при розкопках поселення андронівської культури поблизу с. Алексеєвського разом з мідними трапились залишні шлаки і шматки залишної руди³³. О. Я. Брюсов, вказуючи на наявність у ранніх пам'ятках залишних і мідних шлаків вважав, що «додавання заліза як флюса могло використовуватись при виплавці... міді. А це дозволяє припустити, що і пізніший перехід від бронзи до заліза відбувся якраз тому, що з властивостями заліза людина познайомилась у процесі бронзоливарного виробництва. Це пояснює загальний перехід до заліза, швидке освоєння техніки обробки заліза, різке витіснення бронзових знарядь із ужитку»³⁴.

Зрозуміло, що наявність на пам'ятках пізньої бронзи залишних шлаків важко пов'язати з додаванням їх як флюса при виробництві міді і цим визначати відкриття техніки залізодобування, але в цілому орієнтація на кольорову металургію як джерело металургії чорної здається нам справедливою. Ця гіпотеза краще обґрунтovується при порівнянні пристроїв для виробництва міді і заліза в епоху відкриття і освоєння способу виробництва чорного металу. Одна з давніх мідноплавильних печей, яка датується кінцем II тис. до н. е., виявлена на Сінайському п-ві. Це — яма глибиною 0,75 м, вирита в землі і обнесена круглою кам'яною стіною. До висоти 0,75 м стіна мала товщину в 1 м, вище — 0,45 м. В стіні було два піддувала. Одне — невисоко над рівнем землі, інше — на висоті 37,5 см від поверхні³⁵.

На території СРСР, в Сибіру, мідноплавильні печі за конструкцією були дещо простіші і являли собою звичайні ями без наземної шахти. Дуже добре ілюструє цей тип мідноплавильного пристрою давня «чудська» піч, виявлена в Урянхайському краї на березі р. Байсют. Тут, в обриві берега добре простежувався профіль мідноплавильної ямної печі, глекоподібної форми. Нижня частина ями містила шлак, перемішаний з деревним вугіллям, верхня — заповнена глиною з чорною землею. Поблизу були розкидані мідні шлаки. Глибина ями становила близько 1 м, діаметр зверху — 0,62, в центрі — 0,89 м. Стінки обмазані глиною. Д. М. Лев вважає, що з боку ями знаходилося невелике поглиблення — отвір, через який при допомозі міхів у піч нагнітали повітря³⁶. Іншу, подібну до цієї, піч для виплавки міді дослідив Я. І. Сунчугашев³⁷.

Особливу увагу привертають залишки залізоробного виробництва періоду відкриття і освоєння залізодобування з поселень Сокільське II в Івановській обл., Лиманське Озеро в Донецькій обл. й стоянки Ольський Мис на Кольському п-ві. Вони надають можливість робити висновки про будову залізоробних пристроїв. Це були заглиблені у землю горни ямного типу з використанням глиняної обмазки, каміння. Глибина їх становила від 0,2 до 0,42 м, діаметр від 0,25 до 1,5 м. Автор публікації горни з поселення Лиманське Озеро представив його конструкцію, подібну лютізьким горнам першої чверті I тис. н. е.³⁸, тобто наземним стаціонарним шахтним горнам. Нам ця думка здається по-

милковою. Щоб більш повно уявити будову східноєвропейських горнів ямного типу звернемося до аналогічних матеріалів з західно- і середньоєвропейських територій, а також з території сучасної Грузії.

Західно- і середньоєвропейська металургія заліза, як відомо, почала інтенсивно розвиватись у культурах гальштатського і латенського часу, а суцільне розповсюдження та освоєння техніки залізодобування пов'язане з латенською епохою. Серед пам'яток чорної металургії гальштатського і латенського часу виділяється серія печей ямного типу, що розміщувались звичайно в житлах-майстернях. Ці печі є найдавнішими для металургії заліза Західної і Середньої Європи. Ряд таких печей

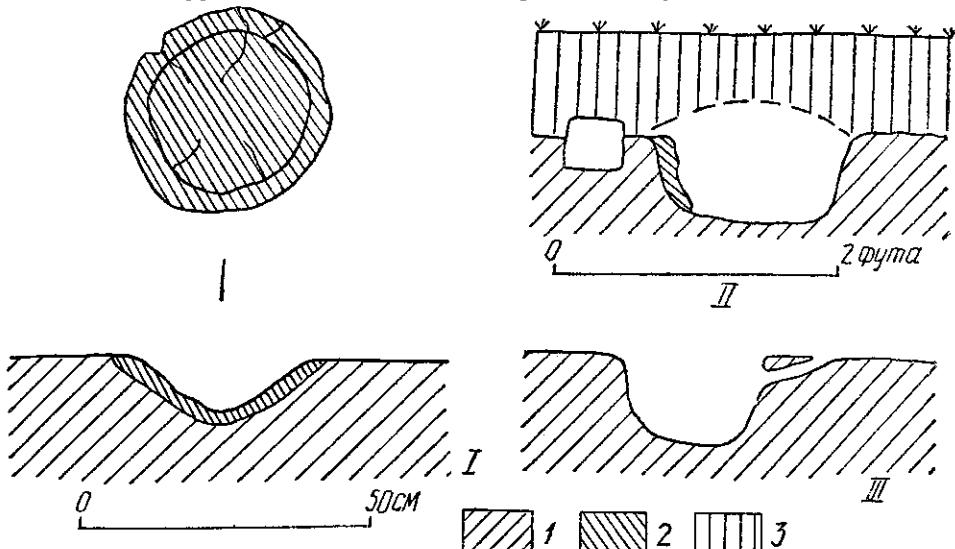

Рис. 2. План та розрізи залізоробних горнів:

I — з поселення пізньогальштатського часу у Праг-Хлобетин (Чехословаччина). II — з майстерні в Кестор, Девоншир (Великобританія). III — з Хелмс Комб, Чеддер (Великобританія). I — материк, 2 — глиняна обмазка, 3 — чорнозем.

був виявлений при розкопках поселень пізньогальштатського часу в Праг-Хлобетин у Чехословаччині. Вони мали округлу в плані форму діаметром близько 0,7 і глибиною близько 0,1 м. Стінки ям були обмазані шаром глини товщиною до 5 см³⁹ (рис. 2, I). Подібні до цих печі відомі на території Великобританії. Як вказує Р. Тайлкот, залізний вік був принесений на Британські острови гальштатськими переселенцями з континенту між 500 і 400 рр. до н. е., і аж до римської окупації ямні горні були ледве не єдиним типом сиродутної печі, відомим британському населенню⁴⁰.

Серед пам'яток чорної металургії Британії доримського часу треба відзначити насамперед майстерню в Кестор поблизу Чагфорда (Девоншир), яка датується 400 р. до н. е. Майстерня мала залишки печі, поглибленої у землю на 23 см діаметром близько 30—45 см. На одній її стороні лежав плоский камінь для встановлення міхів. Дуття в горні здійснювалось через верхній обріз краю ями⁴¹ (рис. 2, 2). Сама майстерня поділялася на дві частини — житло і саме майстерню⁴². Привертає увагу і знахідка в долині Кламорган на поселенні IV—I ст. до н. е. купи залізного шлаку з двома невеличкими горнами ямного типу в центрі. При розчистці одного з горнів вдалось простежити глиняну обмазку стінок⁴³. В ямній печі в Хелмс Комб (Чеддер) дуття здійснювалось через пробитий в землі канал⁴⁴ (рис. 2, 3).

Характерною рисою описаних печей, як відзначає Р. Тайлкот, було те, що шлак з них не випускався, а застигав і формувався в основі печі⁴⁵. Шлакові конгломерати, які при цьому утворювалися, дослідники виявили подрібненими поблизу. Це свідчить про неодноразове використання таких примітивних ямних горнів. Х. Шуберт писав: «Тип печей,

що використовувались з раннього часу на Британських островах, так звані заглиблені (ямні) горни, дно і стінки яких обмазувались глиною, щоб виймати шлак, не руйнуючи кожного разу стінки внутрішньої частини. Це гарантувало використання печі протягом кількох плавок, що робило заливоробництво більш економічним, ніж в необмазаних печах»⁴⁶.

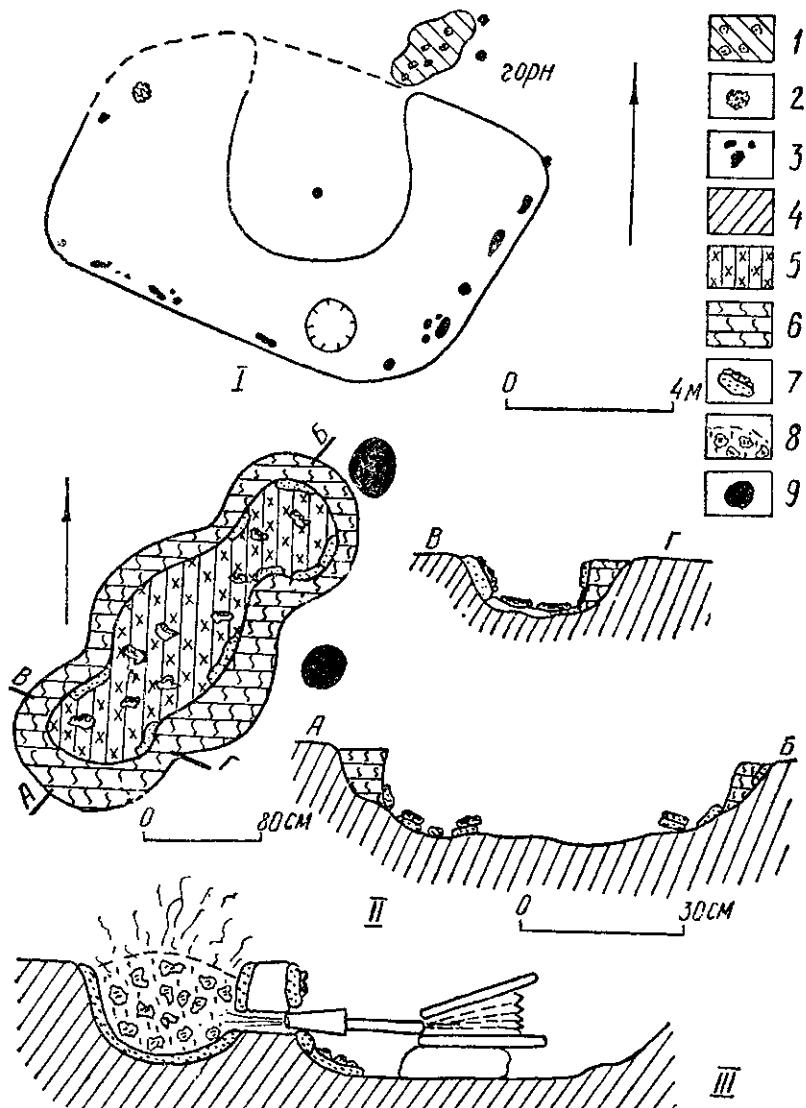

Рис. 3. План майстерні, залишків залізоробного горна та його реконструкція з поселення Лиманське Озеро:

1 — заповнення змішане з шлаками; 2 — скучення обпаленої глини; 3 — ями від стовпів; 4 — материк; 5 — заповнення горну; 6 — обпалена земля; 7 — глиняна обмазка з шлаками, що прикипіла; 8 — шматки шлаку; 9 — ями від стовпів.

Етнографічні матеріали також дають відомості про виплавку заліза в ямних горнах. Наприклад, у м. Кузнецьку в XVIII ст. місцеве населення виплавляло залізо в примітивному горні, що являв собою просте заглиблення в земляній підлозі юрти. Отже, металургійні пристрой з поселення Лиманське Озеро нічим не відрізняються від аналогічних західно- і середньоєвропейських пристрой, а також від ямного горна з Ольського Мису на Колськім п-ві. Причому на поселенні Лиманське Озеро, мабуть, виявлено не один, а три ямних горни. Якщо згадати опис залишків печі, які являють собою «три ямки діаметром 0,7 м, що

зливаються одне з одною», то можна припустити наявність трьох ямних горнів, які використовувалися послідовно. Така будова їх пояснюється, очевидно, тим, що, по-перше, площа, де вироблялось залізо, була обмежена навісом, сліди якого виявлені у вигляді ямок від стовпів, а по-друге, тим, що, можливо, в одній із стінок спрацьованого горну робили отвір для подачі повітря у сусідній горн (рис. 3). При розчистці не виявлено розвалу стінок наземної частини, тоді як всі три поглиблennя зберегли сліди глиняної обмазки з шлаками, що є характерною конструкційною деталлю горнів ямного типу багаторазового користування.

Залізоробний ямний горн з поселення Сокільське II відрізняється від описаних як за розмірами, так і тим, що збудований з каміння. Він нагадує швидше ямні горни кінця II тис. до н. е. з Грузії, які виявлені на території Джиханджурського радгоспу в 15—20 км від м. Кобулеті, де на невеликій мисоподібній площині поблизу так званого Чапаєвського навісу знайдено рештки трьох ямних залізоробних горнів і відвали залізного шлаку. Всі печі мали вигляд ям піраміdalної форми, викладених кам'яними плитами. Приблизно на рівні 1/3 висоти ями закінчувались сферичним поглиблennям, обмазаним товстим шаром глини. Висота (глибина) ямних горнів становила 0,9—1,2 м, розміри зверху від 0,65 до 0,9 м. Іншу піч виявлено у 0,5 км на північний захід від «Чапаєвського навісу». Вона була також піраміdalної форми і складалась з трьох частин. Верхня, найвища, частина (0,65 м) була викладена одним рядом рваного бутового каміння. Середня частина облицьована плоским камінням. Піч завершувала сферична яма глибиною 0,35 м з глиняною обмазкою та діаметром зверху — 0,45 м. Загальна глибина печі становила 1,3 м, розміри зверху — 0,8×0,8 м. На глибині 0,65 м перетин печі мав розміри 0,45×0,43 м⁴⁷. Піч з поселення Сокільське II за будовою була, певно, простішою, ніж грузинські, де стінки замість глиняної обмазки облицьовувалися каменем. Що ж до діаметру розвалу печі (1,5 м), то він, очевидно, був наслідком руйнування країв ями в процесі вилучення шлаку і поступового осипання протягом певного часу.

На ранньому етапі металургії заліза на території Східної Європи використовували не лише горни, що являли собою ями з глиняною обмазкою чи без неї. Для видобування металу пристосовували і звичайні глиняні горщики. Свідченням цього є залишки залізоробного виробництва, яке датується VIII—VII ст. до н. е. з стоянки на дюні Уміленіє поблизу Галицького озера в Костромській обл. Тут виявлено ошлаковані стінки посудин ранньод'яківського часу. Як саме відбувався цей процес, допомагають уявити етнографічні дані. Старожили м. Кузнецька розповідали, що і в XIX ст. в шорських поселеннях селяни вкопували старий гончарний посуд прямо в ґрунт, підводили до пробоїн сопла міхів і горн був готовий. Взимку цей пристрій переносили у житлові приміщення, де біля печі влаштовували своєрідні комельки з використанням пробитих чугунків і природної тяги димової труби⁴⁸.

Очевидно техніку виробництва заліза в глиняних горщиках можна виділити в окремий напрям у техніці залізодобування лише умовно, оскільки використання кераміки було одним з конструкційних елементів певної схеми залізоробного пристрою. Дійсно, не всяка глиняна посудина може витримати протягом тривалого часу температуру, необхідну для відновлення заліза і спікання частинок його в залізну губку (1200—1300 °). Тому для горщиків, заповнених залізною рудою і деревним вугіллям, необхідний був якийсь пристрій, що не давав би їм розвалитися. Найпростішим пристроєм для цього виявилася яма. Такими ямами користувалися селяни-шорці в XIX ст. Дещо подібне виявлено і на дюні Уміленіє, де вогнищеві ями глибиною 0,7—1 м були заповнені вуглистим піском, «уламками заліза» (можливо, шлак) і керамікою. На дні знаходились плоскі днища «посудин-тиглів» (очевидно, не тиглі, а нижні частини посудин, які розтріскалися під час сиродутного процесу). Отже, кераміка при виробництві заліза виконувала ту саму

роль, що і звичайна обмазка ями глиною, тобто зберігала яму від руйнування при вилученні застиглого шлаку. З іншого боку, використання горщиків у металургійному процесі не продуктивне, через те, що горщик міг служити лише один раз, а праця на його виготовлення затрачувалась досить значна. Тому використання кераміки при виробництві заліза зустрічається рідко.

Таким чином, з освоєнням техніки залізодобування на території Східної Європи в усіх трьох областях застосовувалися горни ямного типу. Народившись у надрах кольоворової металургії, східноєвропейська металургія заліза перейняла конструкцію металодобувного пристрою майже в незмінному вигляді. І це не дивно, оскільки першими металургами і ковалями були майстри по виробництву і обробці кольоворового металу.

Відкриття способу виробництва заліза і перші кроки в цій області стали важливим етапом у розвитку продуктивних сил давніх суспільств, однак це ще не знаменувало собою початок залізного віку, періоду, коли залізо стає основним виробничим металом. Епоха залізного серпа, наральника, сокири і меча наступить дещо пізніше. В період становлення чорної металургії заліза вироблялось так мало і в територіально-му відношенні виробництво його було настільки обмежене, що в окремих районах, де і кольоворового металу не вистачало, зустрічаються знахідки основних знарядь праці і залишків виробництва з усіх трьох видів сировини — каменю, бронзи і заліза.

С. В. ПАНЬКОВ

Вопросы происхождения черной металлургии в Восточной Европе

Резюме

К вопросам происхождения черной металлургии на территории Восточной Европы исследователи уже обращались. В частности, на основании археологических материалов Б. А. Шрамко пришел к выводу, что становление черной металлургии в рассматриваемом регионе было самостоятельным и происходило в конце II — начале I тыс. до н. э. Накопленные к настоящему времени археологические данные позволяют конкретизировать выводы Б. А. Шрамко и утверждать, что на территории Восточной Европы существовало три самостоятельных очага открытия и первичного освоения техники железодобычи: Северо-Западный (группа памятников в Карелии, в Прионежье, Ольский Мыс на Кольском п-ве), Центральный (поселение Сокольское II в Ивановской области, стоянка раннедьяковского времени на дюне Умиление в Костромской обл.) и Южный (поселение срубного времени в г. Воронеж, поселение бондаринской культуры Лиманское Озеро в Донецкой обл., поселение белогрудовской культуры у г. Умань Черкасской обл.). Судя по остаткам железоделательных устройств, освоение техники железодобычи на территории Восточной Европы во всех трех областях возникновения черной металлургии базировалось на горнах ямного типа, конструкция которых генетически связана с медеплавильными печами эпохи бронзы, что является еще одним подтверждением происхождения черной металлургии из цветной.

¹ Шрамко Б. А. Появление и освоение железа в Восточной Европе.— В кн.: Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР. Харьков, 1965, вып. 4.

² Coghlan H. H. Notes on Prehistoric and Early Iron in the Old World.— Oxford, 1959, p. 43.

³ Ibid., p. 47.

⁴ Ibidem.

⁵ Иванов В. В. К истории древних названий металлов в южно-балканском, малоазийском и средиземноморском ареалах.— В кн.: Славянское и балканское языкоизнание. Античная балканстика и сравнительная грамматика. М., 1977, с. 4.

⁶ Tylecote R. F. Metallurgy in archeology.— London, 1962, p. 184.

⁷ Котович В. Г. Некоторые вопросы древней металлургии меди в связи с проблемой зарождения железной металлургии на Кавказе.— СА, 1977, № 3, с. 70—71.

⁸ Tylecote R. F. Op. cit., p. 185.

⁹ Ibid., p. 184.

¹⁰ Przeworski S. Die metallindustrie Anatoliens in der zeit von 1500—700 vor Chr.— Leiden, 1939, s. 21.

¹¹ Стоскова Н. Н. Появление железа и первые способы его получения.— Тр. ИИЕТ, 1960, т. 33, с. 232.

- ¹² Гзелишвили И. А. Железоплавильное производство в древней Грузии.— Тбилиси, 1964, с. 12—13.
- ¹³ Cogħlan H. H. Op. cit., p. 64.
- ¹⁴ Ibidem.
- ¹⁵ Ibid., p. 68.
- ¹⁶ Forbes R. J. Metallurgy in Antiquity.— Leiden, 1950, p. 418—419.
- ¹⁷ Pleiner R. Základy slovanského záležarského hutnictví v Českých zemích.— Praha, 1958, s. 25.
- ¹⁸ Гурин М. Ф. Металлургия и кузнечная обработка железа в Белорусском Полесье (I тыс. н. е.) : Автoref. дис. ... канд. ист. наук.— Вильнюс, 1979, с. 20.
- ¹⁹ Граков Б. Н. Старейшие находки железных вещей в европейской части территории СССР.— СА, 1958, № 4, с. 3—9.
- ²⁰ Валукинский Н. В. Разведки в Воронеже (1935 г.).— СА, 1937, № 4, с. 308; Валукинский Н. В. Материалы к археологической карте территории г. Воронежа.— СА, 1948, № 10, с. 296, Смирнов А. П. Археологические работы ИИМК на новостройках.— КСИИМК, 1954, 55, с. 19.
- ²¹ Гурина Н. Н. Памятники эпохи бронзы и раннего железа в костромском Поволжье.— МИА 1963, № 110, с. 183—195.
- ²² Татаринов С. И. Железоделательный горн бондарихинской культуры.— СА, 1980, № 3, с. 280—283.
- ²³ Тереножкин О. И. Поселения бilogрудівського типу біля Умані.— Археологія, 1951, вип. 5, с. 180.
- ²⁴ Гурина Н. Н. Древняя история Северо-Запада европейской части СССР.— МИА, 1961, № 87, с. 241.
- ²⁵ Там же, с. 267.
- ²⁶ Там же, с. 310.
- ²⁷ Там же, с. 312.
- ²⁸ Там же, с. 94—95; Брюсов А. Я. Федоровская стоянка.— САРАНИОН, 1928, т. 2, с. 30—31.
- ²⁹ Гурина Н. Н. Древняя история Северо-Запада европейской части СССР, с. 105—106.
- ³⁰ Фосс М. Е. Результаты Галичской экспедиции 1946.— КСИИМК, 1948, 20, с. 60—61, 63.
- ³¹ Крущельницкая Л. И. Памятники раннего железного века в верховьях Западного Буга.— СА, 1971, № 36, с. 60.
- ³² Овсянников В. В., Григорьева Г. В. Железоплавильный горн на стоянке Ольский мыс.— КСИА АН СССР, 1964, 102, с. 22.
- ³³ Брюсов А. Я. История Древней Карелии.— ТГИМ, 1940, вып. 9, с. 136.
- ³⁴ Там же, с. 137.
- ³⁵ Лурье И. М. Очерки по истории техники Древнего Востока.— М.; Л., 1940, с. 169.
- ³⁶ Лев Д. Н. К истории горного дела.— М., 1934, с. 30—31.
- ³⁷ Сунчугашев Я. И. Медеплавильная печь эпохи бронзы.— СА, 1973, № 4, с. 244—246.
- ³⁸ Татаринов С. И. Указ. соч., с. 283.
- ³⁹ Pleiner R. F. Op. cit., s. 83.
- ⁴⁰ Tylecote R. F. Op. cit., S. 176.
- ⁴¹ Ibid., p. 195.
- ⁴² Schubert H. R. History of British iron and steel industry from c. 450 B. C. to 1775 A. D.— London, 1957, p. 19.
- ⁴³ Tylecote R. F. Op. cit., p. 193.
- ⁴⁴ Ibid., p. 195.
- ⁴⁵ Ibid., p. 201.
- ⁴⁶ Schubert H. R. Op. cit., p. 19.
- ⁴⁷ Гзелишвили И. А. Указ. соч., с. 39—48.
- ⁴⁸ Струмилин С. Г. История черной металлургии в СССР.— М., 1954, т. 1, с. 10.

К. О. ШЕПЕЛЬ

Антрапологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту — бронзи

В басейнах рік Сіверський Донець та Кальміус в епоху бронзи проживали племена — носії археологічних культур: ямної, катакомбної, багатоваликової кераміки та зрубної.

Палеоантрапологічне вивчення давнього населення басейну Сіверського Дінця епохи бронзи розпочав Д. М. Анучин¹, який опублікував дані про сім черепів із розкопок В. О. Городцова. Реконструкція за черепом (хлопчика 7—8 років, розкопки С. О. Локтюшева на околицях Ворошиловграда), виконана М. М. Герасимовим², дозволила визначити

антропологічний тип носія катакомбної культури цього району, вона свідчила про існування тут звичаю навмисної деформації голови.

Важливим етапом на шляху вивчення антропологічного складу населення в цій місцевості стало дослідження Т. С. Сурніною³ матеріалів епохи енеоліту з Олександрівського могильника. Вивчивши значну краніологічну серію (12 чоловічих, 2 жіночих черепи), автор вважає їх однорідними. Морфологічні ознаки свідчили про належність цієї групи до масивного доліхокранного протоєвропеїдного типу. Формування фізичного вигляду населення даного часу в басейні Сіверського Дінця, на думку дослідниці, могло відбуватися в результаті змішування неолітичних племен з древньоїмнами.

І. Я. Гохман⁴ з басейном Сіверського Дінця зв'язав подальшу долю населення епохи мезоліту, вважаючи, що його витіснили сюди з районів Надпоріжжя—Приазов'я в неолітичний час.

Варта уваги стаття І. Д. Потехіної⁵, в якій досліджуються три чоловічі черепи епохи енеоліту, виявлені під час розкопок на території Ворошиловградського сільськогосподарського інституту. Ці черепи, на думку автора, генетично пов'язані з надпорізько-приазовським варіантом неолітичної епохи, близько стоять до середньостогівців, але відрізняються від них пропорціями мозкової коробки і лицевого скелета. Опубліковані також і розрізнені матеріали із поховань епохи бронзи басейну Сіверського Дінця⁶. Але через недостатню кількість даних неможливо дослідити особливості формування антропологічних типів населення протягом всіх періодів епохи бронзи в цьому районі.

Рис. 1. Географічна карта.
Розташування палеоантропологічних матеріалів в басейнах Сіверського Дінця та Кальміусу.

Відомий лише один череп ямної культури з басейну р. Кальміус. Г. П. Зіневич⁷ описала його характерні особливості: великі розміри мозкового черепа, широкий лоб, надбрів'я виступає дуже сильно. Обличчя середньовисоке, дуже широке.

За останні десять років Донецькою (С. М. Братченко) та Сіверсько-Донецькою (І. П. Післарій) археологічними експедиціями на території Ворошиловградської і частково Донецької областей одержано значний палеоантропологічний матеріал — понад 1000 кістяків — поганої збереженності. В результаті реставраційної роботи, проведеної автором, вдалось отримати краніологічну колекцію — 143 черепи з лицевим скелетом, довгі трубчасті кістки від 148 кістяків (табл. 1; рис 1).

При краніологічних та остеологічних дослідженнях використовувались праці В. П. Алексєєва, Г. Ф. Дебеца, В. В. Бунака⁸. Для встановлення відмінностей між групами використовували парну лінійну регресію, а для визначення ступеня однорідності тієї чи іншої краніологічної групи — від ошення Ф. Фішера $\frac{\delta z^2}{\delta z^2}$ ⁹. При міжгрупових порівняннях використовувався метод Л. Пенроза — Р. Кнусмана з деякою модифікацією О. Г. Козинцева¹⁰.

Визначення типів і видів навмисної деформації голови виконувалось згідно з розробками Д. М. Анучина¹¹, Є. В. Жирова¹², І. Imbellonі¹³. Було зроблено спробу використати деякі остеологічні ознаки в разоводіагностичних цілях¹⁴. Довжина тіла визначалась за формулами К. Пірсона, А. Лі, В. В. Бунака, Г. Ф. Дебеца, Ж. Олів'є.

Епоха енеоліту (доямний час). Дослідження матеріалів цього часу дало можливість припустити існування двох груп населення. Одна з них — більш численна, з ознаками виразного статевого диморфізму — належить до доліхокранного масивногоprotoєвропеїдного типу (черепний покажчик у чоловіків — 72,7, у жінок — 76,2). Промір вилиць у чоловіків — 143,7. Важливою ознакою в морфологічному комплексі даної групи — і чоловіків, і жінок — є великі розміри довгих трубчастих кісток та окружностей діафізів. Довжина тіла у чоловіків — 171,9 см, у жінок — 157,7 см за Пірсоном. Найбільша подібність цим черепам простежується у серіях неолітичного часу території України¹⁵.

Таблиця 1. Палеоантропологічні матеріали

Час, культура	Басейн Сіверського Дінця		Басейн Кальміусу			
			Верхня течія		Нижня течія	
	Черепи	Кістяки	Черепи	Кістяки	Черепи	Кістяки
Енеоліт (доямний)	10	10	—	—	—	—
Ямна	8	8	2	—	4	2
Катакомбна	81	79	2	2	1	4
Багатоваликової кераміки	4	5	—	1	2	1
Абашівська	1	2	—	—	—	—
Зрубна	27	30	—	2	1	1
Всього	131	134	4	5	8	8

Друга група характеризується ознаками нечіткого статевого диморфізму (4 черепи). Лише використання діагностичних коефіцієнтів при визначенні статі кістяків¹⁶ дозволило з достовірністю віднести їх до чоловічих. Значний процент цих кістяків в нашій серії (33,3 %) викликав необхідність дослідити їх морфологічні ознаки окремо від описаної вище групи. Характерою особливості їх є належність до грацильних форм (черепний покажчик — 76,6, промір вилиць — 129,7). Довжина тіла середня — 165 см (табл. 2).

За своїми морфологічними особливостями ця група займає проміжне місце між групами, після яких залишились такі могильники, як Вихватинці (Молдавська РСР) пізньотрипільського часу¹⁷ та З'їжинський (Куйбишевська обл.) епохи енеоліту¹⁸.

Загальна серія з рисами масивного і грацильного типів (табл. 2) подібна до груп, які походять з могильників епохи енеоліту — Олександрія¹⁹, Ігрень²⁰, що доводить справедливість припущення про реальність існування групи з ознаками грацильного типу в епоху енеоліту (доямний час) в басейні Сіверського Дінця. Можливо, що існування даної групи підтверджує думку І. Й. Гохмана²¹ про переселення груп епохи мезоліту з Надпоріжжя — Приазов'я в басейн Сіверського Дінця під натиском прийшлих племен неолітичного часу. Але можливе й інше припущення: проникнення цієї групи в басейн Сіверського Дінця уже в епоху енеоліту. Нові матеріали дозволяють більш детально дослідити це питання.

Ямна культура. Морфологічні ознаки групи ямного часу свідчать про мезокранну форму будови черепа: сильно розвинене надпередніssя, великий об'єм мозкової коробки (1549,9 см³) у чоловіків. Обличчя середньої висоти. Ніс досить високий і вузький. Помірно велика довжина кісток, значна їх масивність, поєднана з дуже сильно вираженим

Таблиця 2. Середні розміри чоловічих черепів та зрост людей (Епоха енеоліту — бронзи).

№ за Мартіном	Ознака	Доямний		
		Масивний тип **	Грацильний тип	Сумарна ** серія
1	Поздовжній діаметр	196,0 (6) ***	181,7 (3)	191,2 (9)
8	Поперечний діаметр	142,7 (5)	139,5 (4)	141,2 (9)
17	Висотний діаметр	—	132,7 (3)	132,7 (3)
9	Найменший лобний діаметр	104,6 (5)	99,5 (4)	102,3 (9)
8 : 1	Черепний покажчик	72,7 (5)	76,5 (3)	74,1 (8)
45	Промір вилиць	143,7 (7)	129,7 (3)	136,7 (6)
48	Верхня висота обличчя	68,0 (1)	68,8 (4)	68,6 (5)
54 : 55	Носовий покажчик	48,0 (1)	44,2 (4)	44,9 (5)
52 : 51	Орбітний »	75,6 (3)	74,2 (3)	74,9 (6)
72	Загальний кут обличчя	85,5 (1)	87,5 (2)	86,8 (3)
48 : 45	Верхньолицьовий покажчик	48,9 (1)	52,3 (3)	51,4 (4)
	Довжина тіла (Пірсон і Лі)	171,9 (4)	165,0 (3)	168,9 (7)
	(Бунак)	176,5 (2)	166,9 (1)	173,3 (3)

* КБК — культура багатоваликової кераміки.

** За даними І. Д. Потехіної та К. О. Шепель.

*** У дужках вказано кількість черепів.

м'язовим рельєфом, є характерною рисою будови тіла чоловіків. Покажчики пропорцій вказують на мезогамбну будову тіла з нахилем до брахигамбії. Коєфіцієнти кореляції між поздовжніми розмірами довгих кісток і діаметрами діафізів свідчать про наявність високого позитивного зв'язку між цими ознаками. Довжина тіла середня, наближається до високої (168,2 см).

Два жіночих черепи характеризуються брахікранією. Висота обличчя середня. Довжина тіла становить 157,5 см.

Два черепи — чоловічий і жіночий — походять з курганів верхньої течії Кальміусу (м. Донецьк), розташованих в безпосередній близькості до басейну Сіверського Дінця (рис. 1). Знахідки характеризуються мезокранією, вони дуже схожі на серію ямної культури з басейну Сіверського Дінця.

Матеріали з курганів нижньої течії Кальміусу складаються з 6 чоловічих та 2 жіночих. Основною характерною рисою чоловічої серії є значна масивність, доліхокранна форма мозкового черепа, широке обличчя. Скелетам властиві великі поздовжні розміри та окружності діафізів довгих трубчастих кісток. Довжина тіла велика. Жіночі черепи — мезодоліхокранні. На одному з них помітні сліди навмисної деформації. Довжина тіла середня (табл. 3).

Таким чином, наведені матеріали свідчать, що в міру віддалення від басейну Сіверського Дінця за течією Кальміусу антропологічний тип населення ямної культури змінювався. В нижній течії Кальміусу переважали доліхокранні масивні форми на відміну від мезобрахікранних, які були характерні для басейну Сіверського Дінця.

Розглянемо, які аналогії знаходять вищенаведені серії з палеоантропологічними матеріалами ямного та доямного часу на інших територіях. Як показали зіставлення, антропологічний тип групи басейну Сіверського Дінця ямного часу відрізняється від синхронної їй серії з Нижнього Поволжя більш округлою формою черепа, меншою довжиною довгих трубчастих кісток верхніх та нижніх кінцівок ²².

Навпаки, матеріали нижньої течії Кальміусу дуже близькі до нижньоволзьких як за особливостями будови черепа, так і скелета. Від серії з Степової України група басейну Сіверського Дінця відрізняється більшою шириною мозкового черепа, а з нижньої течії Кальміусу — більшою масивністю ²³.

Ямний	Період		ІВК *	Абашівський	Зрубний
	Катакомбний	Недеформовані черепи			
		Деформовані черепи			
190,8 (5)	188,9 (16)	182,6 (28)	193,0 (4)	186,0 (1)	191,4 (15)
146,0 (2)	143,0 (16)	140,1 (25)	141,0 (2)	139,0 (1)	138,6 (14)
—	136,0 (10)	143,8 (12)	—	128,0 (1)	138,4 (5)
99,9 (5)	98,8 (17)	98,6 (28)	99,5 (2)	97,0 (1)	96,2 (13)
77,9 (2)	75,9 (15)	77,4 (24)	75,4 (2)	74,7 (1)	72,8 (14)
135,0 (1)	138,3 (8)	138,8 (13)	—	138—1 (1)	134,3 (6)
72,7 (3)	70,3 (14)	70,8 (25)	77,0 (2)	73,0 (1)	70,3 (14)
45,1 (3)	47,7 (14)	45,7 (21)	—	50,0 (1)	48,9 (8)
72,5 (4)	75,6 (13)	77,7 (17)	81,0п (1)	77,6 (1)	77,6 (8)
82,5 (2)	84,2 (10)	84,2 (13)	—	81,0 (1)	86,3 (3)
50,4 (1)	51,4 (8)	52,0 (9)	—	52,9 (1)	54,0 (5)
168,2 (3)	171,3 (13)	171,5 (16)	175,2 (1)	179,7 (1)	170,4 (15)
173,0 (1)	172,6 (4)	173,2 (4)	—	—	170,0 (5)

Від брахікранної групи з Північно-Західного Прикаспію серії басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу різняться меншими величинами черепного покажчика ²⁴. Будові черепа групи басейну Сіверського Дінця властива деяка схожість з серією Нижнього Подоння ²⁵.

Результати зіставлення серії ямної культури басейну Сіверського Дінця з групою масивного типу з цього району показали, що черепи ямного часу мають більш округлу форму черепної коробки, а скелети — значно менші поздовжні розміри довгих трубчастих кісток верхніх та нижніх кінцівок. А від групи грацильного типу скелети ямного часу відрізняються більшою масивністю та широколицестю.

Та все ж таки можна стверджувати, що існує подібність між населенням доямного часу і групою ямної культури. Вона виявилась при зіставленні черепів ямної культури і загальної серії доямного часу, в якій морфологічні ознаки масивного і грацильного типів представлені разом. Збільшення ширини мозкового черепа в серії ямної культури, мабуть, відбулось внаслідок проникнення сюди брахікранних груп людей з Північно-Західного Прикаспію.

Черепи з нижньої течії Кальміусу мають аналогії з матеріалами Маріупольського енеолітичного могильника та доліхокранною групою надпорізко-приазовського варіанта епохи неоліту ²⁶.

Ката комб на культура. Матеріали ката комбної культури найчисленніші (81 череп, 79 кістяків). Привертає увагу переважання навмисно деформованих черепів (головним чином кільцевого і потилично-лобного типів) — ознака, яка для населення басейну Сіверського Дінця в попередній період не простежувалась (рис. 2).

Група без навмисної деформації голови (28) в морфологічних ознаках будови черепа і скелета багато в чому зберігає риси, властиві серії ямної культури з даної території. Так, форма черепа у чоловіків лишається в межах мезокранії. Обличчя широке, середньовисоке, корінь носа добре виступає, масивність тіла значна. Тенденція до позитивної кореляції між величинами поздовжніх розмірів довгих трубчастих кісток та їх поперечними діаметрами, як це відзначалось щодо кістяків ямного часу, зберігається і в групі ката комбної культури.

Проте між групами черепів ямного і ката комбного часу є і відмінні. Зменшуються величини діаметрів мозкового черепа, відповідно меншим стає і його об'єм (1508,0 см³). Обличчя нижче, ніс ширший. Жінки

Таблиця 3. Розміри чоловічих черепів та зергіт полей (Епоха енеоліту — бронзи. Басейн Кальмусу)

№ за Марії ном	Ознака	Перхня течія				Кулигутра				Нижня течія	
		Ямна	Катакомбна	КБК	Зрубна	Ямна	Катакомбна	КБК	Зрубна		
1	Поздовжній діаметр	176 (1)	199 (2)	—	—	199,5 (2)	189 (1)	190 (1)	200 (1)		
8	Поперечний «	138 138 (1)?	137 (1)	—	—	146,5 (2)	155 (1)	136 (1)	147 (1)		
17	Висотний «	—	143 (1)?	—	—	—	130 (1)	—	143 (1)		
9	Найменший лобний діаметр	103 (1)	104,5 (2)	—	—	105,5 (2)	112 (1)	100 (1)	108 (1)		
8 : 1	Черепний покажчик	78,4 (1)?	62,3 (1)	—	—	73,5 (2)	82,0 (1)	71,6 (1)	73,5 (1)		
45	Промір вилиць	—	—	—	—	145 (2)	—	120 (1) ?	141 ± 1		
48	Верхня висота обличчя	—	74,5 (2)	—	—	73,8 (2)	74,0 (1)	74,2 (1)	76,0 (1)		
54 : 55	Носовий покажчик	—	50,0 (2)	—	—	44,1 (2)	—	41,4 (1)	49,1 (1)		
54 : 51	Орбітний «	56,7 (1)	68,6 (2)	—	—	78,3 (2)	—	77,9 (2)	73,1 (1)		
72	Загальний кут обличчя	—	—	—	—	85 (1)	—	85 (1) ?	—		
48 : 45	Верхньолицький покажчик Довжина тіла (Пірсон і ЛІ) (Олів'є)	—	—	—	—	166,9 (1) 170,0 (1)	51,0 (1) 179,8 (1) 188,0 (1)	166,0 (1) 179,0 (1)	61,0 (1)	53,9 (1)	—
		—	—	—	—	174 (1) лів. —	184,7 лів. —	172,0 (1) лів. —	164,0 (1) лів. —	—	—

* Серія за даними Г. П. Зиневич, К. О. Шепель
** Лів.—довжину тіла підраховано за розмірами лівах кісток.

середньоголові, різняться від круглоголових, які проживали в ямний час. Об'єм мозкового черепа у них збільшується і становить 1345,6 см³. Обличчя — вище, ніс вужчий. Дещо збільшуються поздовжні розміри довгих трубчастих кісток. Показники пропорцій тіла свідчать про мезогамбну будову. Довжина тіла і у чоловіків, і у жінок збільшується (становить відповідно 171,3 см, 158,5 см). Внутрішньо-груповий аналіз свідчить про значну змішаність даної серії.

Два чоловічих черепи з м. Донецька (верхня течія Кальміусу) характеризуються значною масивністю та доліхокранією. Довжина чо-

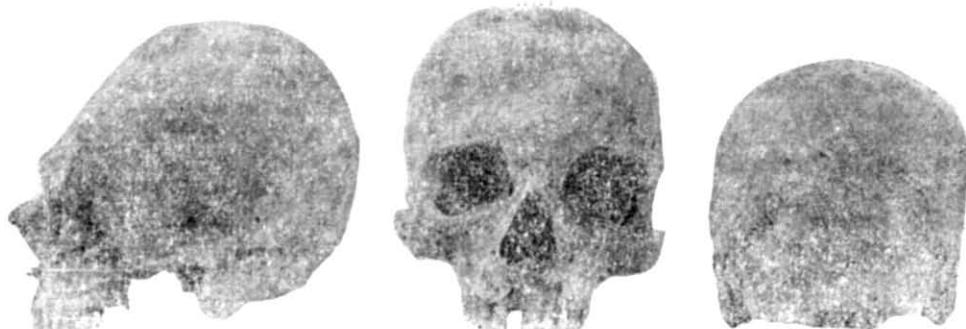

Рис. 2. Навмисно деформований череп. Ката콤бна культура (Говоруха, курган 3, поховання 7, кістяк 1).

ловічого тіла — 174 см, жіночого — 157,7 см. Морфологічний комплекс ознак знахідок відрізняється від описаних вище груп ямної культури з цієї території.

Чоловічий череп з території нижньої течії Кальміусу характеризується брахікранією та дуже великою масивністю. Довжина тіла чоловіка тут стала — 166 см, жінки — 153,8 см.

Порівняння середніх величин чоловічих серій катакомбної культури басейну Сіверського Дінця та Північно-Західного Прикаспію²⁷ показує, що група з району Сіверського Дінця виділяється більшою масивністю, мезокранією, широколицестю. Синхронна група з Нижнього Подоння²⁸ — доліхокранна. Серії Степової України²⁹ та Нижнього Поволжя³⁰ відрізняються

більшими величинами черепного показника. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток у них менші, відповідно менший і зрост. Слід зауважити, що жіноча серія має більше відмінностей від груп з сусідніх територій, ніж чоловіча.

При порівнянні краніологічного типу черепів (чоловічих) басейну Сіверського Дінця і синхронних їм груп, а також серій ямної культури з вищезгадуваних територій за комплексом ознак (табл. 4) виявилось, що існує велика подібність між краніологічними серіями катакомбної культури басейну Сіверського Дінця і ямного часу Нижнього Поволжя. В той же час жіноча група виявляє значну схожість до черепів катакомбної та ямної культур Степової України. Отже, в басейні Сіверського Дінця в катакомбний час антропологічний тип населення був

Таблиця 4. Узагальнені відстані
Пенроза — Кнусмана між черепами катакомбної
культури (недеформованими) басейну Сіверського
Дінця і деякими іншими краніологічними групами

Серія культури	Чоловіки	Жінки
1. Ката콤бної (Нижнє Поволжя)	0,153	0,257
2. Ката콤бної (Степова Україна)	0,095	0,134
3. Ямної (Нижнє Поволжя)	0,048	0,385
4. Ямної (Степова Україна)	0,084	0,201
5. Афанасіївської (Мінусінський край)	0,135	0,218
6. Афанасіївської (Алтай)	0,106	0,535
7. Фат'янівської	0,149	0,223
8. Баланівського могильника	0,779	0,203

дуже близьким до груп ямної культури з вищезазначених територій. Найбільш віддаленою від нашої групи є чоловіча серія з Баланівського могильника³¹, характерними рисами якої є її близькість до грацильного європеїдного типу. Навпаки, жіноча серія знаходиться в межах досить значної спорідненості з черепами басейну Сіверського Дінця. Досить значна подібність простежується між групою катакомбної культури басейну Сіверського Дінця і загальною серією фат'янівської культури³².

Кістяки з курганів м. Донецька близькі до серій епохи енеоліту з хут. Олександрія, масивного типу з Ворошиловградської області, до скелетів ямної культури з Північно-Східного Приазов'я (нижня течія Кальміусу).

Череп з території нижньої течії Кальміусу подібний лише до мозобрахікранної групи, яка залишила після себе могильник Василівка II³³. Очевидно, населення катакомбної культури з басейну Кальміусу було менше пов'язане з групами ямної культури, ніж це простежувалось стосовно басейну Сіверського Дінця. Але матеріал цей кількісно незначний і потребує дальнього дослідження.

Розглянемо особливості групи, яка деформувала голову. Йї властиві мозокранна форма черепа (черепний покажчик у чоловіків — 77,4, у жінок — 79,3), широке, середньовисоке обличчя, значне виступання кореня носа. Показники пропорцій тіла свідчать про мезогамбію з нахилом до брахигамбії. Зріст у чоловіків і жінок високий (відповідно — 171,5, 159,1 см) при значній масивності тіла.

Порівнямо описану групу з відомими в літературі серіями навмисно деформованих черепів катакомбної культури. Черепи з Нижнього Подоння³⁴ більш масивні, широколиці. Виділяються доліхокранною формою мозкового черепа. Серії з Нижнього Поволжя³⁵, Північно-Західного Прикаспію³⁶, басейну р. Манич³⁷ більш вузьколиці та грацильні. Таким чином, серія з навмисною деформацією черепа басейну Сіверського Дінця не має аналогій серед відомих груп катакомбної культури.

При порівнянні краніологічної серії катакомбної культури без навмисної деформації з групою навмисно деформованих черепів басейну Сіверського Дінця зіставлялись ознаки, величини яких майже не змінились внаслідок деформування: біаурикулярна ширина, ширина обличчя, носа. Зіставлялись і остеологічні серії. Як уже зазначалось, при вивчені антропологічного типу населення поряд з краніологічним матеріалом можна розглядати остеологічний. А у випадку наявності навмисно деформованих черепів остеологічні серії переважають над краніологічними. Результати проведеного зіставлення дозволяють стверджувати, що дві групи населення катакомбної культури, які проживали в басейні Сіверського Дінця, споріднені між собою.

В басейні Кальміусу відомі лише три знахідки катакомбного часу з ознаками навмисної деформації черепа. Вони, мабуть, є свідченням контактів, які відбувались між населенням басейну Сіверського Дінця та групами, що проживали в цій місцевості³⁸.

Культура багатоваликової кераміки. Матеріал цієї культури (4 черепи, 5 кістяків) характеризується мезодоліхокранною формою черепа, високим, середньошироким обличчям. Зріст високий (175,2 см у чоловіка, 160,5 см у жінки) при значній масивності тіла. Зустрічаються навмисно деформовані черепи. Основна відмінна цих матеріалів від серій катакомбної культури полягає в тому, що в час існування культури багатоваликової кераміки більш часто зустрічаються доліхокранні форми з високим обличчям.

Два чоловічих черепи знайдені в басейні нижньої течії Кальміусу. Їх основні характерні риси — виражена доліхокранія в будові мозкового черепа, нешироке, високе обличчя. Довжина тіла за довгими трубчастими кістками чоловічого скелета з поховання курганного могильника в м. Донецьку — 184,7 см. Описані знахідки мають деякі аналогії

серед матеріалів з нижньої течії Кальміусу ямної культури. Та значно менша ширина обличчя черепа з поховання культури багатоваликової кераміки не дає підстав для ствердження їх спорідненості.

Зіставлення черепів басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу ви亞вило, що група з басейну Сіверського Дінця відрізняється більшими величинами поперечного діаметра мозкового черепа, більшою шириною обличчя. В басейні Кальміусу відсутні знахідки з слідами вираженої навмисної деформації. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток скелетів з басейну Сіверського Дінця менші, а окружності діафізів у них більші порівняно з кістяками басейну Кальміусу.

А ба шів ська культура. Матеріалом для вивчення фізичного вигляду населення абашивської культури басейну Сіверського Дінця послужив один чоловічий череп та кістки посткраніальних скелетів чоловіка і жінки. Мозковий череп характеризується помірною доліхокранією. Від групи культури багатоваликової кераміки він відрізняється значно меншою висотою обличчя, орбіт. Обличчя широке і середньовисоке. Зріст у чоловіка високий (179,7 см), у жінки середній (153,6 см). Привертає увагу значна вираженість статевого диморфізму на довгих трубчастих кістках посткраніального скелета: чоловічий скелет відрізняється дуже великою масивністю, а жіночий, навпаки, грацильністю. Порівняння з наявним палеоантропологічним матеріалом абашивського часу Середнього Поволжя³⁹ показує, що дані знахідки входять в межі варіацій ознак, характерних для населення цієї культури.

В басейні Кальміусу матеріалів абашивського часу не знайдено.

З рубна культура. Краніологічна серія складається з 27 черепів, остеологічна — 30 кістяків.

Чоловічі черепи доліхокранні (черепний покажчик — 72,8) з середньошироким, середньовисоким обличчям. Ніс мезоринний. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток знаходяться на межі середніх і великих величин. Покажчики пропорцій тіла свідчать про мезогамбію. Довжина тіла знаходитьться на межі середньої і високої (170,4 см).

Жіноча серія мезодоліхокранна. Обличчя середньошироке, невисоке. Поздовжні розміри довгих трубчастих кісток знаходяться в межах середніх величин. Покажчики пропорцій тіла свідчать про мезогамбію з нахилем до доліхогамбії. Довжина тіла середня (156,6 см).

Внутрішньогруповий аналіз свідчить про неоднорідність даних серій.

Відомий лише один чоловічий череп з лицевим скелетом з басейну Кальміусу. Йому властиві доліхокранія, масивність, значна ширина обличчя. Довжина тіла підрахована за трьома скелетами (два чоловічих, один жіночий). Чоловіки (верхня течія Кальміусу) були середнього росту (166,9 см). Довжина тіла жінки (нижня течія Кальміусу) — 151 см.

Як показали зіставлення (табл. 5), особливості фізичного вигляду населення басейну Сіверського Дінця дуже подібні до тих, які характерні для груп зрубної культури Середнього⁴⁰ та Нижнього Поволжя⁴¹, Степової України⁴². Простежується найбільш тісний зв'язок з населенням Середнього Поволжя. Але група з басейну Сіверського Дінця більш високоросла і масивна й багато в чому подібна до серії культури багатоваликової кераміки.

Таблиця 5. Узагальнені відстані
Пенроза — Крусмана між черепами зрубної культури
басейну Сіверського Дінця і деякими іншими
краніологічними групами

Серія	Чоловіки	Жінки
1. Зрубної культури (Нижнє Поволжя)	0,246	0,296
2. Зрубної культури (Середнє Поволжя)	0,131	0,186
3. Зрубної культури (Степова Україна)	0,203	0,276
4. Катакомбної культури (басейн Сіверського Дінця)	0,235	0,430
5. Катакомбної і полтавкінської культур (Нижнє Поволжя)	0,323	0,282
6. Катакомбної культури (Степова Україна)	0,344	0,290

Деякі ознаки знаходять аналогії серед матеріалів абашивського часу Середнього Поволжя. Але є також група, яка своєю широколицестю і масивністю близька до серії зрубної культури Нижнього Поволжя.

Описаний вище череп з басейну Кальміусу дуже близький до серії зрубної культури Нижнього Поволжя.

Отже, проведене дослідження дозволило встановити, що в межах територій басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу антропологічний тип населення епохи бронзи формувався на основі масивного протоєвропеїдного типу. Разом з тим в межах існування тієї чи іншої археологічної культури помітні особливості.

В епоху енеоліту (доямний час) в басейні Сіверського Дінця антропологічний тип населення формувався на основі масивного доліхокранного типу, подібного до груп Надпоріжжя — Приазов'я неолітичного часу (Т. С. Сурніна, І. Д. Потехіна). Результати проведеного дослідження підтверджують й існуючі дані (Т. С. Сурніна) для груп, що проживали в верхній течії басейну Сіверського Дінця, які свідчать про існування тут відносно грацильного компонента.

Відомо, що в ямний час на різних територіях проживало населення, яке належало до різних варіантів європеїдного типу. В нижньому Поволжі — масивний доліхокранний (Г. Ф. Дебец, Б. В. Фірштейн), в Степовій Україні — доліхокранний (Г. Ф. Дебец, Т. С. Кондукторова, Г. П. Зіневич, С. І. Круц), Північно-Західний Прикаспій — брахікранний (А. В. Шевченко), а в Нижньому Подонні (Б. В. Фірштейн) і басейні Сіверського Дінця (К. О. Шепель) — масивний мезобрахікранний. Все ж фізичний вигляд населення ямного часу басейну Сіверського Дінця виділяється своїми специфічними особливостями (велика масивність скелета при середній довжині тіла, значний розвиток м'язового рельєфу). Мабуть, вказаний антропологічний тип населення складався на основі місцевих груп. Збільшення ж ширини мозкового черепа, на нашу думку, може бути пояснене проникненням брахікранних форм з Північно-Західного Прикаспію. Все ж вплив брахікранного типу, певно, мав цілком визначені кордони — Північно-Західний Прикаспій, Нижнє Подоння, басейн Сіверського Дінця, тому що вже на сусідній з басейном Сіверського Дінця території р. Кальміус протягом даного періоду простежується доліхокранний масивний протоєвропеїдний тип.

Найбільш характерною особливістю періоду існування ката콤бної культури в басейні Сіверського Дінця є поширення традиції навмисної деформації голови. Антропологічний тип населення цього періоду без ознак навмисної деформації голови певною мірою відтворює риси, властиві групам ямного часу даної території, що свідчить про генетичний зв'язок між населенням ямної і ката콤бної культур. При цьому район Сіверського Дінця найбільше демонструє даний зв'язок порівняно з іншими територіями.

Група з ознаками навмисної деформації голови була більш змішаною порівняно з групою, яка не деформувала голову. Та все ж, як свідчать антропологічні дані, це були не чужорідні групи, а споріднені.

Є певні дані, що дозволяють припустити наявність деякого співіснування племен ката콤бної культури басейну Сіверського Дінця і груп ямного часу басейну Кальміусу. Свідченням цього можуть бути наявність навмисно деформованого жіночого черепа з поховання ямної культури в басейні Кальміусу, а також близькість в антропологічному типі населення цих двох регіонів. В час існування ката콤бної культури в басейні Кальміусу взаємоконтакти з населенням ката콤бної культури басейну Сіверського Дінця продовжувались (традиція навмисної деформації голови).

Носії культури багатоваликої кераміки в басейні Сіверського Дінця, на нашу думку, зберігають деякий культурний зв'язок з населенням ката콤бної культури (традиція навмисної деформації голови). Все ж відзначенні в краніологічній серії культури багатоваликої кера-

міки деякі антропологічні особливості (велика висота обличчя, орбіт та ін.) не дозволяють на даному матеріалі вивести генетичний зв'язок між населенням катакомбної культури і багатоваликової кераміки. В той же час антропологічні особливості груп населення культури багатоваликової кераміки басейну Сіверського Дінця і Кальміусу дуже подібні.

Можливо, що населення періоду багатоваликової кераміки і абашивської культури було тією основою, на якій формувався антропологічний тип племен зрубної культури басейну Сіверського Дінця. Разом з тим тут і в басейні Кальміусу виділяється такий антропологічний компонент, який за своїми морфологічними ознаками тісно пов'язаний з Нижнім Поволжям, де, на нашу думку, представлений найбільш давній, властивий зрубній культурі тип.

Деяка близькість краніологічних серій Середнього Поволжя і басейну Сіверського Дінця може бути пояснена: а) впливом вихідного антропологічного типу зрубної культури Нижнього Поволжя; б) подальшим розвитком даного типу в порівняно однакових умовах середовища (лісостеп).

Е. А. ШЕПЕЛЬ

Антропологический тип населения бассейнов Сіверського Дінця и Кальміуса в епоху энеолита — бронзы

Резюме

В статье рассматриваются вопросы формирования антропологического типа населения в двух соседних регионах: бассейнах Сіверського Дінця и Кальміуса на протяжении эпохи энеолита — бронзы. Для этого привлекается значительный палеоантропологический материал (143 черепа с лицевым скелетом, длинные трубчатые кости 148 костяков).

Было установлено, что в границах региона антропологический тип населения этого периода формировался на основе массивногоprotoевропеонидного типа. Все же отмечаются некоторые особенности в рамках существования той или иной археологической культуры.

Так, на протяжении эпохи энеолита произошла некоторая трансформация местного долихокранного населения в мезобрахикранное в бассейне Сіверського Дінця и верховьях Кальміуса.

Наиболее характерной особенностью существования катакомбной культуры в бассейне Сіверського Дінця было широкое распространение обычая искусственной деформации головы. Антропологический тип населения катакомбной культуры без признаков искусственной деформации головы отражает в определенной мере черты, присущие населению ямного времени, проживавшему на данной территории. Между группами, деформировавшими голову и не имевшими такой традиции, существовало близкое родство.

Группы культуры многоваликовой керамики и абашивской были той основой, на которой формировался антропологический тип племен бассейна Сіверського Дінця. Вместе с тем здесь и в бассейне Кальміуса выделяется антропологический комплекс, который своими морфологическими особенностями тесно связан с населением Нижнего Поволжья, где, по нашему мнению, представлен наилучший древний, свойственный срубной культуре тип.

¹ Аничин Д. Н. О черепах из курганов и могильников Изюмского уезда Харьковской губернии.— В кн.: Тр. XII археол. съезда в Харькове. 1902 г. М., 1905, т. I с. 506—514.

² Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу.— ТИЭ, нов. сер., М., 1955, т. 28, с. 469.

³ Сурнина Т. С. Палеоантропологические материалы из Александрийского энеолитического могильника.— ТИЭ, 1963, т. 82, с. 144—153.

⁴ Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита.— М., 1966, с. 164.

⁵ Потехина И. Д. Черепа из энеолитического могильника в г. Ворошиловграде.— В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1979, с. 29—36.

⁶ Потехина И. Д. Новые палеоантропологические материалы из бассейна Сіверського Дінця.— В кн.: Палеоантропологические материалы из могильников Украины. Киев, 1979, с. 22—49.

⁷ Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины.— Киев, 1967, с. 102.

⁸ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия.— М., 1966.— 128 с.; Бунак В. В. Соотношение длины сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах.— ВА, 1961, № 7, с. 41—65; Алексеев В. П. Остеометрия.— М., 1966, с. 251.

- ⁹ Плохинский Н. А. Биометрия.— М., 1970.— 367 с.
- ¹⁰ Козинцев А. Г. Статистические данные к проблеме происхождения краинологического типа айнов.— В кн.: Расогенетические процессы в этнической истории. М., 1974, с. 230—231.
- ¹¹ Анучин Д. Н. О древних искусственно деформированных черепах, найденных в пределах России.— Изв. об-ва люб. ест., антр. и этн. СПб., 1887, т. 49, вып. 4, с. 7—12.
- ¹² Жироев Е. В. Об искусственной деформации головы.— КСИИМК, 1940, вып. 8, с. 82—85; Жироев Е. В. Разновидности брахицефалии.— Там же, вып. 10, с. 68.
- ¹³ Imbelloni J. Die Arten der künstlich Schadeldeformation.— *Anthropos*, 1930, т. 25, N 5/6, S. 801—830.
- ¹⁴ Алексеева Т. И., Коваленко В. Ю. Морфофункциональная характеристика посткрайрального скелета азиатских эскимосов.— В кн.: Палеоантропология Сибири. М., 1980, с. 106—130.
- ¹⁵ Гохман И. И. Указ. соч., с. 168—169, табл. 32; Сурнина Т. С. Палеоантропологические материалы из Вольшевского неолитического могильника.— ТИЭ, нов. сер., 1961, т. 71, с. 3—25.
- ¹⁶ Найнис И. В. Идентификация личности по проксимальным костям конечностей.— Вильнюс, 1972.— 158 с.
- ¹⁷ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975, с. 17—18, табл. 6.
- ¹⁸ Шевченко А. В. Антропологическая характеристика населения черкаскульской культуры и вопросы его расогенеза.— В кн.: Современные проблемы и новые методы в антропологии. Л., 1980, с. 164—166.
- ¹⁹ Сурнина Т. С. Палеоантропологические материалы из Александровского энеолитического могильника, с. 148—151.
- ²⁰ Потехина И. Д. О носителях культуры Средней Стогии по антропологическим данным.— СА, 1983, № 1, с. 144—154.
- ²¹ Гохман И. И. Указ. соч., с. 184.
- ²² Фирштейн Б. В. Антропологическая характеристика населения Нижнего Поволжья в эпоху бронзы.— В кн.: Памятники эпохи бронзы европейской части СССР. Киев, 1967, с. 117—118.
- ²³ Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди — бронзы.— Киев, 1972, с. 88—91.
- ²⁴ Шевченко А. В. Палеоантропология Северо-Западного Прикаспия в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1980, с. 23.
- ²⁵ Фирштейн Б. В. Материалы к антропологии населения эпохи бронзы Нижнего Подонья.— В кн.: Проблемы этнической антропологии и морфологии человека. Л., 1974, с. 100, табл. 2.
- ²⁶ Гохман И. И. Указ. соч., с. 131, 168—169.
- ²⁷ Шевченко А. В. Палеоантропология Северо-Западного Прикаспия..., с. 23.
- ²⁸ Фирштейн Б. В. Материалы к антропологии населения..., с. 102.
- ²⁹ Круц С. И. Указ. соч., с. 146—149.
- ³⁰ Фирштейн Б. В. Антропологическая характеристика населения..., с. 117—118.
- ³¹ Акимова М. С. Палеоантропологические материалы из Балановского могильника.— В кн.: Бадер О. Н. Балановский могильник. М., 1963, с. 326—329.
- ³² Денисова Р. Я. Антропология древних балтов.— Рига, 1975, с. 208—219.
- ³³ Гохман И. И. Указ. соч., с. 131.
- ³⁴ Фирштейн Б. В. Материалы к антропологии населения..., с. 102, табл. 3.
- ³⁵ Гинзбург В. В. Этногенетические связи древнего населения Ставропольского Заволжья (по антропологическим материалам Калиновского могильника).— В кн.: Древности Нижнего Поволжья. М., 1959, (МИА, № 60), с. 524.
- ³⁶ Шевченко А. В. Палеоантропология Северо-Западного Прикаспия..., с. 23.
- ³⁷ Гинзбург В. В. Антропологические материалы из раскопок на р. Маныч.— В кн.: Сборник музея антропологии и этнографии. М.; Л., 1949, т. 10, с. 285—292.
- ³⁸ Тот Т. А., Фирштейн Б. В. Антропологические данные о великом переселении народов.— Л., 1970, с. 103.
- ³⁹ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР.— ТИЭ, нов. сер., М.; Л., 1948, т. 14, с. 83—85; Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу, с. 522—529; Герасимова М. М., Лебединская Г. В. Абашиевский человек.— В кн.: Пепкинский курган: Тр. Марийской археол. экспедиции. Йошкар-Ола, 1966, т. 3, с. 38.
- ⁴⁰ Дебец Г. Ф. Палеоантропологические материалы из погребений срубной культуры Среднего Заволжья.— МИА, 1954, № 42, с. 494—497; Герасимова М. М. Черепа из погребений срубной культуры в Среднем Поволжье.— КСИИМК, 1958, № 71, с. 72—77.
- ⁴¹ Фирштейн Б. В. Антропологическая характеристика населения..., с. 122—131.
- ⁴² Круц С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины.— В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 222—232.

Є. Л. ГОРОХОВСЬКИЙ,
В. М. ЗУБАР, Н. О. ГАВРИЛЮК

Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори

Важливим етапом в історії Північного Причорномор'я є III ст. н. е. Глибока соціально-економічна криза рабовласницького ладу, варварські навали — так звані готські або скіфські, війни викликали занепад або загибель багатьох античних міст та сільських поселень, змінили етно-культурну карту регіону¹. Періодизація «скіфських» війн за писемними джерелами² дозволяє простежити різні напрямки варварських походів протягом майже сорока років. Так, на першому етапі (232—251 рр.) вістря ударів різноетнічних варварських загонів було спрямоване переважно проти римських провінцій Подунав'я. Північне Причорномор'я згадується у писемних джерелах протягом другого (252—266 рр.) та

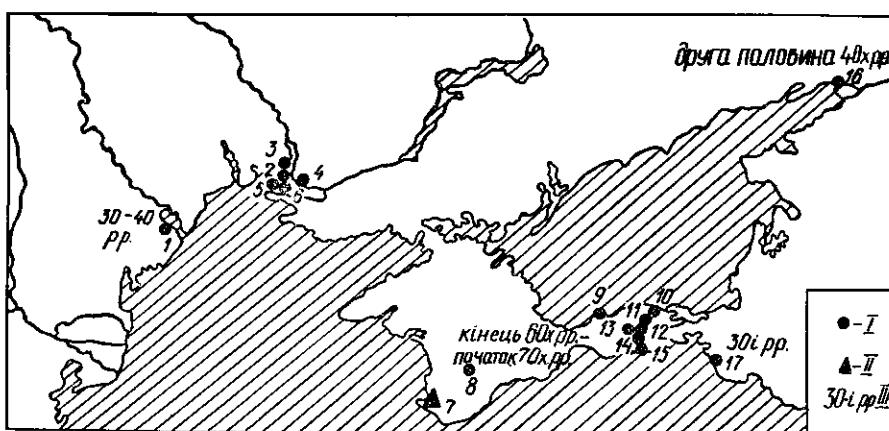

Рис. 1. Картосхема розташування деяких пізньоантичних пам'яток Північного Причорномор'я:

1 — Тіра; 2 — Ольвія; 3 — Козирка; 4 — Золотий Мис (с. Широка Балка); 5 — Петухівка; 6 — Дніпровське; 7 — радгосп «Севастопольський»; 8 — Неаполь Скіфський; 9—15 — пам'ятка Європейського Боспору; 16 — Танаїс; 17 — Гордія. I — міста, городища та сільські поселення з руйнуваннями III ст. н. е.; II — могильник поблизу радгоспу «Севастопольський»; III — дати загибелі: Тіри (за А. І. Фурманською, С. Д. Крижицьким, І. Б. Клейманом), Танаїса (за Д. В. Щеловим), пам'яток Європейського Боспору та Гордії (за І. Т. Кругліковою).

третього (267—270 рр.) етапів. У цей період зручні гавані Боспорського царства та гирло Дністра були базами морських походів готів та інших племен на Кавказ, у Малоазійські, Балканські та Дунайські провінції Римської імперії³.

Наслідки нападів «скіфів» або «готів» не лише зафіксовані писемними джерелами, але й простежуються археологічними розкопками. Зокрема, епохою «скіфських» війн датується знищення Неаполя Скіфського та інших пізньоскіфських городищ та сільських поселень Криму⁴. Саме з цими подіями пов'язуються залишки пожеж та руйнувань у Tipi (30—40-і роки III ст.)⁵, Танаїсі (друга половина 40-х років)⁶, містах та сільських поселеннях Європейського Боспору кінця 60-х — першої половини 70-х років⁷ (рис. 1). Зважаючи на зафіксовану дослідниками різночасність загибелі вказаних пам'яток, цілком можливо припустити, що це було пов'язане з різними хронологічними етапами «скіфських» війн.

Але точні дати встановлено не для всіх пам'яток, загибель яких пов'язують з цією епоховою. Сказане стосується групи городищ, розташованих поблизу Ольвії, які належали до Ольвійської держави у перші століття нашої ери (рис. 1, 2—6): Козирське городище, Золотий Мис, Петухівка, Дніпровське⁸. Загибель перелічених пам'яток визначено

деякими вченими межами «середини III ст.»⁹. Тут у численних комплексах будівель, господарських споруд виявлено багато знахідок III ст., насамперед кераміки¹⁰.

Але точніші хронологічні показники: монети III ст., імпортні металеві вироби, добре датовані прикраси та інші знахідки, що вказували б саме на середину III ст. як на час загибелі — на городищах не виявлено. Відсутні також епіграфічні матеріали, писемні джерела. Таким чином, датування «середина III ст.» (тобто близько 250 р.) ґрунтуються передусім на припущеннях, що випливає з загальної тези про зв'язок руйнування приольвійських городищ із «скіфськими» війнами. За регіонально найближчими аналогіями — Ольвійськими — з'ясувати дату та-

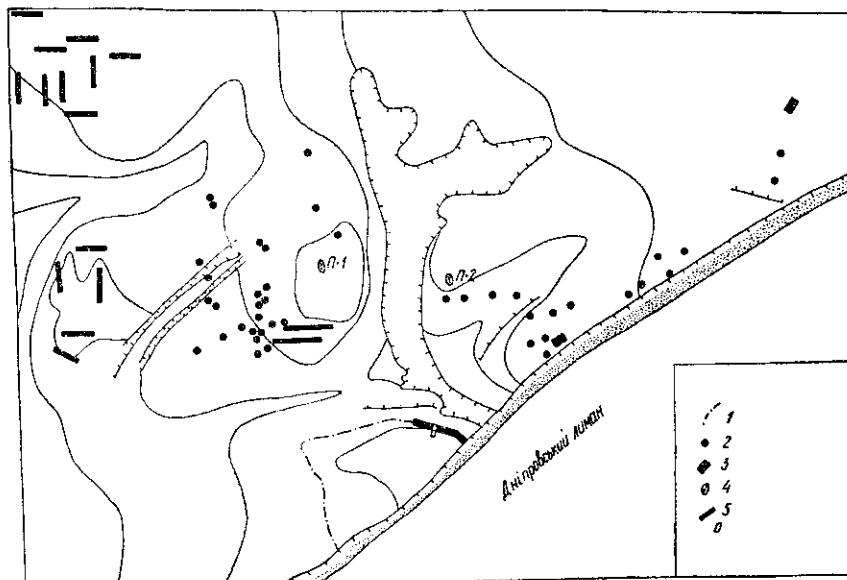

Рис. 2. Загальний план ділянки поблизу городища Золотий Мис:
1 — межі городища; 2 — господарські ями; 3 — напівземлянки; 4 — поховання; 5 — розідкові траншеї.

кож важко, оскільки час припинення існування такого значного центру, як Ольвія, дискусійний.

Більшість дослідників, пов'язуючи загибель Ольвії з періодом «готських» війн, датують цю подію «серединою III ст. н. е.»¹¹, але існує точка зору, що місто існувало до рубежу III—IV ст. н. е.¹² і що саме у цей період тут існував торговельно-ремісничий центр¹³. Тому дата припинення існування городищ Ольвійської периферії¹⁴ залишається непевною *.

Встановлення точної дати має важливe значення не лише для історії пізньоантичної культури Ольвійської периферії, а й для встановлення часу остаточного оформлення черняхівської культури. З припиненням існування пізньоантичних центрів Північного Причорномор'я під час «скіфських» війн завершився етап формування черняхівської культури і почався етап її розквіту.

Завданням цієї статті є уточнення верхньої дати існування пізньоантичних комплексів в районі приольвійського городища Золотий Мис (рис. 2) на основі матеріалів, одержаних під час робіт Широкобалківської експедиції Інституту археології АН УРСР¹⁵. Для повноти огляду

* Для Ольвії епіграфічна пам'ятка 248 р. дала підстави вважати про *terminus post quem* існування міста (Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России: (Найдены 1901—1903 гг.).—ИАК, 1904, № 10, с. 5—7). Верхня дата не встановлена. Для приольвійських городищ дата загибелі фактично може коливатися в межах всього періоду «скіфських» війн, тобто 30—60-х років III ст.

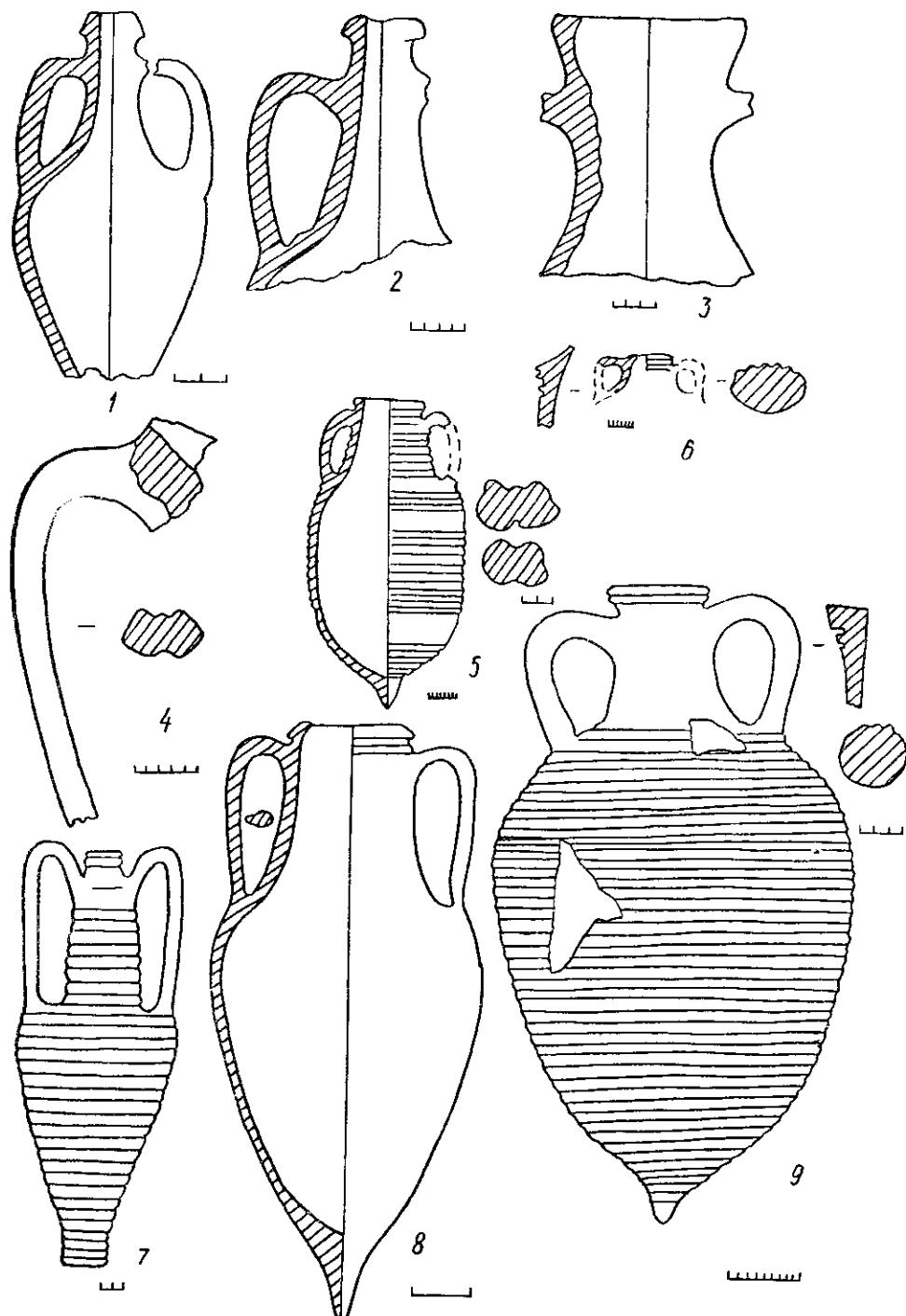

Рис. 3. Деякі типи амфор III ст. з Північного Причорномор'я:

1—4, 8 — Широка Балка (1, 2 — яма № 7; 3 — яма № 43; 4 — яма № 6; 8 — яма № 25); 5, 6 — Коцирка (за А. В. Бураковим); 7 — Ольвія (за Г. М. Мелентьевою); 9 — Танаїс (за Д. Б. Шеловим та М. А. Налівкою).

нами залишено матеріали з розкопок городищ Золотий Мис (1980 р.)¹⁶ та Козирка¹⁷.

З метою виконання поставленого завдання застосовано метод «вузького» датування археологічних об'єктів, тобто виявлення найвірогіднішого періоду співіснування всіх датованих знахідок, встановлення відносної хронології комплексів¹⁸.

Серед матеріалів, виявлених Широкобалківською експедицією у 1980 р., є фрагменти амфор, червоноолакового та іншого посуду, типового для пізньоантичних городищ Золотий Мис, Козирського та інших пам'яток Північного Причорномор'я.

У комплексах напівземлянок і господарських ям, відкритих поблизу городища Золотий Мис, переважали фрагменти амфор кількох типів. Вузькогорлі: світло- та червоноглиняні амфори (рис. 3, 1, 2); червоноглиняні амфори з складнопрофільованими ручками (рис. 3, 4, 5); червоноглиняні амфори з широким горлом, реберчастими ручками та

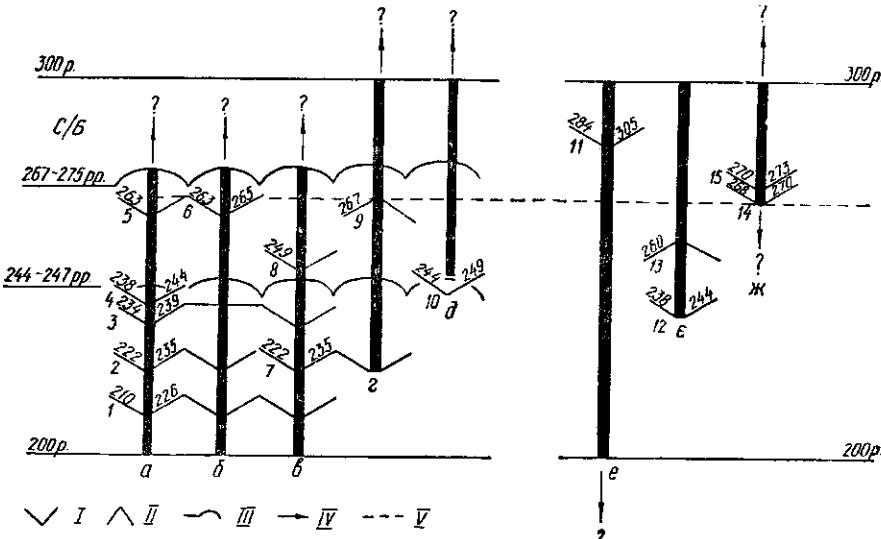

Рис. 4. Синхроністична схема датування знахідок з Широкої Балки. Амфори: а — тип 1, 2, 3; б — тип 4, 5; в — тип 6, 9; г — тип 7; д — тип 8. Поховання № 2; е — поясний набір; ж — фібула; ж — гребінь. I — комплекс з монетами (*termīnus post quem*); II — комплекс з термінус ante quem в межах року; III — пам'ятки з термінус ante quem в межах кількох років; IV — імовірне розширення датування; V — імовірне хронологічне розмежування об'єктів з Широкої Балки. Т — Танаїс, СБ — Семенівка та інші пам'ятки Європейського Боспору. 1 — Танаїс, півд. Б., розкоп II (1955—1956 рр.); 2 — Тіра, римська вексілляція; 3 — Танаїс, півд. Б., розкоп XII (1950—1961 рр.); 4, 10, 11 — поховання з трупопокладенням з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський»; 5 — Семенівка, приміщення № 64; 6 — Семенівка, приміщення № 32; 7 — Тіра, приміщення № 24, розкоп A (1958 р.); 8 — Семенівка, приміщення № 81; 9 — Афіни; 12 — Чаушеве; 13 — Нідербієбер; 14 — Хаслебен, поховання № 4; 15 — Лойна, поховання № 2 (1917 р.).

конічним тулубом (рис. 3, 8). Окремим уламком представлено амфору з червоної глини з лійчастим горлом (рис. 3, 3). Такі самі типи амфор є характерними й для городища Золотий Мис¹⁹. Крім них, тут виявлено фрагменти амфор з рифленими ручками, жолобчастими вінцями (типу рис. 3, 6, 9) та з червоної глини, що мали вузьке горло і високо підняті над вінцями ручки (типу рис. 3, 7)²⁰. Найближчі аналогії вони мають (крім останнього) на Козирському городищі, де їх виявлено у закритих комплексах спалених будівель, ямах, а також в дитячих похованнях²¹. Знаходження кількох типів амфор у комплексах свідчить про їх безумовну синхронність. А. В. Бураков датує перелічені типи амфор III ст., але самі комплекси, де вони знайдені, — не пізніше «середини III ст.»²².

У Тірі і Танаїсі вузькогорлі світлоглиняні амфори, червоноглиняні з складнопрофільованими ручками, амфори з жолобчастими вінцями, амфори з високо піднятими ручками та інші синхронні типи знайдено у комплексах з монетами першої половини III ст.²³ (рис. 4, 1—4, 7). Але відносно пам'яток Європейського Боспору існування саме цих типів амфор надійно засвідчується і до третьої четверті III ст. (рис. 4, 5, 6, 8)²⁴. Останнє не можна не враховувати при датуванні за аналогіями амфорного матеріалу з приольвійської зони. Крім цього, для датування комплексів поблизу городища Золотий Мис та власне городищенських

(Золотий Мис, Козирка) велике значення мають широкогорлі конічні червоноглиняні амфори з реберчастими ручками та гострим дном (рис. 3, 8).

Датовані аналогії для цього типу приольвійських амфор походять з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський» в Інкерманській долині у Південно-Західному Криму²⁵. Вони використовувалися тут як урни для трупоспалень та дитячих поховань. На думку Т. М. Висотської, ці амфори виготовлялися у Херсонесі в II—III ст.²⁶ Така широка дата не відповідає обставинам їх знахідки у могильнику. С. Ф. Стржелецький датував поховання в урнах не раніше 70—80-х років III ст.²⁷ Амфора-урна цього типу перекривала могилу з трупопокладенням, датовану монетами Гордіана III (238—244 рр.) та Філіпа Араба (244—249 рр.) (рис. 4, 10)²⁸. Подібну урну знайдено у ямі, що зруйнувала урнове поховання у амфорі з складнопрофільованими ручками III ст. н. е. (типу рис. 3, 5). Ще одна урна перекривала підбійну могилу з лучковою фібулою другої половини II—III ст. н. е.²⁹

Стратиграфія могильника переконливо свідчить, що нижня хронологічна межа амфор з конічним тулубом (типу рис. 3, 9) навряд чи може датуватися раніше середини або другої половини III ст. (рис. 4, д). Пізня дата, ймовірно, також не виходить за межі кінця III ст. н. е. Підтвердженням цього є те, що одну з амфор-урн було пошкоджено похованням з кам'яним ящиком. Поховання датується монетою Гордіана III (238—244 рр.), амфорою (типу рис. 3, 1; 4, 4), фібулою та іншими речами III ст.³⁰ Таким чином, якщо не враховувати початок виготовлення, то час інтенсивного використання червоноглиняних амфор з широким горлом, реберчастими ручками та конічним тулубом припадає на середину — другу половину III ст. В цьому плані показовим є фрагмент червоноглияної амфори з високо піднятими ручками та вузьким горлом, знайдений на городищі Золотий Мис³¹.

У Танаїсі (рис. 4, 3), зруйнованому у другій половині 40-х років, фрагменти подібних амфор рідкі³². У Тірі вони епізодично зафіксовані у «доготських» об'єктах (рис. 4, 7)³³, але вважаються типовими для післяготського горизонту другої половини III—IV ст.³⁴ Численні подібні амфори є у містах і сільських поселеннях Європейського Боспору, що існували до рубежу 60—70-х років III ст. (рис. 4, 2)³⁵. В Афінах подібну амфору знайдено у вежі, зруйнованій герулами у 267 р. (рис. 4, а)³⁶. Найближчі аналогії походять з ольвійської господарської ями (рис. 3, 7), де відкрито ще кілька амфор, світлоглиняна вузькогорла (типу рис. 3, 1); дві червоноглиняні, що мають найближчі аналогії серед поховальних урн могильника поблизу радгоспу «Севастопольський»³⁸. Останні належать до того самого стратиграфічного та хронологічного горизонту, що й амфори з конічним тулубом (типу рис. 3, 9). Тобто вони датуються не раніше ніж серединою III ст. Серед знахідок у Тірі відома червоноглиняна амфора, аналогічна тим, що походять з ольвійського комплексу та могильника біля радгоспу «Севастопольський». Вона датується серединою III—IV ст.³⁹

Таким чином, нижня дата описаних амфор припадає переважно на середину — другу половину III ст. Це й найвірогідніша дата для згаданого комплексу Ольвії. Останній ще раз свідчить про використання світлоглиняних вузькогорлих амфор (типу рис. 3, 1) не лише у першій половині III ст. (див. рис. 4, а)⁴⁰.

Описані типи амфор III ст. з ділянки поблизу городища Золотий Мис, самого городища та їх аналогії з Козирського городища переважно свідчать про неможливість обмеження їх пізньої дати серединою III ст. Надійно датовані аналогії з різних пам'яток Північного Причорномор'я вказують на другу половину століття як на найвірогіднішу дату приольвійських комплексів з цими амфорами (рис. 4, а, д). Чіткий *terminus post quem* дають конічні амфори (типу рис. 3, 8), можливо, херсонеського походження (рис. 4, д).

Сказаному не суперечать й інші типи кераміки з приольвійських комплексів. Насамперед, це стосується червоноглиняних глеків на високому лійчастому піддоні (рис. 5, 2, 3), уламки яких знайдено поблизу городища Золотий Мис (рис. 5, 2). Найближчі їм аналогії, що повністю реставровані, наявні на Козирському городищі (рис. 5, 3).

А. В. Бураков відносить їх до I—III ст., але комплекси, де вони знайдені, такі самі, що й описані вище⁴¹. Аналогічний глек з Мірмекія, віднесений В. Ф. Гайдукевичем до II ст., походить з культурного шару, який не дає підстав для його датування (рис. 5, 1)⁴². Близькими до них аналогіями є провінціально римські глеки з Дакії, датовані II або II—III ст.⁴³

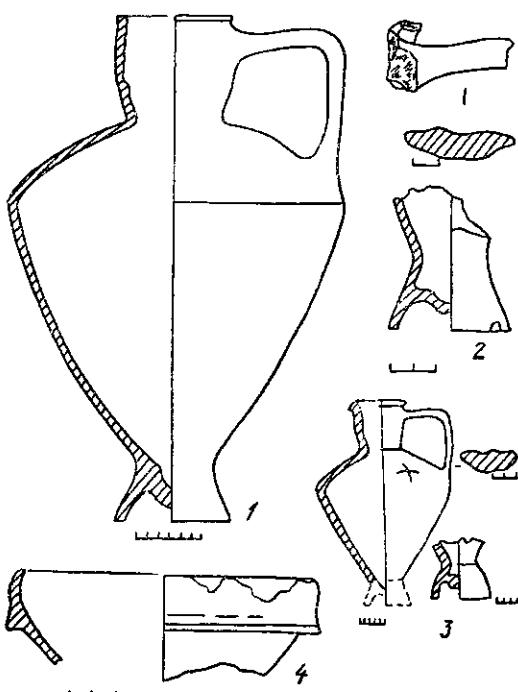

Рис. 5. Деякі типи кераміки III ст. з Північного Причорномор'я:

1 — Мірмекій (за В. Ф. Гайдукевичем); 2 — Широка Балка, напівземлянка № 1; 3 — Козирка, яма № 14 (за А. В. Бураковим); 4 — Балки, яма № 6 (за В. І. Бузділько та ін.).

кою монетою 138—161 рр. та ін.⁴⁵ Відповідно глеки з ділянки недалеко від городища Золотий Мис та Козирки за аналогіями можна датувати III ст.

Серед датуючих знахідок поблизу городища Золотий Мис привертає увагу фрагмент червонолакової посудини, що має вигляд барана⁴⁶. Найближча й аналогія відома з пізньосарматського поховання⁴⁷ біля с. Балки Запорізької області. Знайдені в ньому матеріали добре датуються срібною двочленною лучковою фібулою (друга половина III — початок IV ст.)⁴⁸, бронзовою дротяною гривною (остання третина III — перша половина IV ст.)⁴⁹, а також дзеркалом (II—III ст.)⁵⁰. «Вузька» дата цього поховання — друга половина або навіть остання третина III ст. н. е.*

Як бачимо, не лише амфори, а й інші форми кераміки з ділянки поблизу городища Золотий Мис та їх аналогії з Козирки хронологічно не обмежуються серединою III ст.

* З відомих в літературі посудин, що мають вигляд вівці, дві походять з широко датованих комплексів. Це знахідки з Олонецької та станиці Тбліцької, які віднесені до II—III ст. (Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.). — САИ, 1970, Д1—27, с. 19, 76 (№ 597); с. 98 (№ 851), рис. 39, 1; 67, 7). Самі посудини за деякими деталями різняться від знахідок із с. Балки та ділянки поблизу городища Золотий Мис.

Аналогіями, що мають пізніші фіксовані «вузькі» дати, є й глеки з могильника поблизу радгоспу «Севастопольський». Вони використовувалися як похованальні урни і синхронні похованням в загаданих вище амфорах та кам'яних скринях, здійснених не раніше другої половини III ст. Це підтверджується стратиграфічною позицією, за якою глеки на лійчастих піддонах знайдено біля стінок, споруджених раніше кам'яних скринь. Вони також перекривали підбійні могили з трупопокладеннями, що датуються двочленними підв'язаними фібулами, які з'явилися в Криму у середині III ст.⁴⁴; лучковими фібулами «інкерманського» типу другої половини II—III ст.; херсонесь-

кою монетою 138—161 рр. та ін.⁴⁵ Відповідно глеки з ділянки недалеко від городища Золотий Мис та Козирки за аналогіями можна датувати III ст.

Серед датуючих знахідок поблизу городища Золотий Мис привертає увагу фрагмент червонолакової посудини, що має вигляд барана⁴⁶.

Найближча й аналогія відома з пізньосарматського поховання⁴⁷ біля с. Балки Запорізької області. Знайдені в ньому матеріали добре датуються срібною двочленною лучковою фібулою (друга половина III — початок IV ст.)⁴⁸, бронзовою дротяною гривною (остання третина III — перша половина IV ст.)⁴⁹, а також дзеркалом (II—III ст.)⁵⁰. «Вузька» дата цього поховання — друга половина або навіть остання третина III ст. н. е.*

Як бачимо, не лише амфори, а й інші форми кераміки з ділянки поблизу городища Золотий Мис та їх аналогії з Козирки хронологічно не обмежуються серединою III ст.

Серед іншої червонолакової кераміки з ділянки неподалік городища Золотий Мис привертають увагу форми сuto III ст. Зокрема, це фрагмент чашки з виступаючим бортником (рис. 5, 4). Подібні їм трапляються у комплексах разом з амфорами, характерними для III ст., та описаними вище глеками на лійчастому піддоні з Козирського городища. При порівнянні таких чаш з ранішими формами стає помітним масивність бортика та потовщення вінець⁵¹.

З інших форм посуду, представлених на ділянці біля городища Золотий Мис, поки що важко виділити типи, характерні лише для III ст. або з вужчими датами. На нашу думку, цей факт пояснюється недостатньою розробленістю детальної «вузької» хронології пам'яток Пів-

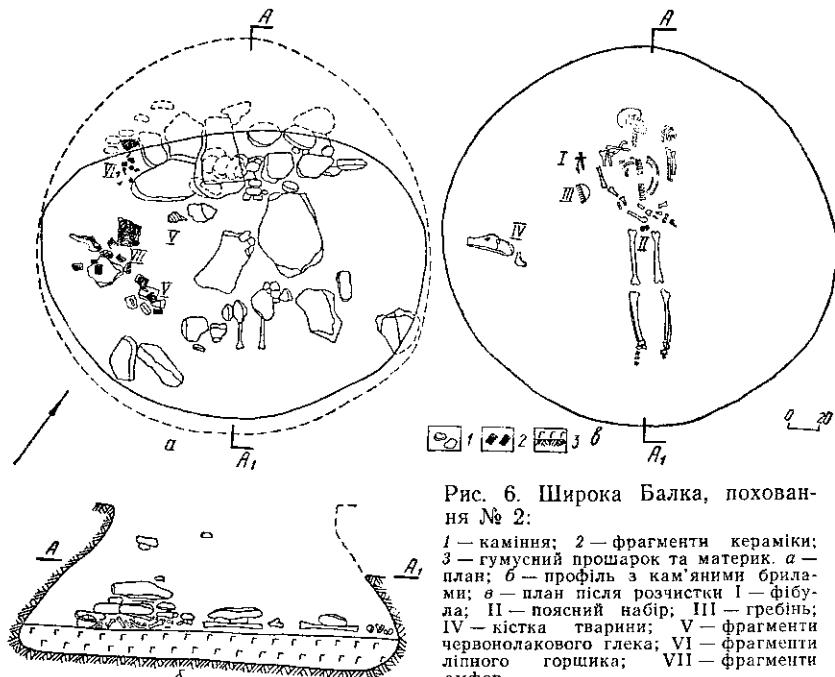

Рис. 6. Широка Балка, поховання № 2:

- 1 — каміння;
- 2 — фрагменти кераміки;
- 3 — гумусний прошарок та материк.
- a* — план;
- b* — профіль з кам'яними брилами;
- c* — план після розчистки I — фібула;
- II — поясний набір; III — гребінь;
- IV — кістка тварини; V — фрагменти червонолакового глека; VI — фрагменти ліпного горщика; VII — фрагменти амфор.

нічного Причорномор'я перших століть нашої ери. Тому великі групи матеріалів датуються дуже широко — в межах кількох століть⁵².

Наведені вище характеристики датованих матеріалів з приольвійської зони, що є лише фрагментами комплексів, свідчать про можливість «вузького» датування комплексів з пізньоантичною керамікою⁵³. Хронологія амфор, окрім типів столового посуду підтверджує, що найпізніші комплекси городищ Золотий Мис і Козирського синхронні боспорським та південнокримським пам'яткам другої половини III ст.

Особливо цінні матеріали походять з території поблизу городища Золотий Мис. Імовірно, цей господарський комплекс III ст. виник після перепланування самого городища, коли разом з перебудовою оборонних споруд зносились та нівелювались господарські будови та ями попреднього часу⁵⁴.

Значення самої пам'ятки для датування пізнішого періоду існування пам'яток приольвійської зони підвищується наявністю поховання з трупопокладенням (поховання № 2). Небіжчика поховано в овальній в плані ямі, грушоподібній у розрізі (рис. 6). Виходячи з форми та розмірів, можна дійти висновку, що для поховання використовували одну з господарських або зернових ям, що розташовувалися на ділянці.

Тут на глибині 2,4 м від рівня сучасної поверхні, на гумусному прошарку у витягнутому положенні на спині лежав кістяк чоловіка, орієнтований головою на південний захід, очними западинами — на схід. Руки — витягнуті вздовж тулуза. Біля кісток правої руки лежали

срібна позолочена фібула та кістяний гребінець. На тазових кістках — залишки пояса: бронзова пряжка та наконечник з уламками платівчастих обойм для поєднання з ремінцем (рис. 7, 1—3; 8). Західніше кістяка лежала щелепа тварини.

Двома-трьома шарами вище кістяка знайдено невеликі брили вапняку, одна з яких лежала безпосередньо на черепі небіжчика. У скуп-

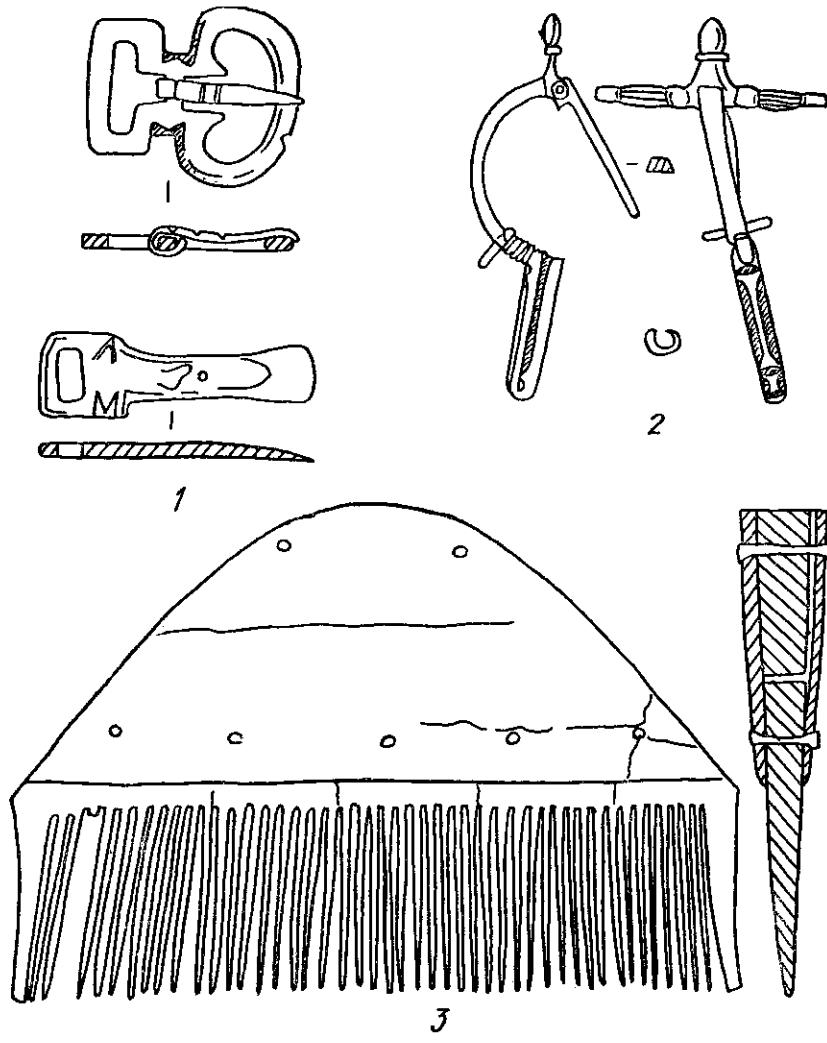

Рис. 7. Знахідки з поховання № 2:

1 — бронза; 2 — срібло з позолотою; 3 — кістка, бронзові заклепки.

ченні каміння в заповненні ями знайдено фрагменти ліпної посудини, червонояловакового глечика та амфор (рис. 9, 1—4).

Кераміка — подібна до виявленої у напівземлянках та ямах на ділянці. Частково реставровано ліпний горщик із невисокою слабко профільованою шийкою (рис. 9, 4), що має аналогії серед посуду приольвійських городищ та пізньооскіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я⁵⁵. Глек та фрагменти амфор (рис. 9, 1—3) мають аналогії на Козирському городиці⁵⁶ та інших пізньоантичних пам'ятках. Ці знахідки не дають прямих даних для датування та культурного визначення поховання. Важко сказати, пов'язані вони з обрядом тризни чи потрапили в яму випадково — під час засипки її культурним шаром.

Знахідки, що безпосередньо датують виявлені *in situ*: фібула, пояс та гребінець. Набір типів речей — незвичайний для території Ольвійської периферії і потребує детального розгляду.

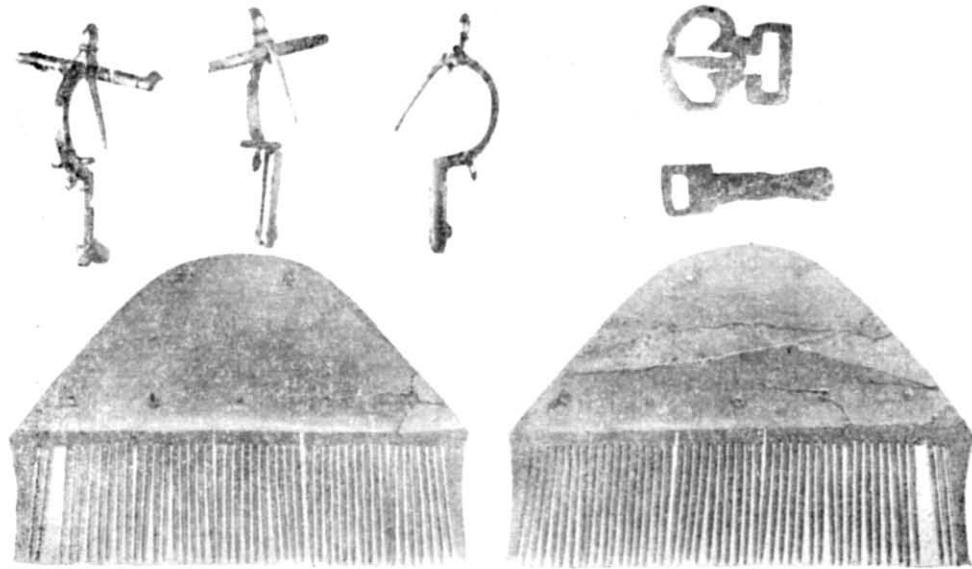

Рис. 8. Знахідки з поховання № 2.

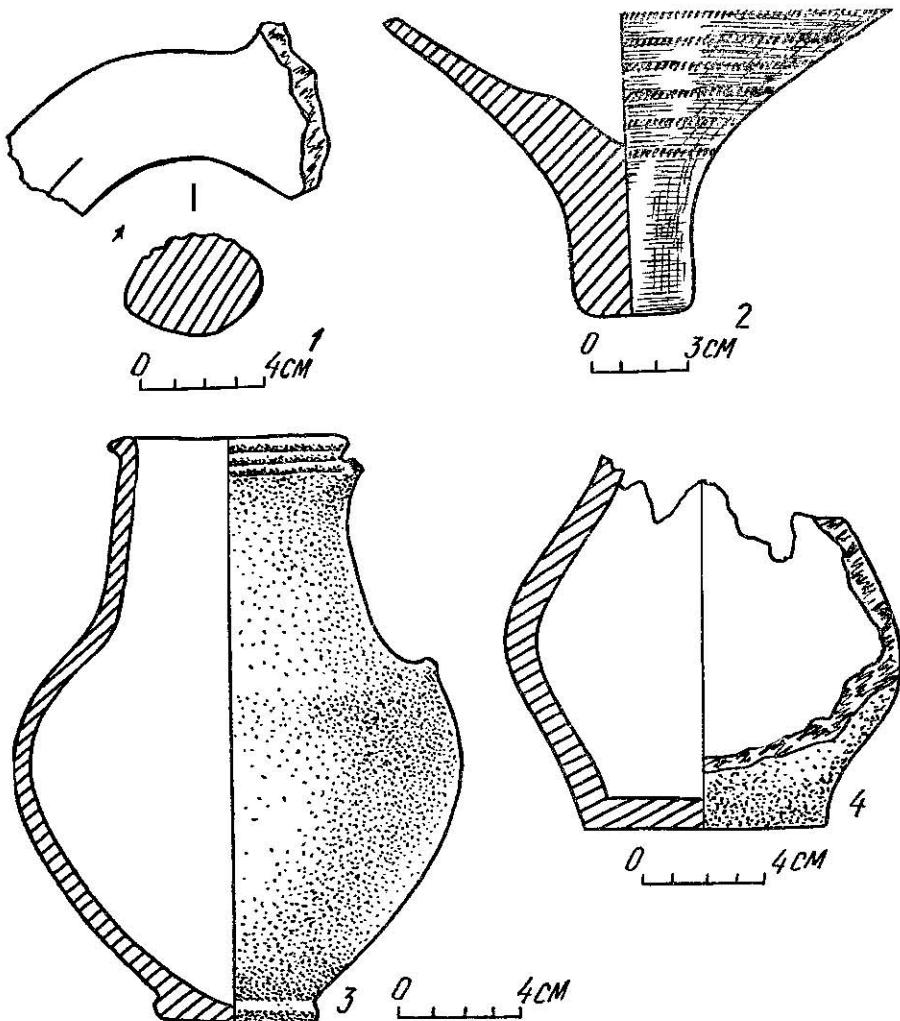

Рис. 9. Знахідки з заповнення ями поховання № 2:
1, 2 — фрагменти амфор; 3 — червонолаковий глек; 4 — ліпний горщик.

Фібула (рис. 7, 2; 8). Її виготовлено із срібла, але простежуються залишки позолоти. Конструкція двочленна, шарнірна, дещо деформована, довжиною 6,3 см, ширина втулки шарніра 3,8 см. Голка утримувалась залізною віссю у трубчастому шарнірі на голівці. Вушко голки — платівчаста петля з гачком для упору під час застібання фібули. Кінці втулки оформлені у вигляді гульок. Корпус шарніра — фігурний, гранчастий. В центрі його — платівчастий виступ з ребром та гулькою. Спинка фібули — дугоподібна, ніжка — фасетована. Приймач — суцільний, платівчастий, з гранчастою поверхнею. Переход від спинки до ніжки оформлено трьома гульками та дротяною срібною обмоткою.

Фібула належить до великої групи провінціальноморимських виробів, так званих *Scharniergarnfibel*, що виготовлялись переважно в Подунав'ї⁵⁷. Існує думка, що такі фібули використовувалися римськими солдатами, про це, зокрема, свідчать знахідки у військових таборах Рейнського лімесу⁵⁸. Фібула з Широкої Балки належить до окремого варіанта шарнірних екземплярів з фасетованою ніжкою⁵⁹. Вони виникли близько середини та були поширені у другій половині III ст.⁶⁰

Tertinus post quem — між 238—260 рр.— визначають знахідки: у скарбі в Чаушевому (Болгарія) з монетою Гордіана III та у таборах Рейнського лімесу, зруйнованих близько 260 р. (рис. 4, 12, 13)⁶¹. *Tertinus ante quem* дають знахідки з Подунав'я (Норікум, Паннонія), де зафіксовано поширення фасетованих *Scharniergarnfibel* до кінця III ст.⁶² Вони виходять з ужитку протягом останньої чверті III ст., коли з'являються (за Е. Келлером — близько 290 р.) деривати: пізні шарнірні фібули з цибулиноподібними гульками (*Zweibelkopffibel*)⁶³. Широкобалківська фібула, мабуть, належить до раніших різновидів *Scharniergarnfibel* з фасетованою ніжкою, ймовірно, середини та третьої чверті III ст.* з огляду на точні аналогії з Чаушевого та з табору Нідербібер (рис. 4, ε). Пізніші форми — масивніші, з ширшою ніжкою⁶⁴.

Пряжка (рис. 7, 1а; 8) від поясного набору — бронзова, лита фігурна, орнаментована пропиліями (?) борозенками на перемичці, що з'єднує овальну рамку пряжки з прямокутною петлею, до якої кріпилася обойма ремінця. Платівчастий, трохи увігнутий посередині язичок прикрашено двома борозенками й закріплено вушком на осі перемички пряжки між рамкою та петлею.

На конечник пояса (рис. 7, 1б; 8) язичкоподібний, з прямокутною петлею, прикрашено пропиліями борозенками, подібними до наявних на пряжці.

Пряжка, подібна до описаної вище, відома на Козирському городищі⁶⁵. Але основний ареал поширення аналогічних пряжок — пізньоантичні пам'ятки Босфору, Неаполь Скіфський, Херсонес та сільські некрополі Південно-Західного Криму⁶⁶. В літературі їх пов'язують з ювелірним ремеслом античних міст Босфору⁶⁷. Аналогії пряжки з Широкої Балки відомі у похованнях III ст., де вони трапляються разом з найпізнішими лучковими фібулами одночлененої конструкції та іншими речами⁶⁸. За спостереженнями А. К. Амброза, ці пряжки існували до готського розгрому Босфору і пізніше змінилися іншими формами⁶⁹. На іншій території Криму, зокрема на околицях Херсонеса, літі фігурні пряжки були в ужитку і на рубежі III—IV ст. Про це свідчить знахідка з могильника біля радгоспу «Севастопольський», де подібну пряжку знайдено у підбійній могилі з двома різночасними трупопокладеннями.

* Можливість «вузького» датування *Scharniergarnfibel* опосередковано засвідчується ритмами розвитку їх дериватів — *Zweibelkopffibel* — кінця III—IV ст., що датуються за окремими типами в межах 20—40 років. Ці хронологічні межі в цілому збігаються з похованнями окремих поколінь, визначеніми для IV ст. за матеріалами пізньоримського некрополя Інтерцизії. Приблизно за 120 р. існування некрополя там було поховано представників чотирьох поколінь. Факторами залежності моди на прикраси від динаміки зміни поколінь можна пояснити «швидкість» зміни форм речей (пор.: Keller E. Die Spätromische Grabfunde in Südbayern.— MBVF, 1971, Bd. 14, S. 32—53; S. 34—35, abb. 11—12; Vago E.. Bona I. Die Graberfelder von Intercisa. Die spätromische Südostfriedhof.— Budapest, 1976).

ми, найраніше з яких супроводжувалося монетою Діоклетіана (284—305) (рис. 4, 11)⁷⁰.

За наведеними аналогіями залишки пояса з поховання датуються III ст. Але пізніша межа їх використання на територіях, що потерпіли під час «скіфських» війн,— ймовірно, перша половина — третя чверть III ст. (рис. 4, е). Наведена дата підтверджується типологічно близькими знахідками з Фракії та Паннонії⁷¹.

Гребінець (рис. 7, 3; 8, 3). Він походить з поховання у Широкій Балці. Гребінь кістяний, тришаровий, багатоскладовий, з високою заокругленою спинкою, великих розмірів (довжина 12, висота 8 см), досить масивний (товщина спинки 1,4 см). Гребені подібної конструкції були поширені на території Центральної та Східної Європи з кінця II ст. н. е.⁷² За формою до описаного подібний гребінець з поховання на черняхівському могильнику Каборга IV поблизу Ольвії, але він менший за розмірами. Разом з ним знайдено двочленну увігнуту підв'язну фібулу з вузької фасетованої платівки кінця (або другої половини) III — початку IV ст. н. е⁷³. Найближчі аналогії за розмірами відомі на Ельбі у хаслебенській групі поховань з тілопокладеннями останньої третини III — початку IV ст. Найкраще датовані тут гребінці з Хаслебена (монети Вікторіана (268—270) та Лойни, монета Тетріка (270—273) (рис. 4, 14, 15)⁷⁴.

Інші поховання з подібними гребінцями датовані другою половиною III ст.⁷⁵ Відповідно і широкобалківський гребінець може бути датований другою половиною або останньою третиною III ст. (рис. 4, ж).

Напевно, правомірніше порівнювати широкобалківський гребінець з центральноєвропейськими, а не з черняхівськими знахідками, хоча й схожими. Не можна й виключати його північно-західне походження.

Завершуючи розгляд комплексу широкобалківського поховання № 2, можна дійти висновку, що всі речі датуються в межах III ст. «Вужча» дата комплексу визначається періодом співіснування гребеня другої половини або останньої третини III ст. з фібулою середини — другої половини (третьої чверті?) III ст. та пряжкою III ст. (перша половина — третя чверть?). Наймірніше це третя чверть III ст. або рубіж третьої чверті — останньої третини III ст. (див. рис. 4).

Таким чином, це датування нібито збігається з верхньою датою пізньоантичних комплексів напівземлянок та господарських ям ділянки поблизу городища Золотий Мис. Разом з тим асинхронність їх безперечна (див. рис. 4). Зважаючи на те що для поховання було використано одну з господарських ям, можна зробити припущення, що під час здійснення поховання господарські споруди тут не використовувалися за призначенням, але залишені були нещодавно, оскільки зовнішні ознаки ям збереглися. Відповідно умовна «одночасність» ям та поховання свідчить про те, що пізньоантичні комплекси було залишено у час, близький до моменту здійснення поховання. Тому нижню дату поховання можна з найбільшою вірогідністю віднести до кінця третьої чверті III ст. або дещо пізніше, оскільки у попередній час в пізньоантичних ямах ще траплялися амфори другої половини III ст. (рис. 3, 8).

Названа дата припадає на фінал епохи «скіфських» війн у Північному Причорномор'ї, що завершилися близько 270 р.

Описана «стратиграфічна» ситуація пізньоантичних господарських комплексів поблизу городища Золотий Мис та поховання № 2 дозволяє висловити припущення, що останній період існування городища можна датувати в межах третьої чверті III ст. Відповідно цим часом можна датувати і найпізніші комплекси Козирки.

Якщо припинення життя на городищі Золотий Мис пов'язане з появою населення, яке залишило поховання № 2, то питання про етно-культурну належність останнього набуває особливого інтересу і гостроти. За топографією, похованальним ритуалом та інвентарем воно не належить до некрополя городища із звичайними пізньоантичними похованнями у ямах та кам'яних скринях⁷⁶.

Ритуал поховання, пов'язаний з закиданням небіжчика масивними кам'яними брилами, не типовий для античних некрополів Козирки⁷⁷, Ольвії, Танаїса, Європейського Боспору⁷⁸, а також для сарматських та пізньоскіфських поховань⁷⁹. Західніше — в ареалах карпської та дакійської культур — також відсутні аналогії описаного поховання⁸⁰.

Подібний ритуал зафіксовано на черняхівському могильнику поблизу с. Гаврилівка на Нижньому Дніпрі⁸¹, але в інвентарі з поховання Широка Балка інші черняхівські риси відсутні.

Сказане не дозволяє віднести його до будь-якої з археологічних культур, що існували у Північному і Північно-Західному Причорномор'ї у III ст. Можна лише констатувати, що це поховання «варвара». Натомість, зважаючи на відомості писемних джерел про участь германців, зокрема готів, у різноетнічних варварських об'єднаннях епохи «скіфських» війн, доцільно відзначити північноєвропейські риси у поховальному ритуалі. Поховання з трупопокладенням римського часу, закидані масивними кам'яними брилами, іноді особливо важкими на грудях і голові небіжчика, добре відомі у Скандинавії, вельбарській культурі⁸². Взагалі для германців римського часу характерним є використання каміння з ритуальними цілями під час поховань, як з трупоспаленням, так і з трупопокладенням⁸³. Наведені паралелі підтверджуються знайденим у похованні гребінцем, тому що для III ст. н. е. вони за своїм походженням є германськими.

Разом з тим віднесення описаного поховання до германського часу поки що передчасне, оскільки маемо справу з пам'яткою періоду, коли відбувалися значні пересування варварських племен, іх активні контакти між собою та з античним світом. Можливо, що небіжчик був представником якоєї групи варварського населення, яке з'явилося на периферії Ольвії у другій половині III ст. Синкретизм поховального інвентаря («германський» гребінець; рідкісна для Причорномор'я провінціальна «солдатська» фібула; північнопричорноморський пояс) досить чітко відображає епоху*. Напевно, інвентар свідчить про змішування етнографічних рис матеріальної культури в середовищі варварів, які воювали з Римом, базуючись у Північному Причорномор'ї.

Знайомство з високою культурою сприяло подальшому розвитку варварського населення. Як бачимо, поховання є своєрідною «пам'яткою, залишеною населенням із «zmішаною» матеріальною культурою, в середовищі якого ховали за північноєвропейським ритуалом, використовуючи, крім західних, античні деталі одягу.

Значні зміни у матеріальній культурі «післяготського» періоду простижено й на інших пам'ятках Північного Причорномор'я: у Тірі, на Боспорі, у Південному і Південно-Західному Криму. Для них характерно поєднання рис попереднього періоду: пізньоантичних традицій (гончарна кераміка, поховальний ритуал тощо) з варварськими рисами (елементи черняхівської культури, «сарматизація» і т. п.)⁸⁴. Щодо ольвійської периферії, то тут існував локальний варіант черняхівської культури⁸⁵.

Таким чином, можна дійти висновку, що господарський пізньоантичний комплекс поблизу городища Золотий Мис існував ще принаймні у третій четверті III ст. і був залишений десь на початку останньої третини століття, коли тут з'явилося «варварське» поховання. Відповідно верхню дату існування самого городища можна відносити до цього ж часу і висловити припущення, що синхронні об'єкти Козирки датуються так само.

* Цікаву археологічну паралель дає поховання епохи «маркоманських» війн другої половини II ст. н. е. з території Угорщини. У жіночому трупопокладенні з рисами сарматського поховального ритуалу знайдено північногерманський браслет та провінціальноримський пояс. Автор публікації пояснює специфіку набору інвентаря особливостями епохи і значними пересуваннями варварських племен у Подунав'ї (*Hadharzy-Vady A. Neige Angaben zur Frage der Verbreitung sog. Schildkopfarmringes.* — Sl. A, 1970, N 28/1, S. 91—99).

Отже, пам'ятки Ольвійської периферії найімовірніше загинули в останній період «скіфських» війн (тобто близько 270 р.). Пізіший період у приольвійській зоні визначається появою пам'яток причорноморського варіанта черняхівської культури. На думку Б. В. Магомедова, еллінізоване населення Ольвійської периферії було одним з основних культурно-етнічних компонентів черняхівської культури на цій території. Завершується формування нових рис культури появою в ході «скіфських» війн готів та нової хвилі сарматів⁸⁶.

За свідченням викладених вище хронологічних зіставлень, це, ймовірно, відбувається у останній третині III — на початку IV ст.*

Е. Л. ГОРОХОВСКИЙ, В. М. ЗУБАРЬ, Н. А. ГАВРИЛЮК

О поздней дате некоторых античных городищ Ольвийской хоры

Резюме

Статья посвящена введению в научный оборот и интерпретации новых материалов по археологии Северного Причерноморья, полученных в ходе работ Широкобалковской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 г. Исследуется хронологическое соотношение комплексов, открытых на территории, примыкающей к северной оконечности позднеантичного городища Золотой Мыс (с. Широкая Балка Белозерского района Херсонской области). Городище наряду с Козырским входило в состав Ольвийского государства первых веков нашей эры.

На исследованной территории раскопаны две полуземлянки, 45 хозяйственных ям, а также два погребения. На основании находок в полуземлянках и ямах установлена их культурная общность с материалами городища Золотой Мыс. Но в отличие от городища, существовавшего с конца I в. до н. э., объекты на примыкающей территории относятся к III в. и синхронны наиболее позднему периоду в существовании городища. Найдены красноглиняных конических амфор с широким горлом и ребристыми ручками (середина — вторая половина III в. по аналогии с находками из Юго-Западного Крыма в могильнике у совхоза «Севастопольский») свидетельствуют о существовании памятников возле городища Золотой Мыс после середины II в. н. э.

Верхнюю дату (вторая половина III в.) уточняет открытое здесь погребение № 2, совершенное в заброшенной хозяйственной яме. Его культурная принадлежность неясна из-за синкретичности погребального инвентаря, хотя детали обряда сходны с трупоположениями римского времени Северной Европы, когда камень также использовался в ритуальных целях. Несомненно, что погребение было «варварским» и не было связано с позднеантичным могильником городища.

Погребение совершено в финальной фазе «готских» или «скифских» войн в Северном Причерноморье, приведших к формированию новой этнокультурной карты региона. Не исключено, что городище Золотой Мыс, синхронное Козырскому и другим приольвийским памятникам, прекратило свое существование в третьей четверти III в. из-за интенсивных столкновений варваров с местным северопричерноморским населением.

¹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.; Л., 1949, с. 439—458; Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966, с. 5—6, 12, 16—20, 40, 57—58.

² Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э.— М., 1954, с. 18—72, 144.

³ Там же, с. 73—144.

⁴ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— Киев, 1972, с. 16, 186—188; Высотская Т. Н. Неаполь Скифский — столица государства поздних скифов.— Киев, 1979, с. 200, 204.

⁵ Фурманська А. І. Розкопки Тіри в 1958 р.— АП УРСР, 1962, т. 11, с. 129; Крижницький С. Д., Клейман І. Б. Раскопки Тири в 1963 и 1965—1967 гг.— В кн.: Антична Тира і середньовековий Белгород. Київ, 1979, с. 43—45.

⁶ Шелов Д. Б. Тананс и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972, с. 300—301.

⁷ Кругеликова И. Т. Боспор..., с. 40; Кругликова И. Т. Раскопки поселения у дер. Семеновки.— МИА, 1970, № 155, с. 14, 78; Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975, с. 136—137.

⁸ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры.— Киев, 1976, с. 5—10; Буйских С. Б. Новые материалы по фортификационной технике

* Саме так, на нашу думку, датуються виділені Б. В. Магомедовим найранніші поховання могильника Каборга IV (№ 21 та 9), де знайдено двочленну лучкову фібулу з фасетованою ніжкою, подібну до наведених при датуванні фігурної посудини у вигляді барана, але пізнішу за типологією (Магомедов Б. В. Каборга IV..., с. 40, табл. X, 2).

городищ Ольвийской хоры первых веков нашей эры.— В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 88, 92—96; Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории Ольвийской сельской округи.— В кн.: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. Киев, 1980, с. 13—16, карта.

⁹ Бураков А. В. Козырское городище..., с. 5; Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч., с. 16.

¹⁰ Бураков А. В. Козырское городище..., с. 64 и сл.

¹¹ Славин Л. М. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 185; Ветштейн Р. И. Раскопки в центре римской цитадели в Ольвии в 1965.— АИУ 1965/1966, 1967, вып. I, с. 134—137.

¹² Карышковский П. О. Из истории поздней Ольвии.— ВДИ, 1968, № 1, с. 167—179.

¹³ Сорокина Н. П. Позднеантичное стекло из Ольвии.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 206.

¹⁴ Щукин М. Б. О начальной дате черняховской культуры.— Prace archeologiczne, 1976, z. 22, s. 314—315.

¹⁵ Зубарь В. М. Работы Широкобалковской экспедиции.— АО 1980 г., М., 1981, с. 250—251; Зубарь В. М., Гаврилюк Н. А. Охоронні розкопки території, суміжної з городищем Золотий Мис.— Археологія, 1983, 44, с. 97—99.

¹⁶ Абикулова М. И., Бураков А. В., Зубарь В. М. Отчет о раскопках города Золотой Мыс.— НА ИА АН УССР, ф. е., 1980/19а, № 9589—9590.

¹⁷ Бураков А. В. Козырское городище..., с. 5 и сл.

¹⁸ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.— СА, 1971, № 2, с. 96—100; Щукин М. Б. Об «узких» и «широких» датировках.— В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, т. 2, с. 28—32.

¹⁹ Абикулова М. И., Бураков А. В., Зубарь В. М. Отчет..., с. 25—26, табл. 30, 31, 47; 2; 49, 6, 8—9.

²⁰ Там же, с. 26, табл. 49, 1; 48, 21, 25, 26.

²¹ Бураков А. В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії.— АП УРСР, 1962, т. 9, с. 58, 60, 64; Бураков А. В. Козырское городище..., с. 69, табл. II, 15—33; с. 71—72; с. 73; табл. III, 29—30; с. 74, рис. 36; с. 74—75; с. 75, 76, табл. IV, 4; с. 76; табл. IV, 1—3.

²² Бураков А. В. Козырское городище..., с. 5—10, 69, 71—76.

²³ Самойлова Г. Л. Основные типы амфор I—IV вв. н. э. из Тиры.— В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 257—261; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры.— М., 1972, с. 117—126.

²⁴ Кругликова И. Т. Боспор..., с. 148, 150, рис. 37, 1, 8—10, 13; Кругликова И. Т. Раскопки поселения..., с. 19, 23; с. 38, рис. 30; с. 68, рис. 52.

²⁵ Стржелецкий С. Ф. Позднеантичный могильник в Инкерманской долине.— КСИА АН УССР, 1959, № 8, с. 144; рис. 7; Высотская Т. Н. Поздние скифы..., с. 126, рис. 35, III.

²⁶ Высотская Т. Н. Поздние скифы..., с. 129.

²⁷ Стржелецкий С. Ф. Позднеантичный могильник..., с. 145.

²⁸ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках позднеантичного могильника III—IV вв. н. э. в Инкерманской долине в 1962 г.— НАИА АН УССР, 1962/52, № 4056, с. 33—34, 155, 53—54, 58, 105—106, 117, рис. 23, 90, 134, 137—138, 251, 425.

²⁹ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. э.— IV в. н. э.).— САИ, 1966, Д1-30, с. 52, табл. 9, 14.

³⁰ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках ... в 1956 г.— НА ИА АН УРСР, 1956/36а, ф. е. 3079, с. 39, рис. 172—173; Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках ... в 1961 г.— Там же, 1961/10д, ф. е. № 3754, с. 5—6, рис. 26.

³¹ Абикулова М. И., Бураков А. В., Зубарь В. М. Отчет ..., с. 26, табл. 49, 1.

³² Шелов Д. Б. Указ. соч., с. 126.

³³ Фурманська А. І. Вказ. праця, с. 131—132.

³⁴ Самойлова Г. Л. Указ. соч., с. 261, 262, рис. 2—5; с. 254.

³⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, с. 114, табл. XXX, III, 79; Шелов Д. Б. Указ. соч., с. 126.

³⁶ Шелов Д. Б. Указ. соч., с. 126.

³⁷ Мелентьев Г. М. Ольвийский керамический комплекс первых веков нашей эры.— КСИА АН СССР, 1969, № 116, с. 24—25, рис. 2, 2.

³⁸ Там же, с. 24, рис. 2, 3, 4; с. 25; прим. 18.

³⁹ Самойлова Г. Л. Указ. соч., с. 262, рис. 3, 9; с. 265.

⁴⁰ Шелов Д. Б. Узкогорные светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры: Классификация и хронология.— КСИА АН СССР, 1978, № 156, с. 19, с. 17, рис. 7.

⁴¹ Бураков А. В. Козырское городище..., с. 101, табл. X, 17—31, с. 102—103; Бураков А. В. Городище біля с. Козирки ..., с. 61, 70, 76.

⁴² Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 167—168, рис. 61.

⁴³ Babes M. Necropola dacico-romana da la Enisale.— SCIV, 1971, № 22/1, p. 28—29, fig. 8, 1; p. 3, 1—4; p. 4, 1—2; Bichir Ch. The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A. D. BAR Supplementary Series 19(i).— Oxford, 1976, p. 80—81, pl. CLVIII, 2.

⁴⁴ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках ... в 1956 г., с. 36—37, рис. 6—8, 14, 15.

- 21—23, 156, 159—162; с. 40, рис. 183, 184; Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках ... в 1961 г., с. 26, рис. 195; Амброд А. К. Фибулы ..., с. 62.
- ⁴⁵ Амброд А. К. Фибулы..., с. 52, табл. 9, 14—17; Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках... в 1956 г., с. 37.
- ⁴⁶ Зубарев В. М. Работы широкобалковской экспедиции ..., с. 251; Зубарев В. М., Гаврилюк Н. А. Охоронные разкопки ..., с. 97—99.
- ⁴⁷ Бидзилла В. И., Болтрук Ю. В., Мозолевский Б. Н. и др. Курганный могильник в урочище Носаки.— В кн.: Курганные могильники Рязань и Носаки. Киев, 1977, с. 138, рис. 32, 7.
- ⁴⁸ Там же, рис. 32, 8. Аналогии: Амброд А. К. Фибулы ..., с. 53—54, табл. 9, 20; Скрипин А. С. Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений).— СА, 1977, № 2, с. 103; с. 108—109, рис. 3, 11; Bichir Ch. Chronologie et datation de la civilisation Militari — Chilia — Dacia, 1980, N 24, p. 159, 173—177, fig. 4, 4, 6, 8, 10.
- ⁴⁹ Бидзилла В. И., Болтрук Ю. В., Мозолевский Б. Н. и др. Указ. соч., с. 138, рис. 32, 21. Аналогии: Keller E. Das Spätromische Gräberfeld von Neuburg an der Donau.— MBV, 1979, Bd 40, S. 27—30, 28, abd. 2, taf. 2, 7; AH, 1950, XXX, s. 229, taf. LXIX, 11; LXX, 5.
- ⁵⁰ Бидзилла В. И., Болтрук Ю. В., Мозолевский Б. Н. и др. Указ. соч., с. 138, рис. 32, 4.
- ⁵¹ Бураков А. В. Городище близ с. Козирки..., с. 68, 88, табл. III, 1; Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг.— МИА, 1952, № 25, 301, рис. 3 — с. 303; Силантьева С. Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Ильярата.— МИА, 1958, № 85, с. 291, рис. 6, 2.
- ⁵² Книпович Т. Н. Указ. соч., с. 300—309, 314—322; Шелов Д. Б. Указ. соч., с. 129, 134—136 и др.; Бураков А. В. Козырское городище ..., с. 64 и сл.
- ⁵³ Бураков А. В. Козырское городище ..., с. 64.
- ⁵⁴ Буйских С. Б. Новые материалы ..., с. 92—96.
- ⁵⁵ Бураков А. В. Козырское городище ..., с. 80, табл. V, 23; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 123, рис. 12, 2; с. 133, рис. 16, 1.
- ⁵⁶ Бураков А. В. Козырское городище ..., с. 73, табл. III, 1, 8; с. 99, табл. IX, 26.
- ⁵⁷ Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen.— Stockholm, 1897, S. 88—89, taf. VIII, 187; Jobst W. Die Römische Fibeln aus Lauriacum.— FL, 1975, N 10, S. 25, tab. 30, 223.
- ⁵⁸ Schnurbein S. V. Das Römische Gräberfeld von Regensburg.— MBV, 1977, Bd 31A, S. 77—78.
- ⁵⁹ Jobst W. Op. cit., taf. 29, 221; taf. 30, 222—224.
- ⁶⁰ Ibid, S. 25.
- ⁶¹ Welkow I. Ein Silberschatz des 3 Jahrhunderts aus Causewo, Nordbulgarien.— Germania, 1938, Bd 22, S. 105, 107; taf. 24, abd. 1; Barthel W. Einzelfunde.— In: Jacobi L. Das Kastell Zugmantel.— ORL, 1909, lief. XXXII, S. 77; taf. XXI, 42—42a.
- ⁶² Jobst W. Op. cit., S. 25; Sagis K. Das Römische Gräberfeld von Kesztely-Dobogo.— Budapest, 1981, S. 83, 91—92, abb. 64, 124/1.
- ⁶³ Keller E. Die Spätromische Grabfunde in Südbayern.— MBVF, 1971, Bd 14, S. 32—53; S. 34—35, abb. 11—12; Jobst W. Op. cit., S. 25.
- ⁶⁴ Barthel W. Op. cit., S. 79, taf. XXI; Neumann A. Forschungen in Vindobona 1948 bis 1967.— RLÖ, 1967, 23, S. 54, taf. XXV, 1.
- ⁶⁵ Бураков А. В. Козырское городище ..., с. 122, табл. XIII, 9.
- ⁶⁶ Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х годов).— МИА, 1959, № 69, с. 216, рис. 82, 4; Сорокина Н. П., Куннина Н. З. Стеклянные бальзамарии Боспора.— Тр. ГЭ, 1972, № 13, с. 166, рис. 10, 30; Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму.— СА, 1976, № 4, с. 133, рис. 9, 7.
- ⁶⁷ Амброд А. К. Проблемы ..., с. 100.
- ⁶⁸ Сымонович Э. А. Фибулы Неаполя Скифского.— СА, 1963, № 4, с. 146, рис. 3, 21; Гущина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму.— В кн.: Археологические исследования на юге Восточной Европы. Л., 1974, рис. 15, 17 (фибулы см.: Амброд А. К. Фибулы ..., с. 51, табл. 9, 11—13).
- ⁶⁹ Амброд А. К. Проблемы ..., с. 100.
- ⁷⁰ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках ... в 1961 г., с. 36.
- ⁷¹ Овчаров Д. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. н. е. при с. Люблен Тръговишки окръг.— Археология, 1979, 30/3, с. 37, обр. 6; Sagadin M. Anticne pasne sponne in garniture v Sloveniji.— AV, 1979, N 30, s. 336, t. 9, 10; S. 339, t. 11, 9; s. 312.
- ⁷² Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der Römischen Kaiserzeit.— AFSB, 1960, Bd 8, S. 75—94; Lamiová-Schmidlová M. Hrebene z doby rimskej a stahovania národov z Východného Slovenska.— ASM, 1964, N 1, s. 197; Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры.— СА, 1969, № 1, с. 153.
- ⁷³ Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.).— В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 47, табл. XIV, 6, 7; с. 38, табл. IX, 8 (Антология: Амброд А. К. Фибулы ..., с. 61—63, табл. 11, 9).
- ⁷⁴ Schulz W. Das Fürstengrab und das Gräberfeld von Hassleben.— In: Das Fürstengrab von Hassleben.— RGF, 1933, S. 8, taf. 12, 6; Schulz W. Leuna: Ein germanischer Bestattungsplatz der spätromischen Kaiserzeit.— SSVF DAW, 1953, Bd 1, S. 14, taf. II, 7.

Про загальне датування хаслебенської групи (горизонти) див.: *Schmidt B.* Zur kulturellen Gliederung des Mittellebe und Saalegebietes während der Spätromischen Kaiserzeit und frühen Volkerwanderungszeit.— Prace archeologiczne, 1976, Bd 22, S. 347.

⁷⁵ *Schmidt B.* Ein reich ausgestattetes Fürstengrab des frühen 4. Jahrhunderts von Nienburg.— JFMV, 1958, Bd 41/42, S. 473, abb. 6; *Schmidt B., Albrecht H.* Ein Münzdatiertes Grab der Spätromischen Kaiserzeit von Schlotheim, Kr. Mühlhausen.— Alt-Thüringen, 1967, Bd 9, S. 187, abb. 2.

⁷⁶ *Ратнер И. Д.* Могильник сарматского времени у с. Широкая Балка Херсонской области.— В кн.: 150 лет Одесскому археологическому музею: Тез. докл. юбил. конф. Киев, 1975, с. 95—97.

⁷⁷ *Бураков А. В.* Козырское городище ..., с. 135—142.

⁷⁸ *Арсеньева Т. М.* Некрополь Таваиса.— М., 1977, с. 99—113.

⁷⁹ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы ..., с. 69—102; *Вязьмитина М. И.* Золотобалковский могильник.— Киев, 1972, с. 101—113.

⁸⁰ *Моринц С.* Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху: (Открытия в Килии, р-н Бедя, обл. Питешть).— Dacia, 1961, N 5, с. 395—414; *Bîcîr Ch. Cultura Carpică*.— Bucureşti, 1973, p. 29—44.

⁸¹ *Сымонович Э. А.* Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, 1960, № 82, с. 216, 220.

⁸² *Rau H. G.* Körpergräber mit Glasbeigaben des 4 nachchristlichen Jahrhunderts im Oder — Weichsel — Raum.— APA, 1972, N 3, S. 113—114; S. 188, fig. 82.

⁸³ *Almgren O.* Die ältere Eisenzeit Gotlands.— Stockholm, 1914, N. 1, S. 25—29, 44—50; *Almgren O., Neeman B.* Die ältere Eisenzeit Gotlands.— Stockholm, 1923, N. 2, S. 88—93, 114—115, 121—124, 129; *Stenberger M.* Vorgeschichte Schwedens.— Berlin, 1977, S. 258—261; *Brondsted J.* Danmarks Oldit. 3. Jernalderen.— Kobenhavn, 1940, S. 173—182.

⁸⁴ *Кравченко Н. М., Корпусова В. М.* Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри.— Археологія, 1975, 18, с. 40—42; *Корпусова В. М.* Сільське населення пізньоантичного Боспору.— Археологія, 1973, 8, с. 44.

⁸⁵ *Магомедов Б. В.* Черняховские памятники причерноморского типа.— В кн.: Тез. докл. симп. «Поздн. судьбы чернях. культуры». Каменец-Подольский, 1981, с. 26.

⁸⁶ *Магомедов Б. В.* Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда.— В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 7—74.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, С. А. БАЛАКІН

Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся

До яніславицької культурної області мезоліту басейнів Німану, Прип'яті та Вісли належать три споріднені культури: власне яніславицька¹, німанська (або Максимоніс)² та рудоострівська³. Визначальними виробами цих мезолітичних єдностей є яніславицькі трикутники та вістря, виготовлені в мікрорізцевій техніці⁴. Поряд з цими виробами були поширені мікрорізці, середньовисокі та високі трапеції, правильні одноплощинні нуклеуси.

Вістря, трикутники та інші вироби яніславицької культурної області мають прототипи в ранньомезолітичних комплексах маглемезьких пам'яток Південної Прибалтики, що дає змогу віднести яніславицькі пам'ятки до кола маглемезьких культур⁵. Генезис яніславицької культурної єдності почався в першій половині мезоліту в результаті просування з північного заходу в басейн Німану носіїв маглемозьких традицій, що, можливо, було зумовлено трансгресією Балтійського моря⁶. На їх основі тут склався ранній етап німанської мезолітичної культури, представлений пам'ятками типу Максимоніс 4⁷. Архаїчність крем'яних виробів останніх (значні розміри та грубість знарядь, різці палеолітичних форм, не усталена, груба форма яніславицьких вістер та трикутників, а головне — повна відсутність трапецій) дає змогу вважати стоянку Максимоніс 4 найдавнішою з відомих нині яніславицьких пам'яток і датувати її раннім мезолітом⁸. На пізньомезолітичному етапі німанська культура охоплює весь басейн Німану та територію Північно-Східної Польщі⁹.

У пізньому мезоліті носії яніславицьких культурних традицій просуваються з басейну Німану на південь у басейн Вісли та Верхньої Прип'яті, де на їх основі склалася власне яніславицька культура¹⁰. Яніславицьке населення з'являється також у Поліському Подніпров'ї. Процес міграції в східні райони Полісся прискорився в результаті впливу племен лінійно-стрічкової кераміки, які в V тис. до н. е. з'являються спочатку на Поліській низовині, а потім в басейні Верхньої Прип'яті. На основі яніславицьких культурних традицій на Нижній Прип'яті та в Поліському Подніпров'ї виникає рудоострівська культура¹¹. Вплив яніславицької культурної області сягали території Сіверського Дні仗¹², Надпоріжжя¹³ і навіть Криму¹⁴.

Специфіка крем'яних виробів німанської культури порівняно зі спорідненими яніславицькою та рудоострівською полягає в поширенні ромбічних яніславицьких вістер, знарядь, якими рубають, та значної кількості різців. Яніславицькі пам'ятки відрізняють великі серії яніславицьких трикутників, низькі трапеції, повна відсутність постсвідерських накочечників стріл на пластинах, що характерно для німанських та рудоострівських стоянок. На останніх майже відсутні яніславицькі трикутники та вістря з ретушованою основою, правильні одноплощинні нуклеуси, представлені на пам'ятках басейну Німану та Вісли. Якщо на яніславицьких та німанських пам'ятках знайдено велику кількість мікролітичних пластинок, а більшість скребків — неправильної форми, на віщцепах, то на рудоострівських стоянках техніка пластинчастої обробки кременю розвинута гірше, а серед скребків важливу роль відіграють правильні кінцеві на віщцепах та пластинах.

Всі комплекси трьох згаданих культур яніславицької області, крім Максимоніс 4, містять правильні трапеції, що дає змогу датувати їх кінцем мезоліту. Знахідки неолітичної кераміки разом з типовими німанськими, яніславицькими та рудоострівськими комплексами дають можливість зробити висновок про «неолітичну фазу розвитку» згаданих мезолітичних культур або їх участь у формуванні кількох неолітичних культур вказаних територій¹⁵.

Привертає увагу те, що територія поширення пам'яток яніславицької культурної області збігається з територією ранньонеолітичної культурної єдності, представленої в басейні Німану, на Верхній Прип'яті та в Північно-Східній Польщі пам'ятками типу Дубичай, а на Нижній Прип'яті та в Поліському Подніпров'ї — пам'ятками струміль-гастятинського типу. Спорідненість цих двох типів ранньонеолітичних пам'яток не викликає сумніву¹⁶.

Для пам'яток типу Струміль-Гастячин та типу Дубичай характерні досить великі товстостінні посудини з прямими або злегка звуженими до середини вінцями та з гострим або шипастим дном. Край вінечь зрізаний прямо або заокруглений. Глина містить значну рослинну домішку. Поверхня горщиків підлощена, зі слідами рослинної домішки та розчосами, що особливо помітні на внутрішній поверхні посуду. Більшість фрагментів кераміки без орнаментації. Орнамент розташований переважно на верхній частині посудини. Характерні дрібнозубчастий гребінцевий штамп,наколи розмочаленою паличкою, лінії, прохреслені тонким вістрям, косі насічки на вінцях та глибокі наколи.

Серед дослідників немає єдності щодо питання генезису вказаних ранньонеолітичних пам'яток басейну Німану та Полісся. В. М. Даниленко виводив їх з бузько-дністровської неолітичної культури¹⁷. Такої ж точки зору дотримується В. Ф. Ісаєнко¹⁸. Д. Я. Телегін вважав пам'ятки струміль-гастятинського типу «...конкретним проявом прибалтійського культурного впливу на Дніпро»¹⁹. Останнім часом він змінив свої погляди і, спираючись на знахідку кудлаївського вістря поблизу с. Шмаївка разом з керамікою струміль-гастятинського типу, нов'язує генезис останньої з пам'ятками таценки-кудлаївської культури Поліського Подніпров'я²⁰.

На думку дослідниці Р. К. Римантене, пам'ятки типу Дубичай басейну Німану Калінінградської області (Цедмар) та Північно-Східної Польщі (Сосня) склалися на базі німанської мезолітичної культури²¹, що належала до яніславицької культурної області.

Слідом за Р. К. Римантене М. М. Чернявський вважає, що пам'ятки дубичайського типу виникли на основі німанської мезолітичної культури й побутували в басейні Німану та Верхньої Прип'яті, а також у Північно-Східній Польщі. Пам'ятки ці, на їх думку, являють собою перший етап німанської неолітичної культури²².

У пошуках генетичної підоснови останньої М. М. Чернявський дослідив стоянку Беліца 2, аналогічну розташованим поряд стоянкам Несиловичі I, II, IV. Він вважає, що ці пам'ятки належать до німанської мезолітичної культури. Це дало змогу віднести територію Західної Білорусії до кола поширення пам'яток останньої²³. М. М. Чернявський підкреслює наявність виразних яніславицьких рис у комплексі Беліца 2 та подібних до неї Несиловичів I, II, IV. Згадаємо, що Л. В. Кольцов відніс стоянки поблизу с. Несиловичі на Німані до яніславицької культурної області²⁴. Завдяки люб'язності М. М. Чернявського нам вдалося познайомитися з матеріалами стоянок Беліца 2 та Несиловичі I. Колекції крем'яних виробів цих пам'яток відрізняються від власне яніславицьких лише багаточисельністю різців та знайдь, якими рубають, що, як ми знаємо, є характерною рисою німанської мезолітичної культури яніславицької культурної області.

М. М. Чернявський вказує на значну роль яніславицьких елементів серед крем'яних виробів пам'яток дубичайського етапу німанської неолітичної культури. Так, наприклад, на стоянці Несиловичі VI, крем'яний

комплекс якої практично не відрізняється від сусідніх Беліца 2, Неси-ловичі I, II та IV, знайдено кераміку дубичайського типу. Виразні яніславицькі риси простежуються на крем'яних виробах більшості пам'яток з керамікою типу Дубичай: Бабинка, Яремчі III, Русаківка I²⁵. На території Польщі кераміка типу Дубичай теж трапляється разом з типовими яніславицькими крем'яними виробами (Сосня). Те саме можна сказати про деякі ранньонеолітичні пім'ятки басейну Верхньої Прип'яті, де товстостінна кераміка з рослинною домішкою в глині, підложену поверхнею та накольчатою орнаментацією знайдена в комплексах з яніславицькими вістрями та трикутниками, мікрорізцями. Мабуть, в генезісі останніх брали участь носії традицій яніславицької культури, яка наприкінці мезоліту була поширенна в Західному Поліссі.

Висловлене вище дає можливість, слідом за Р. К. Римантене та М. М. Чернявським зробити висновок, що перший етап німанської неолітичної культури (пам'ятки типу Дубичай) басейну Німану, Верхньої Прип'яті та Північно-Східної Польщі виник на базі споріднених німанської та яніславицької культур яніславицької культурної області.

Питання походження ранньонеолітичних пам'яток струміль-гастятинського типу Поліського Подніпров'я до останнього часу залишається невирішеним. Головною причиною цього була відсутність на них виразних крем'яних комплексів, що не давало змоги пов'язати стоянки з керамікою типу Струміль-Гастятин з конкретним культурним проявом мезоліту Полісся. Останнім часом у Київському Поліссі було знайдено кілька комплексів, у яких кераміка струміль-гастятинського типу супроводжувалася крем'яним комплексом, характерним для рудоострівської культури яніславицької культурної області. Прикладом таких пам'яток є неолітичні стоянки Оболонь та Горки, розташовані неподалік від с. Діброва Поліського району Київської області.

Стоянка Оболонь розташована за 1 км від західної околиці с. Діброва, на піщаному підвищенні висотою 2 м над заплавою лівого берега р. Уж. Крем'яні вироби та кераміка були зібрані на площі 80×20 м на піщаному видуві.

Керамічний комплекс стоянки Оболонь нараховує 130 фрагментів кераміки, в тому числі 58 з орнаментом. Глина містить значну рослинну домішку. Глинняна маса двох фрагментів (стінки та дінця), вкритих гребінцевим орнаментом, має, крім дуже подрібненої рослинної домішки, зерна кровавику (рис. 1, 15, 16). Серед орнаментальних мотивів трапляються наколи розмочаленою паличкою («кошачі лапки») — 24 фрагменти (рис. 1, 4, 7, 8, 10—14), глибокі поодинокі наколи під вінцями — 10 (рис. 1, 2—4), гребінцевий орнамент — 6 (рис. 1, 5, 15, 16), наколи тонкою паличкою — 4, прокреслені лінії — 4 (рис. 1, 6, 9). Орнамент розташований у верхній частині горщиків. Багато фрагментів не орнаментовані. Знайдено уламок гострого дна з гребінцевим орнаментом (рис. 1, 16). У колекції є шість фрагментів вінець, які прямо зрізані або злегка заокруглені по краю, мають орнамент у вигляді защищів, наколів розмочаленою паличкою та глибоких наколів під краєм (рис. 1, 1—4).

Кераміка поселення Оболонь має аналогії в матеріалах пам'яток типу Струміль — Гастятин та ранніх дніпро-донецьких Київського Полісся (Грині, Віта Литовська, Микільська Слобідка та ін.).

На стоянці Оболонь виявлено 4427 крем'яних виробів, у тому числі 135 знарядь (рис. 2). Для їх виготовлення використовувався місцевий валунний кремінь сірих та жовтих відтінків. Серед нуклеусів слід відзначити одноплощинні однобічні (рис. 2, 73) та підпризматичні. Пластини, іх уламки та знаряддя на пластинах щодо всього комплексу становлять 11 %. Виразними серіями представлені яніславицькі вістря зі зламаною основою (рис. 2, 1—8), яніславицькі трикутники (рис. 2, 9—13), мікрорізці (рис. 2, 14—17), трапеції (рис. 2, 24—42), уламки пост-свідерських наконечників стріл (рис. 2, 45—48), пластинки зі скосінним кінцем (рис. 2, 49—51), пластинки та вістря з притупленим краєм

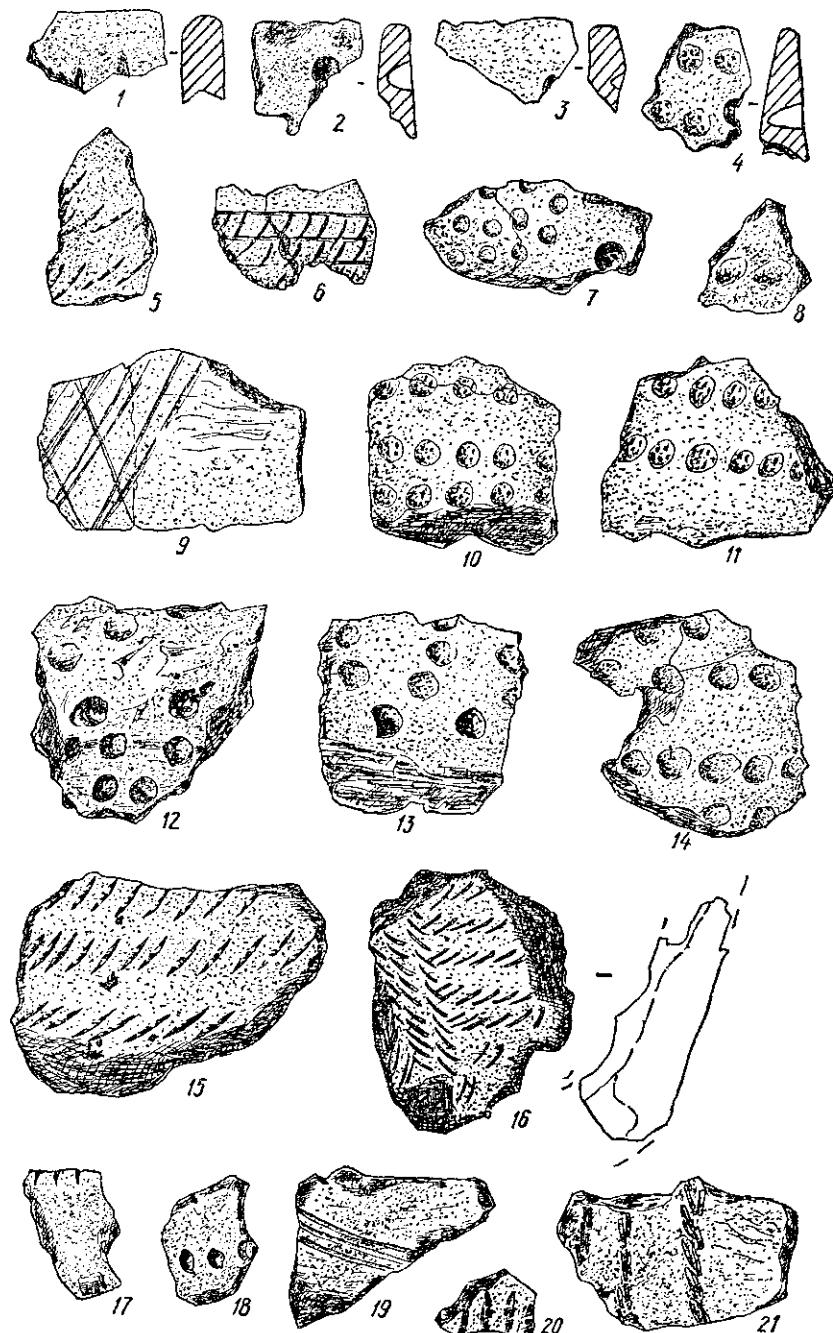

Рис. 1. Кераміка з неолітичних стоянок Оболонь (1—16) та Горки (17—21).

(рис. 2, 18—23). Більшість скребків — вироби неправильної форми на відщепах (рис. 2, 65—68). Досить виразними серіями представлені скребки — кінцеві (рис. 2, 54—61) та підокруглі (рис. 2, 62—64). Мало знайдено різців (рис. 2, 52, 53), свердел-проколок (рис. 2, 44), грубих знарядь, якими рубають (рис. 2, 74). Досить багато в колекції пластин з несистематичною ретушшю, що, мабуть, використовувалися як ножі (рис. 2, 69—72), відщепів з ретушшю та уламків знарядь.

Вказані риси крем'яного комплексу неолітичної стоянки Оболонь характерні для пам'яток пізньомезолітичної рудоострівської культури яніславицької культурної області²⁶. Становлять виняток лише серія свідерських черешкових наконечників стріл (рис. 1, 45—48), що є

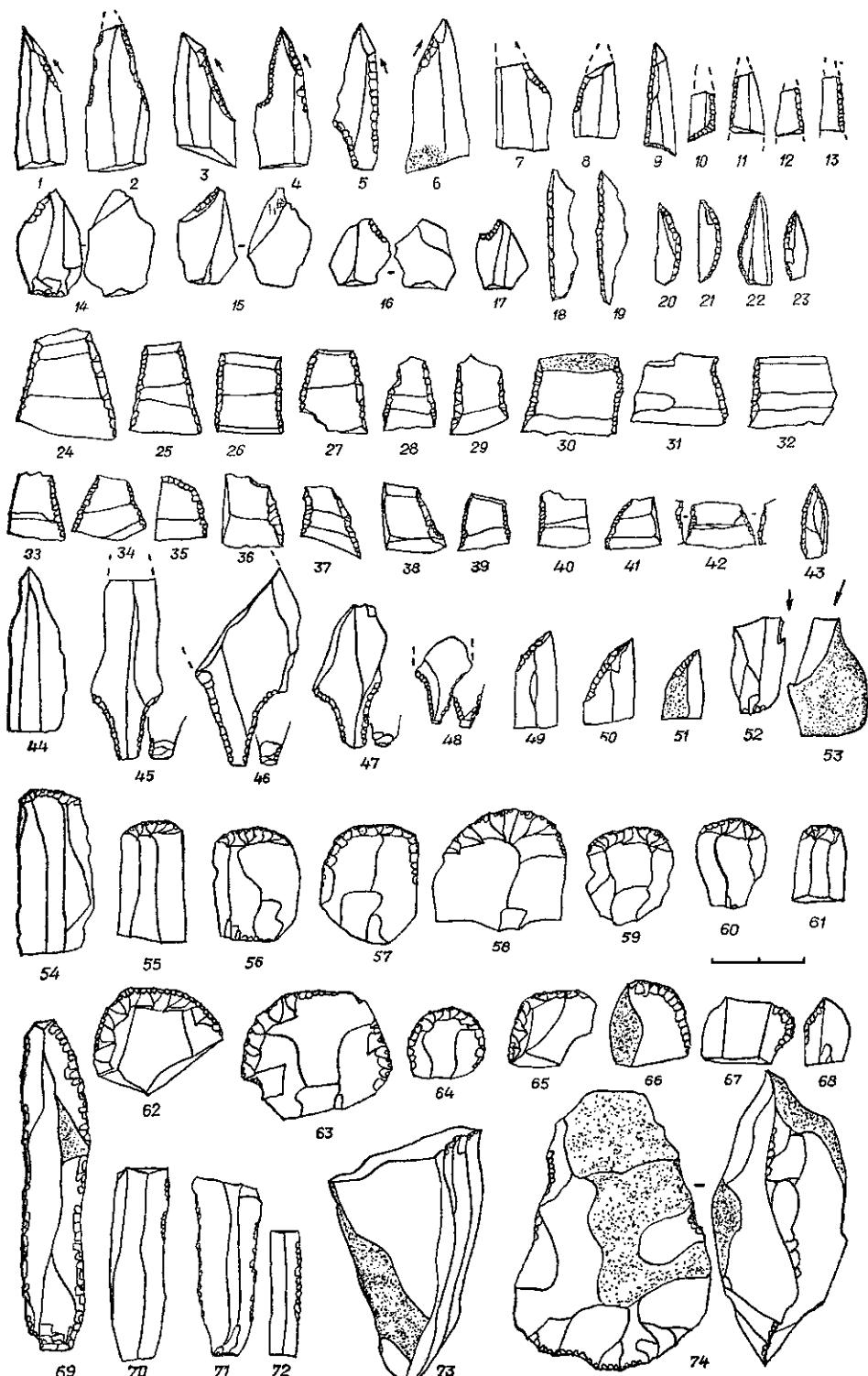

Рис. 2. Вироби з кременю. Оболонь.

свідерською домішкою, а також кілька пластинок та вістер з притуленим краєм (див. рис. 2, 18—23), наявність яких в колекції пояснюється, можливо, механічною домішкою матеріалів таценки-кудлаївської культури, пам'ятки якої знаходяться неподалік від стоянки Оболонь (Вали, Мартиновичі). Про дещо пізніший неолітичний час крем'яного комплексу стоянки Оболонь порівняно з пізньомезолітичними матеріалами стоянок Рудий Острів, ДВС Київського Полісся свідчить наявність у матеріалах першої скребків із стрільчастим робочим краєм (див. рис. 2, 61), скребків з ретушшю, що заходить на край (див. рис. 2, 60), низьких трапецій (див. рис. 2, 41, 42).

Близькі аналогії крем'яним матеріалам стоянки Оболонь дає пам'ятка, розташована в урочищі Горки на піщаному підвищенні, в заливі лівого берега р. Уж, на відстані 2 км на південний захід від стоянки Оболонь. Крем'яний інвентар стоянки Горки за всіма показниками наближається до рудоострівського. Так, для нього характерні яніславицькі вістря (рис. 3, 1—6), трапеції (рис. 3, 21—28), мікрорізці (рис. 3, 13—20). Дуже незначна роль різців (рис. 3, 29) порівняно зі скребками (рис. 3, 36—48). Серед останніх переважають знаряддя неправильної форми на відщепах (рис. 3, 41—48), але також знайдені скребки кінцеві (рис. 3, 30—36) та підокруглі (рис. 3, 37—40). Індекс пластинчастості близько 15 % відповідає показникам рудоострівських пам'яток. Не заперечують цьому висновку серія одноплощинних нуклеусів (рис. 3, 53, 54), пластини з несистематичною ретушшю (рис. 3, 49—51), деякі знаряддя, якими рубають (рис. 3, 52), та свердла-проколки (рис. 3, 11, 12).

На стоянці Горки було знайдено 35 дрібних фрагментів кераміки середньої товщини з рослинною домішкою в глині та орнаментом із наколів гребінчастим штампом відступаючою паличию та з прокреслених паралельних ліній (рис. 1, 17—21). Про відносно пізній, неолітичний час стоянки Горки свідчать окремі низькі трапеції (рис. 3, 28) та кінцеві скребки з ретушшю, що заходить на краї (рис. 3, 33—36).

Враховуючи виразні риси рудоострівської культури в крем'яному інвентарі пам'яток типу Струміль — Гастятин, генезис останніх слід пов'язувати з носіями рудоострівських культурних традицій яніславицької культурної області.

Більшість дослідників вважають, що пам'ятки типу Дубичай та Струміль — Гастятин існували в V—IV тисячолітті до н. е.²⁷ Пізніше на основі пам'яток типу Дубичай складається другий етап німанської неолітичної культури (пам'ятки типу Лиса Гора)²⁸, а по Нижній Прип'яті та в Поліському Подніпров'ї поширяються пам'ятки дніпро-донецької культури.

Для вирішення питання генезису останньої важливе значення мають висновки В. М. Даниленко про значну роль східних впливів у цьому процесі²⁹, а також Д. Я. Телегіна, який вказував на автохтонне походження дніпро-донецької культури в умовах контактів двох великих культурних зон гребінцево-накольчатої та ямково-накольчатої кераміки, що мали місце в неоліті Лівобережжя Середнього Подніпров'я³⁰.

Привертає увагу наявність виразних струміль-гастятинських рис у ранній дніпро-донецькій кераміці Київського Полісся (Віта Литовська, Грині та ін.), які відзначали ряд дослідників³¹. Основною відмінністю ранньої дніпро-донецької кераміки Поліського Подніпров'я від струміль-гастятинської є значне поширення різних типів накольчастої орнаментації, насамперед гребінчастої. В. М. Даниленко та Д. Я. Телегін вказували на поширення накольчастого орнаменту в неоліті територій, розташованих на схід від Середнього Подніпров'я.

На крем'яних виробах ранніх дніпро-донецьких пам'яток Полісся, як правило, наявні яніславицькі елементи (Гирло Гнилоп'яті, Моства, Бородянка 3В, Бородянка 4, Бородянка 4Б, Гавронщина та ін.), що разом із струміль-гастятинськими рисами в кераміці свідчать про зна-

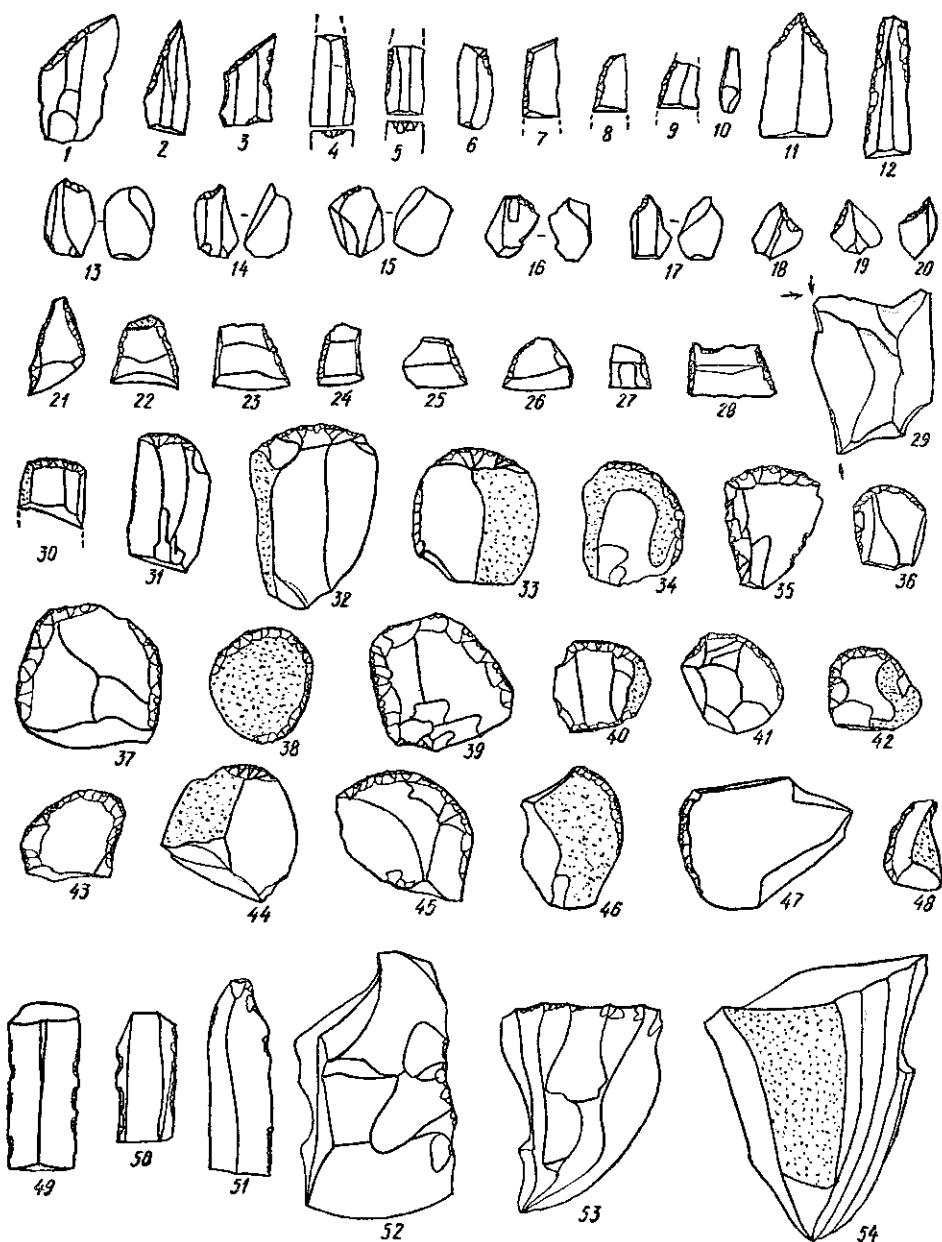

Рис. 3. Вироби з кременю. Горки.

ний вплив останніх на дніпро-донецькі пам'ятки Київського Полісся. Для крем'яного комплексу дніпро-донецьких стоянок характерні такі яніславицькі риси, як поширення яніславицьких вістер, мікрорізцевої техніки обробки кременю, окрім яніславицьких трикутників. Разом з тим на неолітичних пам'ятках Київського Полісся знайдено кукрекські вкладиші (Лазарівка, Тетерів 3, Бородянка 3В), що, мабуть, свідчить про певну роль південних впливів на формування дніпро-донецького етапу неоліту Поліського Подніпров'я. Наприклад, на стоянці Бородянка 3В знайдено ранню дніпро-донецьку кераміку разом з типовимrudо-острівським крем'яним інвентарем, що вміщав також серію кукрекських вкладишів³².

Таким чином, матеріали ранніх дніпро-донецьких пам'яток Київського Полісся демонструють проникнення в автохтонне середовище населення, яке залишило пам'ятки типу Струміль — Гастятин, носій

Крем'яні вироби неолітичних стоянок Оболонь та Горки

Назва виробу	Оболонь	Горки
Нуклеуси одноплощинні однобічні	2	2
» » лідпризматичні	2	4
» » двоплощинні однобічні	—	2
Нуклевидні уламки	12	2
Пластини та їх уламки	410	300
Відщепи	3836	1873
<i>Вироби з вторинною обробкою</i>		
Яніславицькі вістря	8	6
» трикутники та їх уламки	5	—
Мікрорізці	4	10
Трапеції		
високі	14	2
середньовисокі	3	5
низькі	1	1
Постсвідерські наконечники стріл	4	—
Пластини зі скосеним кінцем	3	—
» з притупленим краєм	3	4
Вістря		
сегментовидні	3	—
кудаївські	1	—
тарденуазькі	1	—
Скребки кінцеві на відщепах	10	10
» на пластинах	3	1
» підокруглі	7	5
» неправильної форми на відщепах	32	15
Різці кутові на відщепах	1	2
» серединні на відщепах	1	—
Свердла-проколки	1	2
Грубі знайддя, якими рубають	2	3
Пластини з несистематичною ретушшю	28	13
Відщепи з несистематичною ретушшю та невизначені уламки знарядь	30	14
Разом	4427	2279

дніпро-донецьких культурних традицій з гребінцево-накольчатою орнаментацією кераміки та мікролітичним, кукрекським кременем. Батьківчиною дніпро-донецької культури, ймовірно, слід вважати слідом за В. М. Даниленко та Д. Я. Телегіним межиріччя Середнього Дніпра та Дінця, де відомі найбільш ранні пам'ятки з гребінчастою орнаментацією кераміки та мікролітичним кукрекським кременем (Ігрень 8, Вереміївка та ін.).

Наприкінці мезоліту на зандрових низовинах між Верхнім Дніпром, Віслою та Німаном були поширені пам'ятки яніславицької культурної області, що складалися з німанської (басейн Німану), власне яніславицької (басейни Вісли та Верхньої Прип'яті) та рудоострівської (Нижня Прип'ять, Поліське Подніпров'я) культур. Наприкінці V — на початку IV тисячоліття до н. е. на їх основі утворилися дві споріднені ранньонеолітичні групи пам'яток: дубичайська в басейнах Німану, Верхньої Прип'яті та Північно-Східній Польщі та струміль-гастятинська по Нижній Прип'ять, в Поліському Подніпров'ї. Пам'ятки типу Дубичай становили перший етап німанської неолітичної культури, що проіснувала на вказаних територіях, за М. М. Чернявським, до II тисячоліття до н. е. Становлення дніпро-донецького етапу неоліту Поліського Подніпров'я почалося з проникнення в середовище носіїв струміль-гастятинських культурних традицій з межиріччя Середнього Дніпра та Дінця дніпро-донецького населення з керамікою, прикрашеною гребінчастим орнаментом, та мікролітичним інвентарем з виразними кукрекськими рисами.

Яниславицкие культурные традиции в неолите Правобережного Полесья

Резюме

Статья посвящена поискам генетической подосновы древнейших неолитических памятников бассейнов Немана, Припяти и Полесского Поднепровья, которые известны в литературе под названием памятников типа Дубичай и Струмель — Гастятина. На примере анализа материалов новых памятников Киевского Полесья авторы статьи высказывают мысль об образовании памятников типа Струмель — Гастятина на основе рудоостровской мезолитической культуры. Общим выводом статьи является заключение о генезисе родственных групп ранненеолитических памятников типа Дубичай и Струмель — Гастятина на базе отдельных культур яниславицкой культурной области мезолита бассейнов Немана, Бислы, Припяти и Полесского Поднепровья.

- ¹ Кольцов Л. В. Памятники с яниславицкими элементами на территории СССР.— В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975, с. 63—67.
- ² Там же.
- ³ Зализняк Л. Л. Рудоостровська мезолітична культура.— Археологія, 1978, 25, с. 12—21.
- ⁴ Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.— М., 1977, с. 168.
- ⁵ Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971, с. 119.
- ⁶ Кольцов Л. В. Финальный палеолит..., с. 190.
- ⁷ Римантене Р. К. Указ. соч., с. 118—125.
- ⁸ Там же, с. 125.
- ⁹ Римантене Р. К. Основные черты мезолита Литвы.— КСИА АН СССР, 1977, № 149, с. 66—69.
- ¹⁰ Кольцов Л. В. Финальный палеолит..., с. 168—192.
- ¹¹ Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите.— В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 109—124.
- ¹² Зализняк Л. Л. Об остриях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины.— В кн.: Орудия каменного века. Киев, 1978, с. 96.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Нужний Д. Ю. Деякі питання «мікрорізцевої техніки».— Археологія, 1979, 32, с. 35—43.
- ¹⁵ Римантене Р. К. Основные черты мезолита Литвы, с. 69; Кольцов Л. В. Финальный палеолит..., с. 192; Черняускі М. М. Неаліт Беларускага Панямонія.— Мінск, 1979, с. 48—50.
- ¹⁶ Римантене Р. К. Стоянки раннего неолита в Юго-Восточной Литве.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 54—62; Даниленко В. Н. Неолит Украины.— Киев, 1969, с. 35—36; Телегин Д. Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии.— МИА, 1973, № 172, с. 181.
- ¹⁷ Даниленко В. Н. Указ. соч., с. 35.
- ¹⁸ Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья.— Минск, 1976, с. 116.
- ¹⁹ Телегин Д. Я. Указ. соч., с. 181.
- ²⁰ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.
- ²¹ Римантене Р. К. Основные черты мезолита Литвы, с. 69.
- ²² Черняускі М. М. Указ. соч., с. 48—50.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Кольцов Л. В. Памятники с яниславицкими элементами..., с. 65.
- ²⁵ Черняускі М. М. Указ. соч., с. 141.
- ²⁶ Зализняк Л. Л. Рудоостровська мезолітична культура, с. 18—19.
- ²⁷ Телегин Д. Я. Неолитические памятники Северной Украины..., с. 181; Черняускі М. М. Указ. соч., с. 85.
- ²⁸ Черняускі М. М. Указ. соч., с. 85.
- ²⁹ Даниленко В. Н. Указ. соч., с. 36.
- ³⁰ Телегин Д. Я. Неолитические памятники Северной Украины..., с. 176.
- ³¹ Там же.
- ³² Зализняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж.— Археологія, 1979, вип. 31, с. 55.

О. Г. КОЛЕСНИКОВ

Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї

За останні два десятиріччя Середньодністровська новобудовна експедиція провела розвідки численних поселень етапу VI у Подністров'ї¹.

Вони поповнили джерелознавчу базу, створену багаторічними плідними дослідженнями Т. С. Пассек².

На сьогодні відомо близько 40 поселень етапу VI. Вони знаходяться у різних топографічних умовах: на плато — Поливанів Яр III, Городниця — Городище, Велике Залісся (уроч. Лиса гора); на мисах — Озаринці; Дарабани I, Кадіївці (уроч. Бавки), Ломачинці (уроч. Іванів Сад); на першій надзаплавній терасі — Жури, на другій і третій терасах — Велика Слобідка (уроч. Дубина), Каюс, Кормань (уроч. Лужок), Березівські хутори та в заплаві Дністра поблизу с. Незвісько.

На поселеннях виявлено різні типи жител. Наземні глинобитні характерні для Озаринець, Дарабан I, Кадіївців, Жур. Для Поливанова Яру III, Городниці — Городища, Незвіська (нижні горизонти) характерні як наземні житла, так і напівземлянки, що утворюють два горизонти. Для більшості поселень типи жител не встановлено. Різняться ці пам'ятки за матеріалом. На основі схожості та відмінності керамічних комплексів їх можна поділити на три групи.

Перша група поселень характеризується наявністю посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом, і відсутністю розписного. На більш ранніх поселеннях цієї групи побутував канельований посуд, на всіх — кухонний, з шерехатою поверхнею. Розкопки проводились лише поблизу с. Озаринці (уроч. Попів Город)³. Інші пам'ятки — Березове, Каюс, Кормань, Ломачинці, Патринці (уроч. за кладовищем) — та група поселень, обстежена М. І. Артамоновим⁴ в районі м. Могилів-Подільська, на жаль, представлені підйомними матеріалами. Подібні поселення зафіксував В. І. Маркевич у Попрутті — Бричани I, II та ін.⁵

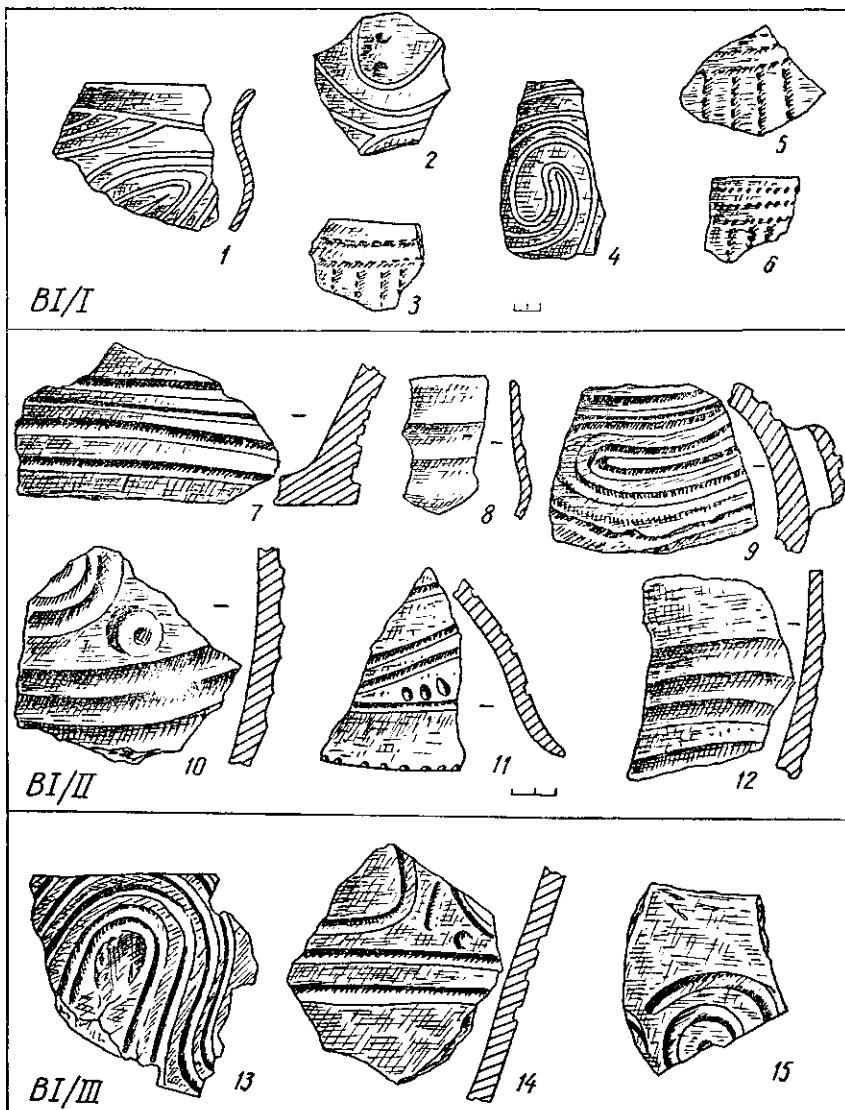
На другій групі поселень багато розписної кераміки (триколірної). Розкопки провадилися в Кадіївцях (уроч. Бавки)⁶, відомі також подібні поселення поблизу сіл Кудринці, Фридрівці⁷, Гаврилівці (уроч. Стінка).

Третя група поселень найчисленніша (блізько 20). Керамічний комплекс має змішаний характер: наявна як розписна, так і з заглибленим орнаментом кераміка. На всіх поселеннях цієї групи знаходять кухонний посуд. На деяких із них окрему групу становить канельована кераміка, на більшості — із заглибленим орнаментом і пофарбованою поверхнею, а в окремих, наприклад у Незвісько (нижній горизонт), трапляються фрагменти, прикрашені із зовнішнього боку заглибленими лініями, а з внутрішнього — розписані трьома кольорами. Поселення цієї групи значною мірою досліджені розкопками. Серед них Поливанів Яр III, Городниця — Городище, Дарабани I, Незвісько, Жури.

Наявність трьох груп поселень можна пов'язати з локальними особливостями розвитку трипільсько-кукутенської культурної області на території Подністров'я. В. Думітреску, В. Н. Даниленко, Т. Г. Мовша висловили думку про наявність у Трипіллі—Кукутені двох регіонів — східного і західного, яскрава своєрідність яких проявляється переважно у керамічних комплексах⁸.

Починаючи з етапу VI (Кукутені А) у Подністров'ї розвиваються і співіснують поселення, жителі яких прикрашали посуд заглибленою або розписною орнаментацією. Межа між цими двома регіонами помітна по Дністру. Це питання досліджувала Т. Г. Мовша, яка звернула увагу на концентрацію поселень, що характеризуються керамікою із заглибленим орнаментом у районі Кам'янця-Подільського та Могилев-Подільського; вона намітила в основних рисах шляхи їх дальнього розвитку та проникнення і розселення племен з етапу VI—VII (Кукутені АВ), які перейшли до виготовлення розписної кераміки⁹.

Трипільські пам'ятки етапу VI Подністров'я вивчені менше, ніж пам'ятки інших етапів і територій. Це не дає можливості з достатньою впевненістю розглянути шляхи розселення трипільського і кукутенського населення на даному етапі їх розвитку. Разом з тим наявність трьох груп поселень з різними керамічними комплексами свідчить про те, що на етапі VI Подністров'я являло собою контактну зону між населенням

Кераміка з поселень:

1—6 — Озаринці (уроч. Попів Город); 7—9 — Жванець (уроч. Під лісом); 10—12 — Березове (уроч. Берег); 13—15 — Ломачинці (уроч. Іванів Сад).

обох регіонів Трипілля—Кукутені. Поселення без розписного посуду (Глимбівка, Рудківці, Нижній Олчедаїв, Дерешове, Березове (уроч. Берег) Вінницької області та аналогічні їм поселення з Қам'янець-Подільського району) вважаємо залишеними тим прадавнім подністровським населенням, яке продовжувало розвиватись з культури Трипілля А. Поселення ж з розписною керамікою, певно, залишені прийшлим населенням із західного регіону, яке принесло з собою нову технологію нанесення орнаменту.

Важливим є питання відносної хронології цих трьох груп пам'яток. К. К. Черниш і Т. О. Попова етап VI ділять на три групи, чи фази, та співвідносять поселення кожної з них з кукутенською фазою А. До етапу VI/A вони відносять поселення Поливанів Яр III/I, Городиця—Городище, Озаринці, Ізвоаре II/I, до VI 1/2 — Поливанів Яр III/2, Дарабани I, Хебешешть, до VI 1/3 — Незвісько (нижній шар), Кадіївці (уроч. Бавки), Руджіноаза, Феделешені¹⁰.

На основі матеріалів з Городниці — Городища¹¹ можна виділити на цьому поселенні два хронологічних горизонти, де, мабуть, лише перший існував одночасно з Поливановим Яром III/I. Зіставлення керамічних комплексів першої групи поселень з керамікою без розпису, сюжетів орнаменту, техніки його нанесення дозволяє розподілити їх на три хронологічні групи. До VI/I відносяться Озаринці, де канелюри на посуді підкреслювались штамповим орнаментом (рисунок, 1—6).

Поселення поблизу сіл Жванець, Березівський хутір, Березове, за наявністю канельованої кераміки, що не супроводжується штамповим орнаментом, можна віднести до фази VI/2 та співвіднести їх з пам'ятками типу Поливанів Яр III/2 (рисунок, 7, 12).

Поселення неподалік сіл Ломачинці, Нижній Олчедай становлять етап VI/3. На них відсутня кераміка з канельованим орнаментом, характерна для поселень попередніх фаз (рисунок, 13—15).

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що населення, яке виготовляло кераміку із заглибленим орнаментом, продовжувало ранньотрипільські традиції і жило в Подністров'ї до кінця етапу VI. Певно, на початку середнього Трипілля відбувається проникнення (чи контакти) невеликих груп населення із західного регіону, що призводить до виникнення на Дністрі пам'яток, які характеризуються і розписною керамікою з заглибленим орнаментом. Появу в Подністров'ї населення, яке традиційно виготовляло розписний посуд, можна, мабуть, пов'язати лише з фазою VI/3, Кукутені A/4.

Дальше нагромадження і дослідження матеріалів дадуть можливість більш аргументовано розглянути питання особливості розвитку пам'яток початку середнього Трипілля в Подністров'ї та намітити шляхи просування населення, для якого характерна кераміка з заглибленим орнаментом, на схід.

А. Г. КОЛЕСНИКОВ

Новые поселения среднего Триполья в Поднестровье

Резюме

Анализ керамического материала, полученного в результате разведок М. И. Артамона, С. Н. Бибкова, В. Г. Збеновича, Т. Г. Мовши и автора, позволил сделать заключение о существовании в Поднестровье трех групп поселений. Это поселения, на которых найдена керамика с углубленным орнаментом; поселения с расписной керамикой и поселения с расписной керамикой и углубленным орнаментом. Рассматривается вопрос хронологии этих памятников.

¹ Бибков С. Н., Збенович В. Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС.— АИУ, 1968, 1971, с. 74—75.

² Розріздані Пізньотрипільського загону Дністровської новобудовної експедиції.
³ Рудинський М. Я. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки.— Антропологія, 1930, т. 3, с. 235—259.

⁴ Артамонов М. И. Південноподільська експедиція.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 258—260.

⁵ Маркевич В. И. Памятники эпохи неолита и энеолита.— Кишинев, 1973 с. 46.
⁶ Рудинський М. Я. Досліди на Кам'янецьчині.— К., 1926, с. 124, 128—134.

⁷ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений.— МИА, 1949, № 10, с. 46.

⁸ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— Киев, 1974, с. 19.

⁹ Мовша Т. Г. Две параллельные линии в развитии трипольской этнокультурной области (этапы VI—CI).— В кн.: Новейшие открытия советских археологов (тезисы). Киев, 1975, ч. 1, с. 69—71; Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполья—Кукутени в среднем и в начале позднего периодов.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. (тезисы). Днепропетровск, 1980, с. 40—41.

¹⁰ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье.— МИА, 1962, № 102, с. 68; Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тысячелетиях до н. е.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1972, с. 8.

¹¹ Кравець В. П. Матеріали і дослідження по археології УРСР.— К., 1954, с. 49—66.

Енеолітичне поховання в кургані поблизу с. Орлик Полтавської області

У 1980 р. археологічна експедиція Полтавського краєзнавчого музею проводила охоронні розкопки курганів поблизу с. Орлик Кобеляцького р-ну Полтавської обл. в зоні спорудження місцевої зрошуvalnoї системи¹. Було досліджено групу з трьох розораних невеликих курганів на лівому березі р. Ворскли в місці впадіння її в Дніпро. Вони розміщувались на одній лінії, причому курган № 3 знаходився на деякій відстані від близьких один до одного курганів № 1 та 2.

Привертає особливу увагу курган № 2, в якому виявлено цікаве поховання енеолітичного часу*. Він невеликих розмірів, висота від рівня стародавнього горизонту досягала 0,9 м, діаметр становив 26 м. Всього в кургані досліджено чотири поховання: енеолітичне (№ 1), ямного часу (№ 4), епохи пізньої бронзи (№ 2, 3) (рис. 1).

Основне енеолітичне поховання (рис. 2, а) здійснене на рівні стародавнього горизонту на спеціальній площині, яка фіксувалася в західному профілі центральної бровки (рис. 1) за прошарком, насиченим вуглинами та вохрою. Хоча в плані площацька повністю не простежувалась, можна вважати, що вона мала підпрямокутну форму ($4,5 \times 3,5$ м). Кістяк — поганої збереженості (збереглися лише кістки лівої руки та ніг). Похований, очевидно, лежав на спині у випростаному стані, головою орієнтований на північ (рис. 2, а). З обох боків черепа знайдено великі шматки вохри темно-червоного кольору, які частково розпалися й утворили вохристі плями. Навколо кістяка простежувалась смуга вуглинів ширину 10 см, що утворювала овал розміром $2,3 \times 1,3$ м. Можливо, це залишки згорілої дерев'яної конструкції. Під вуглинами земля була пропалена. Вуглини зустрічалися також на кістках, але дія вогню на них не відзначена.

В 1,5 м на схід від похованого, в межах площацьких, знаходилося вогнище округлої форми (діаметром 1 м), зафіксоване в профілі центральної бровки у вигляді шару пропаленого ґрунту і вуглин. В ньому трапилися великий формований шматок темно-червоної вохри циліндричної форми та чаша конічної форми на високій конічній порожністій ніжці (рис. 2, в; рис. 3). Поверхня чаши світло-коричневого кольору, ангобована, в тісті — домішки піску зі значним включенням кварцу та валняку. Висота чаши — 11,3 см, діаметр — 12,7, діаметр ніжки — 8,8 см. Стінки — товщиною до 1 см. Чаша заповнена темно-червоною вохрою та вуглинами.

Над похованням був споруджений невеликий курган, насип якого розораний. В курган, в 3 м на північний схід від центру, було впущене ямне поховання № 4 без наступної досипки. Поховання здійснене в прямокутній ямі розміром $1,75 \times 1,35$ м, орієнтованій на південний захід — північний схід. Похований лежав на спині, з підігнутими ногами, головою на південний захід. Руки випростані вздовж тіла. Череп пофарбовано вохрою. На дні простежувалася рослинна підстилка. Поховання безінвентарне (рис. 2, б).

Описаний вище енеолітичний поховальний комплекс належить до групи найдавніших степових курганних пам'яток, які не мають конкретної назви й умовно визначаються як «випростані» поховання. Відзначенні вперше В. О. Городцовим² на Сіверському Дінці, ці поховання відомі на великій степовій території від Волги до Дунаю. Про них писали К. Ф. Смирнов, М. Я. Мерперт, Д. Я. Телегін, О. Г. Шапошнікова, В. Я. Кияшко, А. Т. Синюк. В останні роки «випростані» поховання привернули пильну увагу дослідників у зв'язку із швидким збільшенням кількості нових матеріалів, що одержані в результаті широких розкопок

* Курган № 1 — ямного часу, № 3 — скіфського.

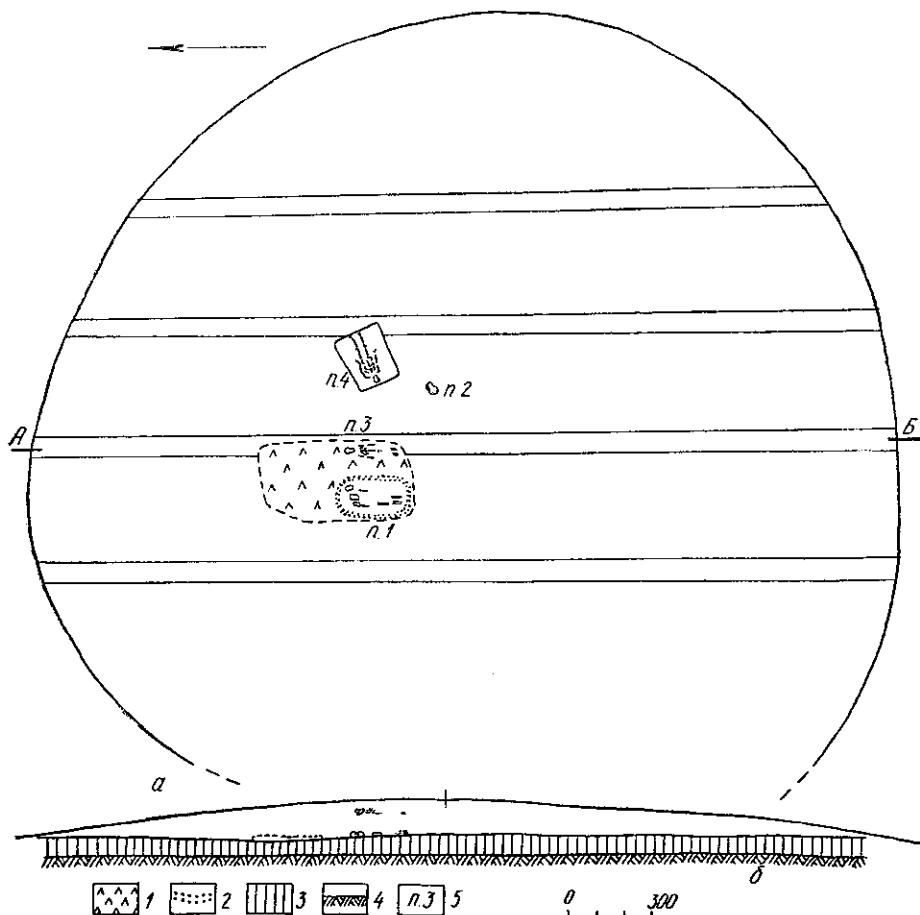

Рис. 1. План та розріз кургану № 2:

1 — поховальна площацка поховання № 1; 2 — вугілля; 3 — поховальний чорнозем; 4 — материк; 5 — номери поховань.

у зонах новобудов. Спробували виділити ці поховання в окремий культурний тип пам'яток. Так, І. Ф. Ковальова, вивчаючи велику групу «випростаних» поховань у Орельсько-Самарському межиріччі, поставила питання про виділення їх у Дніпровський ареал Волзько-Дніпровської культурно-історичної єдності епохи енеоліту³.

Картографування показало, що більшість «випростаних» поховань сконцентровано в Подніпров'ї. За нашими підрахунками, тільки під час робіт новобудовних експедицій з 1967 по 1980 р. у Подніпров'ї дослідили близько 100 поховань з 60 курганів, причому зосереджені вони в районі від Ворскли на півночі до Базавлука на півдні. Такої концентрації «випростаних» поховань в інших районах ми не знаємо. Звичайно ці поховання здійснені в неглибоких, вузьких, видовжено-овальних чи прямокутних ямах, на спині, випростано, з орієнтацією в східному напрямку. Кістки часто пофарбовано вохрою, характерні формовані шматки вохри у вигляді циліндрів, овалів, фігурних плиток. У поховальному ритуалі часто відбувається культ вогню⁴. «Випростані» поховання завжди є основними в курганах.

Поховання, про яке йдеться у даній публікації, відрізняється від інших поховань цього типу тим, що здійснене не в ямі, а на стародавній поверхні, на спеціальній площаці. Єдину аналогію йому знаходимо серед територіально близьких поховань Орельсько-Самарського межиріччя (курганна група XI, курган № 3, поховання № 14 поблизу с. Спаське Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.⁵). Порівняння обох пам'яток свідчить про повну ідентичність обрядів: ритуальні площацки

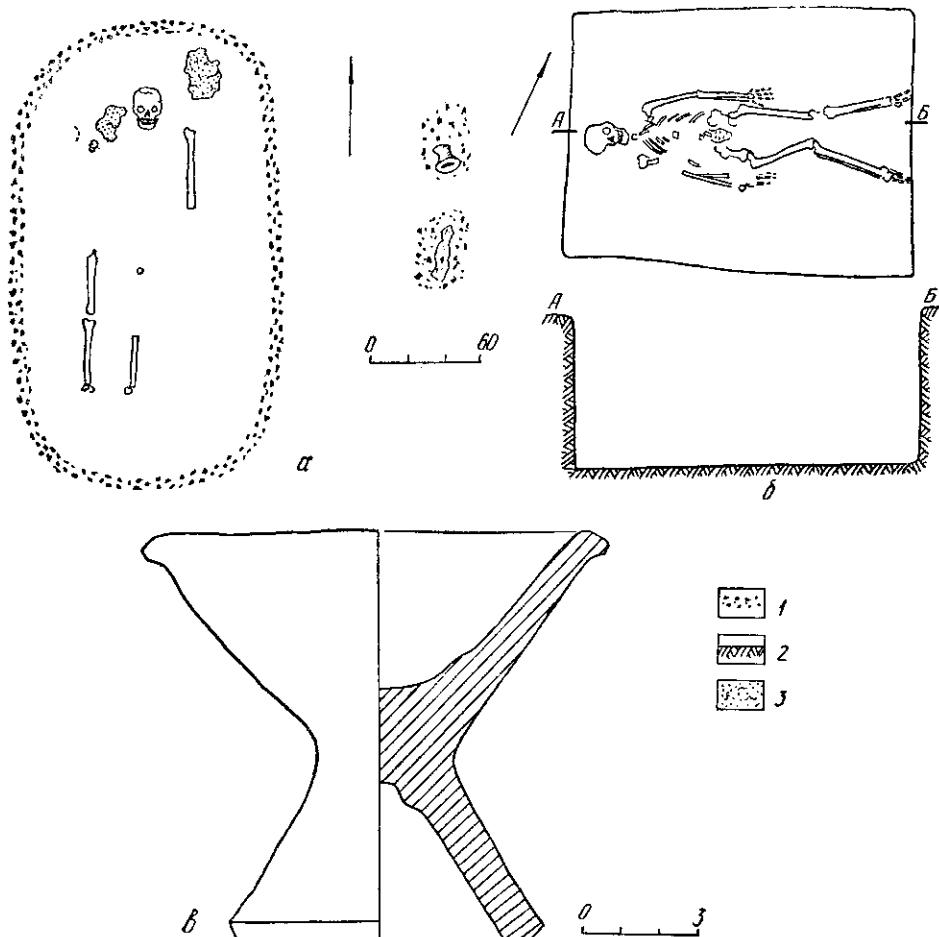

Рис. 2. План поховань № 1 (а), № 4 (б) та чаша з поховання № 1 (с):
1 — вугілля; 2 — материк; 3 — вохра.

на стародавній поверхні, культ вогню, випростане положення й орієнтація на північ, наявність шматків вохри, а також аналогічні розміри курганів, споруджених над ними. При похованому поблизу с. Спаське виявлено фрагмент кераміки, який автор розкопок порівнює з керамікою пізнього етапу азово-дніпровської культури, знаходячи аналогії у нижньому енеолітичному шарі о-ва Похилий⁶.

Винятково важливим є питання культурної належності та часу існування цих поховань. Специфіку їх визначають в першу чергу випростане положення небіжчика та іх стратиграфія. Очевидно, мають рацію ті дослідники, які пов'язують виникнення підкурганних «випростаних» поховань з традиціями пізньонеолітичного часу⁷. На жаль, інвентар поховань не багатий. Дати його загальну характеристику поки що дуже важко. Особливо це стосується кераміки. Горщики з поховань мають індивідуальні риси і не знаходять прямих аналогій. Нові знахідки це підтверджують (курган № 1, поховання № 11, 25 біля м. Орджонікідзе)⁸. Не стала винятком і чаша на ніжці. В енеолітичних пам'ятках Степової України аналогії їй не відомі. Але кераміка цього типу характерна для енеолітичних культур Карпатського басейну, зокрема відома в лендельській культурі на пізньому, енеолітичному, етапі її розвитку. При цьому простежується близькість як форми, так і технологічних особливостей (домішки, обробка поверхні)⁹. Якщо враховувати відстань, що розділяє місце знахідки чаші і територію поширення лендельської культури, то наше порівняння може викликати сумніви. Звичайно,

потрібні додаткові докази і нові матеріали, яких поки що бракує. Що ж до хронології, то це не суперечить прийнятому датуванню.

Для визначення часу існування «випростаних» поховань відомостей ще не достатньо. Стратиграфічно вони передують похованням пізньоямного часу. Безпосередня стратиграфія з похованнями ранньоямного часу відсутня. Верхня межа часу існування поховань визначається за знайденими в них пізньотрипільськими статуетками «серезліївського» типу (с. Широке, курган № 1, поховання № 18, м. Орджонікідзе, курган

Рис. 3. Чаша з поховання № 1:
1 — загальний вигляд; 2 — ніжка чаші.

№ 3, поховання № 11, 25), нижня — умовна і пов'язана, можливо, з часом зникнення колективних могильників маріупольського типу, про що пише І. Ф. Ковальова, визначаючи «випростані» поховання як «постмаріупольські»¹⁰. Не виключено, що поховання, здійснені на рівні стародавньої поверхні, можуть бути найбільш ранніми серед «випростаних».

Л. Н. ЛУГОВАЯ, Ю. Я. РАССАМАКИН

Энеолитическое погребение в кургане поблизости с. Орлик Полтавской области

Резюме

Среди курганов, раскопанных экспедицией Полтавского краеведческого музея у с. Орлик Кобелякского р-на Полтавской обл. особый интерес вызвал курган № 2, в котором было исследовано древнейшее энеолитическое погребение, совершенное на древнем горизонте, на специальной культовой площадке. Скелет лежал в вытянутом положении, на спине, головой на север. Ярко выражен культ огня. В кострище была обнаружена конической формы чаша на высокой конической полой ножке. Энеолитический комплекс относится к памятникам, условно называемым «вытянутыми» погребениями, культурная и этническая принадлежность которых еще недостаточно ясна. Чаша на ножке не имеет аналогий в энеолитических памятниках Украины и близка к керамике позднего этапа лендецкой культуры.

¹ Луговая Л. Н. Отчет о работе археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея в 1980 г.— НА ИА АН УССР, ф. 1980/55.

² Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 г.— Тр. XIII АС. М., 1907, т. 1, с. 216—217.

³ Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита.— В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. Днепропетровск, 1979, вып. 3, с. 69—70; Кова-

лева И. Ф. Днепровский ареал Волго-Днепровской этнокультурной общности.— В кн.: Проблемы эпохи энеолита степной и лесостепной полосы Восточной Европы (тезисы). Оренбург, 1980, с. 24.

⁴ **Ковалева И. Ф.** Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита, с. 66.

⁵ **Ковалева И. Ф.** Кильченская группа энеолитических вытянутых погребений и общие вопросы их датировки.— В кн.: Курганы Степного Поднепровья. Днепропетровск, 1980, с. 43.

⁶ Там же, с. 45, рис. 1, 4.

⁷ **Смирнов К. Ф.** Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Стalingрадской области.— МИА, 1959, № 50, с. 307; **Смирнов К. Ф.** Быковские курганы.— Там же, 1960, № 78, с. 235, 237; **Мернерт Н. Я.** Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III — нач. II тыс. до н. э.) : Автoref. дис. ... д-ра ист. наук.— М., 1968, с. 26, 35; **Ковалева И. Ф.** Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита, с. 69—70; **Ковалева И. Ф.** К вопросу о культурной принадлежности вытянутых энеолитических погребений.— В кн.: Курганы Степного Поднепровья, с. 53.

⁸ **Николова А. В.** Новые энеолитические погребения Правобережья Днепра.— В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Киев, 1981, с. 29—30.

⁹ **Slovensko v mladsej dobe kamenej.**— Bratislava, 1970, s. 142, tab. XLV, 4, 8; **Tocik A.** Erforschungstand der Lengyel—Kultur in der Slovakei.— SZAUSAV, 1969, Abb. 8, 4; **Kosturik P.** Die Lengyel—Kultur in Mähren.— SAUCSAV, 1972, N 6, Taf. 10, 2; Taf. 11, 3; **Pavuk J.** Súcasny stav studia lengyejskej kultúry na Slovensku.— PA, 1981, 72, N 2, Obr. 15, 8.

¹⁰ **Ковалева И. Ф.** К вопросу о культурной принадлежности вытянутых энеолитических погребений, с. 53.

**О. П. ЖУРАВЛЬОВ,
А. Ш. АМІРХАНОВ, О. В. ГУБСЬКА**

**Фауна поселень епохи бронзи
Олександрівськ та Провалля
Ворошиловградської області**

Поселення сабатинівського етапу зрубної культури епохи пізньої бронзи (XIII—XII ст. до н. е.) Олександрівськ та Провалля, які розташовані на території сучасної Ворошиловградської обл., розкопувались на початку 70-х років Сіверсько-Донецькою експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. А. Післарія *. В цій статті дається коротка характеристика ссавців, рештки яких знайдено при розкопках. Всього визначили близько 2000 кісток, що являють собою типові кухонні залишки.

Видовий склад ссавців наведено в табл. 1. Зупинимось на кожному виді окремо. Почнемо зі свійських тварин. В ряді випадків ми об'єднували дані з обох поселень для порівняння наших результатів з літературними даними.

Бик свійський (*Bos taurus L.*). Через погану збереженість повну краніологічну характеристику дати немає можливості. Але відсутність рогових стрижнів у матеріалі вказує, очевидно, на комолість худоби.

Наявність у матеріалі практично всіх частин скелета вказує на те, що тварин, призначених для їжі, забивали на поселеннях або десь поблизу. Повна відсутність третіх фаланг пов'язана, мабуть, з тим, що копитні фаланги залишались в шкірі і видалялися з неї лише при подальшій обробці в іншому місці, тому і не потрапили до кухонних решток.

В. І. Цалкін, який вивчав остеологічний матеріал з поселень епохи бронзи, вказував, що найчисленнішою групою частин скелета бика є зуби¹. При обробці остеологічних матеріалів з Левенцівської фортеці та Левенцівки I автори відзначили аналогічну картину, але висловили припущення, що в даному випадку мав місце неповний збір матеріалу археологами. Остеологічний матеріал і в Олександрівську, і в Проваллі

* Автори щиро вдячні І. А. Післарію за надану можливість опрацювати остеологічний матеріал.

Таблиця 1. Видовий склад ссавців поселень епохи пізньої бронзи Олександрівськ та

Види та співвідношення між ними	Олександрівськ				Про-	
	Кістки		Особини		Кістки	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
<i>II. Видовий склад ссавців</i>						
1. Свійські						
бик	608	70,15	23	46,94	494	73,73
вівця та коза	74	8,44	13	26,53	81	12,09
свиня	7	0,83	2	4,08	4	0,60
кінь	177	20,44	10	20,41	89	13,29
собака	1	0,14	1	2,04	2	0,29
Всього	867	100,00	49	100,0	670	100,00
2. Дики						
вовк	2	40,00	2	66,67	—	—
вепр	3	60,00	1	33,33	—	—
Всього	5	100,00	3	100,0	—	—
<i>III. Співвідношення між вівцями та козами</i>						
Вівця свійська	22	78,57	6	75,00	14	
Коза свійська	6	21,43	2	25,00	5	
Всього	28	100,00	8	100,00	19	
<i>III. Співвідношення між свійськими та дикими тваринами</i>						
Свійські	867	99,43	49	94,23	670	
Дики	5	0,57	3	5,77	—	
Всього	872	100,00	52	100,00	670	

збирався ретельно, тому тут найбільше знайдено не зубів, а фрагментів хребців, ребер, нижніх щелеп.

Аналіз зубного ряду бика свійського (табл. 2) вказує на переважання молодих особин. Це, як правило, пов'язують з м'ясним напрямом у розведенні худоби². Проте підрахунок особин за всіма кістками дав іпротилежну картину (табл. 3). В іжу йшло понад 3/4 дорослих тварин. Можливо, що на цих поселеннях більше уваги приділяли іншим напрямам, наприклад, молочному розведенню худоби. Але необхідно підкреслити значний рівень розвитку господарства, що дозволяв створювати на зиму запаси кормів не лише для основного поголів'я дорослих тварин, а й для молодняка. Цим дані поселення відрізняються від раніше вивчених.

Результати біометричної обробки даних^{*} дають змогу зробити висновки, що велика рогата худоба з Олександрівська та Провалля відрізнялася від худоби з Левенцівки I більшими розмірами лопаток, але меншими розмірами таранних кісток. Підкреслимо, що худоба з Левенцівки I взагалі виділяється між поселеннями епохи пізньої бронзи найбільшими розмірами таранних кісток, як, до речі, і з Кірового.

Порівняння розмірів кісток свійського бика досліджуваних і синхронних поселень інших районів європейської частини СРСР не дало однозначних відповідей³. На даному етапі помітна лише істотна різниця між худобою з Олександрівська та Провалля і тією, що розводилася

* За технічними причинами таблиці з біометричною обробкою даних тут привести неможливо.

Провалля (ХІІІ—ХІІ ст. до н. е.)

загалля		Олександрівськ та Провалля разом					
Особинні		Кістки			Особинні		
Кількість	%	Кількість	%		Кількість	%	
23	67,65	1102	71,69		46	57,30	
5	14,71	155	10,08		18	20,62	
1	2,94	11	0,72		3	3,51	
4	11,76	266	17,31		14	16,08	
1	2,94	3	0,20		2	2,49	
34	100,00	1537	100,00		83	100,00	
—	—	2	40,00		2	66,67	
—	—	3	60,00		1	33,33	
—	—	5	100,00		3	100,00	
73,68	2	66,67	36	76,60	8	70,84	
26,32	1	33,33	11	23,40	3	29,16	
100,00	3	100,00	47	100,00	11	100,00	
100,0	34	100,0	1537	99,68	83	97,11	
—	—	—	5	0,32	3	2,89	
100,0	34	100,00	1542	100,00	86	100,00	

в Середньому Поволжі. Останні мають більші розміри кісток. Значні відмінності є між кістками на досліджуваних поселеннях та поселеннях зрубної культури Кірово в Криму. Привертає увагу той факт, що коли тварини з Олександрівська та Провалля поступаються тваринам з Кірового в розмірах останніх корінних зубів, п'ясткових та таранних кісток, то в розмірах лопаток, плечових і плесневих кісток значно переважають їх. Найбільш близьку аналогію худобі з Кірового ми знаходимо на Лівенцівці I (Нижнє Подоння). Отже, в Криму і на Нижньому Дону розводилися якщо не одні й ті ж, то в усікому випадку близькі породи великої рогатої худоби.

Висота в холці великої рогатої худоби з Олександрівська та Провалля складала за коефіцієнтами В. І. Цалкіна⁴ за п'ястковою кісткою вола 133,9 см, за плесневою корови — 123,3, а за тараними — від 102,5 до 133,5 см, в середньому 118,73±1,05; межі мінливості для культури Ноа — 102,5—135,5 см, для зрубної й абашевської культур Середнього Подоння — 102,5—142,5, для решти — 102,5—139 см. В середньому висота в холці становила для культури Ноа 118,58 см, для зрубної Північного Причорномор'я — 119,61, Середнього Поволжя — 118,07, для зрубної й абашевської культури Середнього Подоння — 118,07 см, Приуралля — 116,36, для андронівської культури — 118,77 см (розрахунки зроблено за вимірами В. І. Цалкіна)⁵.

Таким чином, за висотою в холці велика рогата худоба з Олександрівська та Провалля, очевидно, не відрізнялась від худоби з більшості синхронних поселень епохи пізньої бронзи, крім Лівенцівки I, де висота становила від 111,6 до 139,9 см, в середньому 127,4 (дані авторів), та

Таблиця 2. Стан зубного ряду нижніх щелеп деяких свійських тварин з Олександрівська та Провалля

Стан зубного ряду	Вік	Бик		Вівця та коза		Свиня	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
M_1 ще немає	Молода	1	3,85	—	—	—	—
M_2 ще немає	Молода	3	11,54	4	33,33	1	100,00
M_3 ще немає	Молода	7	26,92	3	25,00	—	—
M_3 прорізується	Напівдоросла	1	3,85	—	—	—	—
M_3 є	Доросла	8	30,77	—	—	—	—
Всі постійні	Доросла	6	23,07	5	41,67	—	—
Всього		26	100,00	12	100,00	1	100,00

з Кірового — від 104,3 до 139,1 см, в середньому — 124,18 (розрахунки зроблено за даними В. І. Бібікової)⁶. Знову доводиться відзначати близькість результатів для Левенцівки I і Кірового, а також їх значну відмінність від інших поселень цього часу.

Привертає увагу знахідка кістки вола в Олександрівську в житлі № 1. В. І. Цалкін відзначав подібні знахідки на поселеннях зрубної культури Північного Причорномор'я і Середнього Поволжя та на поселеннях андронівської культури⁷. Тепер географія таких знахідок трохи розширилася.

Таблиця 3. Віковий склад свійських тварин з Олександрівська та Провалля

Вік	Бик		Вівця та коза		Свиня		Кінь		Собака	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Молоді	9	19,57	7	38,89	1	33,33	1	7,14	—	—
Напівдорослі	2	4,35	2 *	11,11	—	—	4	28,57	—	—
Дорослі	35	76,08	9	50,00	2	66,67	9	64,29	2	100,00
Всього	46	100,0	18	100,0	3	100,0	14	100,0	2	100,0

* Обидві вівці.

Отже, можна сказати про використання великої рогатої худоби як тяглової сили в господарстві мешканців поселень цього району.

На жаль, через нечисленність кісткових решток вівці та кози свійської (*Ovis aries* L. та *Capra hircus* L.) дати повну характеристику даної групи тварин неможливо. Простежується значна перевага овець над козами (див. табл. 1), що взагалі властиве поселенням епохи пізньої бронзи⁸. Їх мешканці вживали переважно м'ясо молодих овець і кіз, а не биків.

Очевидно тут вже можна говорити про м'ясний напрям у тваринництві, бо кормів для тварин, як ми бачили на прикладі великої рогатої худоби, повинно було вистачати. Висота в холці свійських овець за двома променевими кістками (довжина 184 і 185 мм, коефіцієнт 3,96)⁹ складала відповідно 72,9 і 73,3 см, що не виходить за межі мінливості цих тварин в епоху пізньої бронзи¹⁰. Для свійської кози за одним п'ястком (довжина 105 мм, коефіцієнт 5,75)¹¹ висота в холці становила 60,4 см, що теж не виходить за межі мінливості кіз епохи пізньої бронзи¹². Особливої різниці в розмірах та пропорціях кісток овець не простежується.

Кісткові рештки свині свійської (*Sus domesticus* G.) охарактеризувати практично неможливо через їх малу кількість.

Наявність кісток молодих та напівдорослих особин коня свійського (*Equus caballus* L.) вказує на можливе його вживання в їжу. Виявлені в матеріалі кілька цілих металоподібних дозволяють дати цьому виду коротку характеристику. Висота в холці за коефіцієнтами Кізельバルтера¹³ для двох п'ясткових і однієї пlessnevoї кісток становила відповідно 147,5, 138 і 141,5 см. За методом В. О. Вітта¹⁴ дві особини відносяться до групи рослих і одна — до середніх коней. За пропорціями та шириною діафіза п'ясткових кісток встановлено наявність однієї тонконогої особини та однієї напівтовстоногої, а за однією пlessnevoю — тонконогої. Якщо за висотою в холці коні з Олександрівська та Провалля не відрізняються від тварин із синхронних поселень інших територій, то кінь, що належить до групи напівтовстоногих (індекс ширини діафіза п'ясткової кістки 16,6 %), для епохи пізньої бронзи реєструється вперше¹⁵.

Таблиця 4. Співвідношення між свійськими тваринами в пам'ятках епохи бронзи

Поселення	Кількість	Всього		В тому числі особин, %				Собака
		Кісток	Особин	Велика рогата худоба	Дрібна рогата худоба	Свиня	Кінь	
Олександрівськ та Провалля (зрубна культура)	2	1537	83	57,30	20,62	3,51	16,08	2,49
Левенцівська фортеця (каменсько-левенцівська культура)	1	2081	36	52,78	33,33	—	11,11	2,78
Левенцівка I (багатоваликова та зрубна культури)	1	2441	92	30,43	41,31	4,35	7,60	16,31
Коб'якове (коб'яківська культура)	1	1025	200	28,50	27,00	10,00	17,50	17,00
Культури Ноа	9	7272	603	47,10	22,90	14,60	15,40	—
Зрубної культури Північного Причорномор'я	13	10 361	557	46,60	24,00	7,90	21,50	—
Зрубної культури Середнього Поволжя	13	10 484	756	40,50	32,30	10,80	16,40	—
Зрубної аbashевської культури Середнього Подоння	13	3270	278	49,30	18,70	13,70	18,30	—
Зрубної аbashевської культури Приуралля	17	3463	289	39,70	25,20	20,10	15,00	—
Приказанскої культури	4	2565	108	26,90	13,90	36,10	23,10	—
Черкаської культури	1	184	20	40,00	20,00	10,00	30,00	—
Андронівської культури	15	8738	547	37,00	46,60	—	16,40	—
Кірове, Крим (зрубна культура)	1	4795	256	38,28	28,52	7,42	24,61*	—
Кірове, Крим (каменсько-левенцівська культура)	1	96	18	44,44	16,67	5,56	33,33	—

* 1,17 % припадає на верблюда

Біометрична обробка матеріалу приведена в табл. 4. Видно, що коні з Олександрівська та Провалля відрізнялися від коней з Левенцівки I більшою довжиною і меншою масивністю перших задніх фаланг (задніх путових кісток), а від коней з поселень культури Ноа, зрубної аbashевської Середнього Подоння та андронівської більшою висотою тараних кісток. Мала чисельність матеріалів примушує поки що утримуватись від узагальнюючих висновків.

Незначна кількість кісток собаки свійської (*Canis familiaris* L.) (див. табл. 1) дозволяє припустити випадковість занесення їх до кухонних решток.

Диких ссавців представлені всього двома видами, поширеними на території України як в минулому, так і в наші часи.

Вовк (*Canis lupus* L.). Знайдено фрагмент стегнової кістки, а також цілу великогомілкову, у якої ще не приросли епіфізи, тобто від молодої особини.

Виявлено фрагмент хребця, плечової та ліктьової кісток від однієї особини свині дикої (*Sus scrofa* L.).

Дики тварини в Олександрівську та Проваллі становили лише 3 % кількості особин (див. табл. 1.). За цим показником досліджувані поселення близькі до синхронних поселень Північного Причорномор'я, Середнього Подоння і Середнього Поволжя (де їх було близько 4 %). В інших містах тварин значно більше: для поселень культури Ноа — 7 %, в Приураллі — понад 10, у андронівській культурі — не менше 12 %.¹⁶ Таким чином, можна зробити висновок, що населення Олександрівська та Провалля займалося переважно землеробством та тваринництвом. Миливство тут не було поширене.

За даними табл. 4 можна зробити деякі висновки про господарство досліджуваних поселень. Для Олександрівська, Провалля, Левенцівської фортеці та Левенцівки I використані дані авторів, для Кобяково — А. В. Таттар,¹⁷ для Кірового — В. І. Бібікової¹⁸, для інших пам'яток — В. І. Цалкіна.¹⁹ Переважає велика рогата худоба, потім йде дрібна рогата, кінь, свиня і собака. В Олександрівську та Проваллі розведенням великої рогатої худоби приділялося значно більше уваги, ніж на інших синхронних поселеннях. На нашу думку, це не випадково. Вже йшлося про те, що населення Олександрівська та Провалля мало значні економічні ресурси, які дозволяли запасати на зиму корми не лише для дорослих тварин, а й для молодняка. А це можливо приdobре розвинутому землеробству і сільському господарству взагалі. В свою чергу, велика рогата худоба була, очевидно, основною тяглою силою при виконанні сільськогосподарських робіт, зокрема при обробці землі. Отже, можна віднести Олександрівськ та Провалля до поселень з розвинутим сільським господарством — землеробством і тваринництвом.

Слід зазначити, що в Олександрівську та Проваллі був чи не найнижчий процент свійської свині з усіх поселень зрубної культури. Можливо, це викликано тим, що поселення знаходились у степовій зоні, де, як відомо, для розведення свиней завжди було мало кормів.²⁰

Коні використовувалися у сільському господарстві, а також йшли в іжу, на що вказує наявність кісток молодих тварин.

Такі основні висновки, що дозволяють зробити остеологічний матеріал.

О. П. ЖУРАВЛЕВ,
А. Ш. АМИРХАНОВ, О. В. ГУБСКАЯ

**Фауна поселений епохи бронзи
Александровск и Провалье
Ворошиловградской области**

Резюме

В животноводстве исследованных поселений ведущее место занимал крупный рогатый скот. Найденная кость вола свидетельствует о развитии земледелия. Малый процент молодых животных в кухонных остатках говорит о высоком уровне развития земледелия и скотоводства.

¹ Цалкін В. И. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. Сообщ. 1.—Бюл. МОИП Отд. биол., 1972, т. 77, вып. 1, с. 47—48, табл. 1.

² Там же, с. 49.

³ Там же, с. 54—57, табл. 4—9; Бибикова В. И. Фауна из поселения у с. Киро-во.—В кн.: Древности Восточного Крыма: (Предскиф. период и скифы). Киев, 1970, с. 100, табл. 4.

⁴ Цалкін В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота.—Бюл. МОИП. Отд. биол., 1960, т. 65, вып. 1, с. 109—126; Цалкін В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы.—М., 1970, с. 162.

⁵ Цалкін В. И. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы, с. 54, табл. 4.

⁶ Бибикова В. И. Указ. соч., с. 100, табл. 4.

⁷ Цалкін В. И. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы, с. 60.

⁸ Цалкін В. И. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. Сообщ. 2.—Бюл. МОИП. Отд. биол., 1972, т. 27, вып. 2, с. 47.

⁹ Haak D. Metrische Untersuchungen an Rötenknochen bei Deutschen Merinolandschafen und Heidschucken. In: Inaugural — Dissertation zur Erbungung der veterinar — medizinischen Doktorwürde der Tierärztlichen Fakultät der Ludwitz — Maximilians — Universität München. München — Karlsfeld, 1965, S. 5—90.

¹⁰ Цалкін В. І. Домашні животні Восточної Європи в епоху поздньої бронзи. Сообщ. 2, с. 44.

¹¹ Schramm Z. Kosci długie a wiśkosi w klebie i kozy. — Różniki Wydziału Schkolnego w Poznaniu, 1967, N 36, p. 89—105.

¹² Цалкін В. І. Домашні животні Восточної Європи в епоху поздньої бронзи. Сообщ. 2, с. 46.

¹³ Цит. за: Цалкін В. І. Фауна из раскопок в Гродно. — МИА, 1954, № 41, с. 220.

¹⁴ Вітт В. О. Лошади Пазырыкских курганов. — СА, 1952, вып. 16, 1952, с. 172—173.

¹⁵ Цалкін В. І. Домашні животні Восточної Європи в епоху поздньої бронзи. Сообщ. 3. — Бюл. МОІП. Отд. биол., 1972, т. 27, вып. 3, с. 70.

¹⁶ Цалкін В. І. Древнійшиє домашні животні Восточної Європи в епоху поздньої бронзи. сообщ. 4. — Там же, т. 77, вып. 4, с. 61—64.

¹⁷ Таттар А. В. Фауна эпохи поздней бронзы лесостепной и степной зон Европейской части СССР. — В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плеистоцене и голоцене. М., 1974, с. 258—262.

¹⁸ Бібикова В. І. Указ. соч., с. 98, табл. 3.

¹⁹ Цалкін В. І. Древнійшиє домашні животні Восточної Європи..., с. 65, табл. 8.

²⁰ Цалкін В. І. Фауна из раскопок археологических памятников Среднего Поволжья. — МИА, 1958, № 61, с. 270.

I. M. ШАРАФУТДІНОВА

Про виготовлення ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї

Одним із визначних технічних і технологічних досягнень доби бронзи було винайдення й застосування у бронзоливарному виробництві кам'яних ливарних форм. Особливо широкого вжитку вони набули у Північному Причорномор'ї, звідки зараз відомо понад 250 матриць¹. Більшість з них походить з Нижнього й Середнього Подніпров'я, де, крім численних матриць, відомі залишки майстерень та скарбів різноманітних ливарних форм. Як відзначають дослідники, форми звичайно виготовляли з сланців хлорито-талько-амфіболового ряду, походження яких пов'язують з Українським кристалічним щитом, а точніше, з районом Кривого Рога². Проте на Криворіжжі донедавна не було відомо жодної ливарної форми. Отже, зрозуміло, наскільки важливі будь-які знахідки ливарних форм чи заготовок для них поблизу родовищ сировини, які можна було використовувати ще в епоху бронзи. В цьому плані привертає увагу своєрідний скарб з с. Новоселівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл., що був переданий у Криворізький краєзнавчий музей у 1975 р. Він складався з 15 заготовок для ливарних форм, трьох розбитих ливарних матриць та двох товкачів. Ці речі знайдено на лівому березі р. Інгулець^{*} за 150 м від русла річки.

Заготовки залежно від розміру, форми, призначення можна об'єднати в кілька груп. Серед них виділяються заготовки для ливарних форм серпів.

1. Масивна плитка півовалальної (бобоподібної) в плані форми, розміром 26×13×3—3,5 см (КІМ А-365). Одна з плоских поверхонь, що призначена для негатива, добре відшліфована. На ній неглибокою врізною лінією прокреслена спинка, очевидно, колінчастого серпа (рис. 1, а; 7, 1). Протилежна сторона плитки вирівняна лише частково, на ній залишилися сліди від стесування, найвірогідніше, металевим долотом (рис. 1, б).

2. Майже ідентична з попередньою плитка, розміром 26×12×3—4 см (КІМ А-380). Добре загладжена лише одна з плоских поверхонь,

* Скарб виявлено в садибі жителя с. Новоселівка М. А. Писяка. Автор висловлює подяку Г. Г. Михайліку за можливість ознайомитися з матеріалами скарбу і допомогу в підготовці матеріалів до друку.

на якій є сліди подряпин від полірування піском. Очевидно, обидві заготовки виготовлені з одного бруска сланцю.

3. Масивна плитка півовальної форми, розміром 27×14 см при товщині близько 5 см (КІМ А-376). Одна з плоских поверхонь рівно загладжена. Форма та розміри дозволяють віднести її до групи заготовок для серпів такого ж типу, як і дві попередні.

4. Плитка в плані бобоподібної форми, розміром $17 \times 8 \times 3-4$ см (КІМ А-379). Обидві плоскі поверхні старанно загладжені. На одній з них ледве помітно прокреслені п'ять вигнутих паралельних ліній, що не зовсім вдало намічають контури негативів невеличких вузьких серпів (див. рис. 2, 1a; 5, 2).

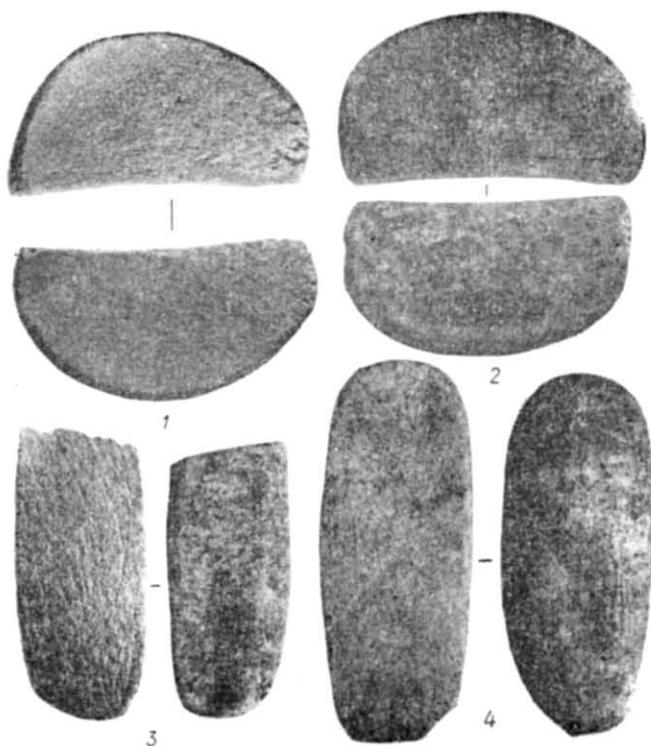

Рис. 2. Заготовки ливарних форм з Новоселівки для серпів (1, 2) та кинджалів (3, 4):
1 — КІМ А-379; 2 — КІМ А-366; 3 — КІМ А-364; 4 — КІМ А-383.

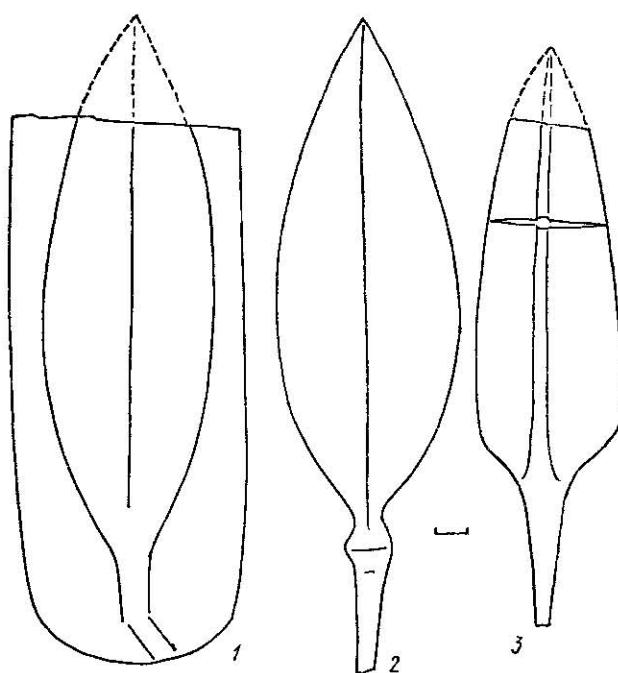

Рис. 3. Заготовка матриці (камінь) та кинджали (бронза):
1 — Новоселівка (КІМ А-364); 2 — Новопетрівка (ДІМ в Москві, № 43916); 3 — Сандраки (ІА АН УРСР).

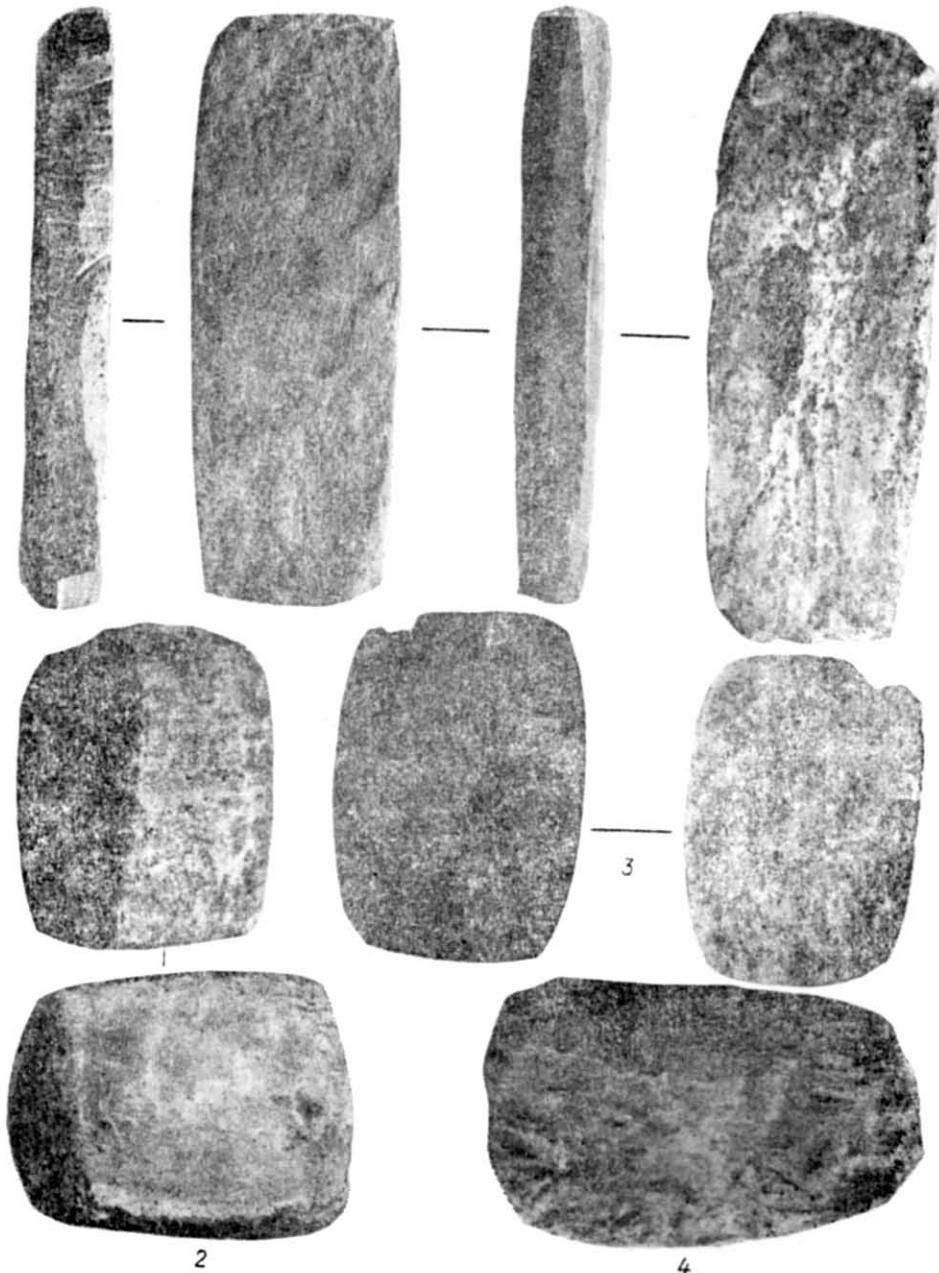

Рис. 4. Заготовки ливарних форм з Новоселівки:
1 — КІМ А-384; 2 — КІМ А-382; 3 — КІМ А-368; 4 — КІМ А-363.

Третю пару становлять бруски подовжено-овальної форми.

6. Бруск, призначений для однобічної матриці (КІМ А-383). Плоска поверхня його подовжено-овальної форми, рівно спиляна і загладжена, а зовнішня закруглена так, щоб поперечний розріз утворював півовали. На зовнішній, досить загладжений поверхні проступають смужки від обтесування каменю, очевидно, металевим знаряддям. Розмір бруска $20 \times 8,1 \times 4,1$ см (рис. 2, 4).

7. Розбитий бруск (КІМ А-364) становив пару з заготовкою № 6. Обидва, очевидно, розпиляні з одного бруска-заготовки. Робоча поверхня, призначена для негатива, загладжена, протилежна — лише підрівняна, вузькі боки закруглені. Ширина бруска 7,7, товщина — 2,5, довжина уламка 16,5 см. На плоскій поверхні тонкою неглибокою лі-

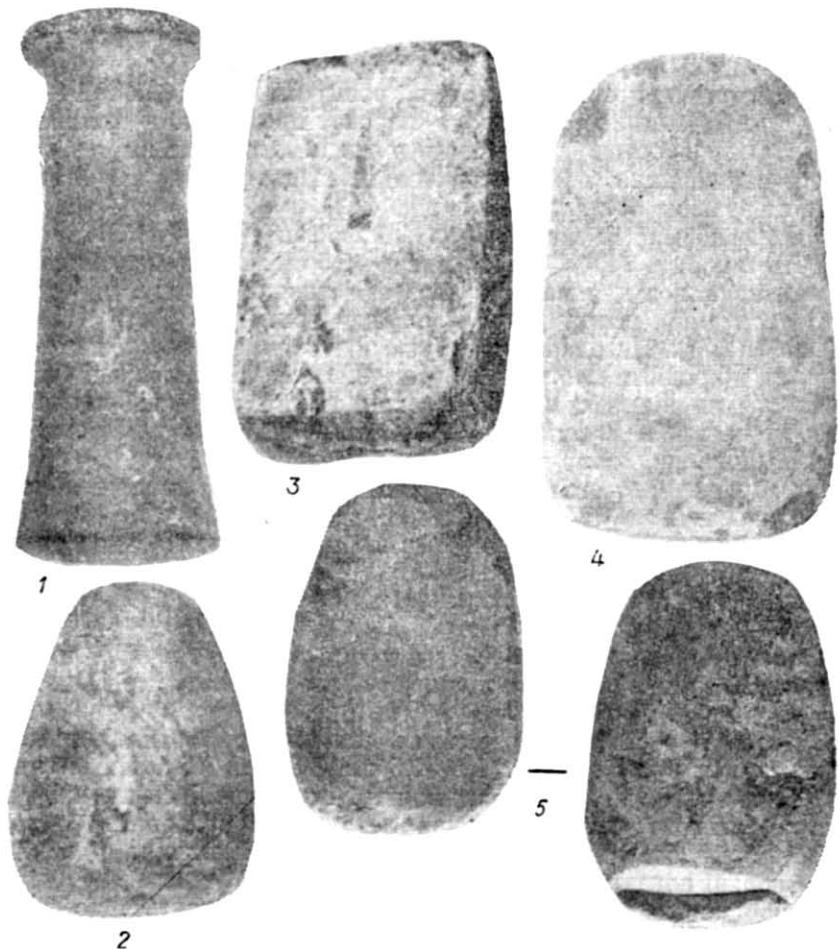

Рис. 5. Кам'яні товкачики та заготовки ливарних форм з Новоселівки:
1 — КІМ А-373; 2 — КІМ А-372; 3 — КІМ А-377; 4 — КІМ А-378; 5 — КІМ А-371.

нією прокреслено контур кинджала з широким листоподібним лезом, максимальна ширина якого припадає на середину леза і становить 5,5 см. Виходячи з накреслених контурів і розміру цілої заготовки, довжина леза могла становити близько 16, а держака-насада — 4—4,5 см. Лінія, прокреслена від держака до кінця вістря, очевидно, намічала нервюру (рис. 2, 3; 3, 1). Намічені контури дозволяють провести лише відносні порівняння. Певною мірою цей контур можна порівняти з листоподібними кинжалами з нервюрою і плоским насадом із Сандраків⁶, Магали⁷, Завадовки⁸, але в останніх лезо має трохи іншу форму з найбільшим розширенням біля держака (рис. 3, 3). Форма й розмір наміченого леза майже абсолютно співпадають з лезом кинджала, знайденого в с. Новопетрівка колишнього Херсонського повіту⁹. Однаковий і загальний розмір кинжалів, відрізняється лише форма насада: новопетрівський кинжал має круглий упор (рис. 3, 2), а на заготовці — накреслений рівний держак. Оскільки немає можливості встановити, яким міг бути держак за задумом давнього майстра, точніше тип кинджала встановити неможливо.

8. Бруск у формі паралелограма розміром 22,5×6,5 — 7,6×2,5—2,7 см (КІМ А-384). На вузьких і одній широкій поверхні помітні чіткі сліди зрізів ножем і підправки долотом шириною 0,7—0,8 см. Одна з повздовжніх сторін зрізана похило навскіс, друга — посередині має ребро, з обох боків від якого йдуть сліди зрізів (рис. 4, 1). Розмір бруска заготовки свідчить, що вона призначалась для негатива кинджала чи вістря списа. До речі, форма для менших кинжалів з Червон-

маяцького скарбу має розміри $22 \times 7,5 \times 2,5$, а для вістрів списка — $21 \times 7,3 - 8,2 \times 3 - 3,2$ см¹⁰.

9. Бруск підпрямокутної форми, розміром $10,5 \times 8,5 \times 3,1 - 4$ см (КІМ А-382). Одна широка сторона плоска, протилежна — слабо закруглена. На ній простежуються сліди п'яти повздовжніх смуг від повздовжнього сплюювання. Такі ж смуги від повздовжніх зрізів чітко виділяються на вузьких бічних гранях (рис. 4, 2).

10. Заготовка майже півциліндричної форми (КІМ А-362). Плоска поверхня її становить 11×8 , а товщина $5 - 5,6$ см. Очевидно, обидві заготовки призначалися для матриці кельта і становили пару.

11. Бруск має форму паралелепіпеда розміром $12,5 \times 7,5 \times 4 - 4,5$ см (КІМ А-377). Це одна з найкраще підготованих заготовок з відшліфованими широкими площинами (рис. 5, 3). Подібні масивні бруски призначалися для кількох матриць. Звичайно на широких площинах розміщували негативи кельтів, а на бокових — негативи дрібніших речей — доліт, шпильок, ножів тощо.

Чотири бруски-заготовки могли бути використані лише для негативів плоских предметів.

12. Плоский бруск (КІМ А-371) в плані наближається до овала. Одна поверхня, призначена для негатива, відшліфована, протилежна — нерівна, лише трохи підправлена, зі слідами старих вибоїн. Розміри $12 \times 7,5 \times 1,6 - 2,5$ см (рис. 5, 5).

13. Плоский бруск (КІМ А-378) з двома відшліфованими плоскими поверхнями, кути й вузькі сторони закруглені. Розміри $11,5 \times 6,7 \times 1,6 - 2,5$ см (рис. 5, 4).

14. Заготовка з обкаченого уламка сланцю приблизно підпрямокутної форми, розмірами $12 \times 9 \times 1,5 - 2,5$ см (КІМ А-368). На широкій площині, призначений для негатива, помітні повздовжні смуги від знаряддя типу вузького долота, ширина леза якого становить близько 1 см. Лезо з боку, очевидно, мало зазубринку, яка й лишила відповідні сліди на поверхні плитки (рис. 4, 3; 3).

15. Природне живно, трохи оббите, форма наближається до овальної, розміри $15 \times 8,8 \times 2,5 - 4,4$ см (КІМ А-363). Поверхню, призначену для негативів, лише почали вирівнювати, одне ребро підправлене ножем чи долотом (рис. 4, 4). Ця знахідка свідчить про використання для ліварних форм уламків сланцю, що деякий період знаходились на поверхні.

За визначенням петрографа Н. К. Воронкевича і геолога А. Т. Батуриної*, описані заготовки виготовлені з хлорито-таллько-тремоліту буруватого кольору внаслідок пофарбування частини мінералів гідроокисами заліза. Текстура масивна, структура лепідонематобластова і порфіробластова. Кількісний склад заготовок № 10 (КІМ А-362) та № 14 (КІМ А-368): тальк — до 15 %, хлорит — 10—30, тремоліт — 50—70 %, усіх інших: тальк — 20 %, хлорит — 20, амфіболо-тремоліт — 60 %. Отже, вірогідно, що сировина для всіх заготовок походить з одного родовища.

Разом з описаними заготовками-напівфабрикатами виявлено три розбиті матриці. Одна — прямокутної форми, з хлорито-тремолітового сланцю (КІМ А-370). Ширина її 5,5, товщина — 2,2—2,5, довжина уламка 9,5 см. Негативи розміщені з трьох сторін. На вузькій стороні — дуже пошкоджений негатив якогось вузького й довгого предмета, можливо, долота. На широкій стороні теж пошкоджений негатив шестигранного кельта, ширина леза якого становить 3,7, висота (що збереглася) — 6,5 см (рис. 6, 2; 7, 5б). З протилежного боку спочатку був вирізаний негатив долота шириною близько 1,6 см, згодом заглибину негатива майстер почав розширювати, переробляти на іншу форму. На цьому етапі матриця, очевидно, розпалася (рис. 6, 1; 7, 5а).

На формі збереглися тонкі нарізки-розмітки, які робив майстер,

* Автор висловлює подяку Н. К. Воронкевич і А. Т. Батуриній за петрографічні визначення матриць.

коли розмічав негативи. Поряд з негативами були висвердлені круглі ямки для штифтів, що з'єднували половинки матриці. Діаметр їх на поверхні 0,5, а внизу, як це видно на збитій частині, звужується до 0,2 см. Матриця досить довго була в ужитку: порода навколо негатива почервоніла, а на негативі збереглися залишки нагару, сажі. Одна з вузьких сторін збита, можливо, тут розміщувався негатив якогось вузького предмета.

Другий уламок належить однобічній формі з амфіболо-тремолітового сланцю (КІМ А-369). Ширина її 6, товщина — 2,5—3 см, а довжина уламка близько 15 см.

Посередині широкої площини вирізана ямка для виготовлення чотиригранних стержнів. Збереглася лише частина негатива завдовжки 7,5 см, ширина стержня 0,8—1, товщина — 0,5 см. Як і на негативі кельта, на ньому залишилася сажа (рис. 6, 2; 7, 4). Подібний бронзовий стержень виявив О. В. Бодянський на сабатинівському поселенні Вищетарасівка 2 поблизу Никополя, звідки походить і уламок трибічної ливарної

форми для шпильки, вістря списа і долота¹¹. Бронзовий стержень з Вищетарасівки 2 дуже близький до новоселівського негатива не лише за формулою, а й за розміром — 6,9×0,9×0,6 см. Кінці цього стержня проковані й загострені, його можна було вживати як долото. Отже, можливо, і в новоселівській матриці відливали вузенькі долота, які могли вживати, зокрема, для виготовлення ливарних формочок, що, звичайно, не виключає можливості використання цих стержнів як заготовок для інших виробів.

Дуже пошкоджений фрагмент третьої матриці теж з амфіболо-тремоліту (КІМ А-385) дозволяє припустити, що вона призначалась для двовухих шестигранних кельтів з лавролистими рельєфами з вузьких боків. Товщина матриці 4—4,3, ширина — близько 7, довжина уламка 12 см (рис. 7, 3).

Ці розбиті матриці виготовлені з хлорито-амфіболо-тремолітового сланцю, де тремоліт становить близько 50 %, а тальк зовсім відсутній. Отже, порода, хоч і близька, не ідентична з заготовками і, мабуть, походить з іншого родовища.

Скарб включає два товкачі, один невеличкий, у формі зрізаного конуса, з двома заполірованими робочими кінцями, діаметр яких 6 і 3, висота — 12 см (рис. 5, 2). Такого типу товкачі використовувались протягом всієї доби бронзи: від ямної культури (Михайлівське поселення на Дніпрі) до пізньої бронзи (Степове на Південному Бузі, Коб'якове в гирлі Дону тощо).

Другий товкач — діабазовий, майже циліндричної форми, з двома слaboопуклими, дуже залощеними робочими поверхнями. Вгорі невеличкий перехват і слабо випуклий пружок — поясок завширшки 2 см з чотирма чотирикутними рельєфами. Висота товкача 19,5, діаметр основи — 7, вгорі — 6,4 см (рис. 5, 1).

Подібні товкачі відомі в кількох комплексах доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я. Схожий товкачик, трохи інших пропорцій, виявлено разом з ливарними формами на Волоському поселенні¹². За оформленням порівняно широкого й слабо виділеного пружка, щоправда, з округлими виступами найближче до новоселівського стоїть товкачик з Бовніг¹³. Висота його 20,4, діаметр 6 і 7 см. Майже ідентичний

Рис. 6. Розбиті ливарні форми з Новоселівки:
1 — КІМ А-370; 2 — КІМ А-369.

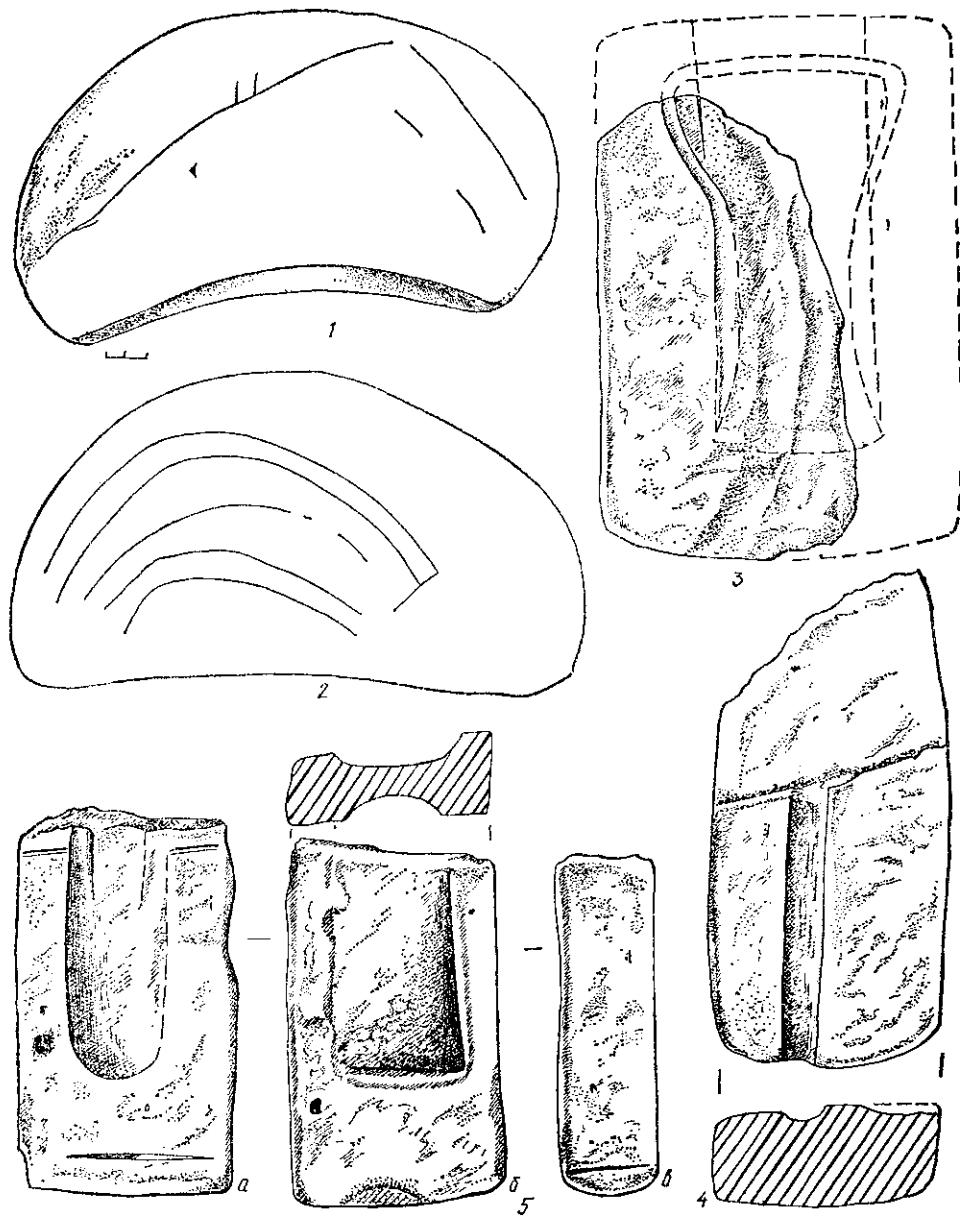

Рис. 7. Прорисовки заготовок на ливарних формах для серпів та розбитих форм з Новоселівки:

1 — КІМ А-365; 2 — КІМ А-379; 3 — КІМ А-385; 4 — КІМ А-369; 5 — КІМ А-370.

з новоселівським за формою й розмірами товкачик з Чикалівки (висота 19, діаметр 6 і 7 см). Проте останній відрізняється від згаданих більш витонченим вузеньким пружком й маленькими півсферичними шишечками¹⁴. Подібні товкачики-«скіпетри» (за визначенням румунських авторів) поширені на Балканах серед пам'яток епохи середньої та пізньої бронзи Монтеору, Ноа, Кослоджень¹⁵.

Оскільки для знарядь первісної епохи характерна поліфункціональність, можливе різне використання й фігурних товкачиків, проте сліди спрацьованості і сам факт знаходження їх разом з заготовками і ливарними формами в Новоселівці і Волоському, очевидно, вказують на виробниче використання їх, зокрема у бронзоволиварному виробництві.

Таким чином, новоселівські знахідки — це своєрідний скарб, схованка заготовок «напівфабрикатів» ливарних форм, що належала май-

стру — спеціалісту по виготовленню сланцевих матриць, а можливо, і товкачиків для бронзоливарного виробництва.

Старі, розбиті матриці Новоселівського скарбу, очевидно, потрапили до майстра, що виготовляв матриці як зразки для відновлення певних розбитих форм з якоїсь бронзоливарної майстерні.

Хронологічно дату Новоселівського скарбу можна визначити шляхом порівняння заготовок з відомими матрицями. Менші заготовки для серпів майже тотожні з ливарними формами для невеличкіх серпів з двома отворами на держаку з Дніпробуду (урочище Дурна Скеля) та Чуті. Самі ж серпи цього типу характерні для культур сабатинівської та Ноа — Інгульський¹⁶, Солонецький¹⁷, Бецилівський¹⁸, Лозовський¹⁹, Христич²⁰, Чорень²¹ та інші скарби. Наше припущення відносно призначення більших заготовок для матриц колінчастих серпів не заперечує синхронізації цих скарбів, оскільки вони включають і колінчасті серпи з масивним відлитим гаком. Наявність у новоселівському комплексі фрагмента ливарної форми для кельта з лавролистим бочком, а також товкачика, аналогічного волоському, дозволяє віднести новоселівські знахідки до часу волоської майстерні. Про це свідчить й матриця для стержнів-заготовок вузеньких доліт, подібних до стержнів з Вищетарасівки 2.

Отже, новоселівський комплекс можна віднести до кінця сабатинівського етапу сабатинівської культури або початку перехідного періоду до тудоровсько-білозерського.

Привертає увагу Новоселівський скарб в аспекті організації металообробного виробництва і спеціалізації виробництва ливарних форм, як супутника бронзоливарного. Ремесло металурга-ливарника до доби пізньої бронзи пройшло довгий шлях спеціалізації і вдосконалення. Поряд з ним виникає і розвивається ремесло, пов'язане з добуванням сировини і виготовленням кам'яних ливарних форм. Як відомо, незважаючи на відсутність власної міднорудної бази, сабатинівське населення досягло високого для свого часу рівня металообробки. Численні майстерні Північного Причорномор'я використовували не лише привізний метал, а й тальковий сланець, необхідний для матриць. Адже, починаючи з XIV ст. до н. е. і протягом щонайменше півтисячоліття, вживалися лише кам'яні форми, виготовлені з хлорито-талько-тремолітових чи амфіолових сланців. Ці породи характерні для Українського кристалічного щита (Побужжя, Подніпров'я, Приазов'я), але виходи їх на денну поверхню простежуються не часто, переважно в долинах Саксагані та Інгульця. Саме з цим районом геологи М. І. Ожегова, В. Ф. Петрунь пов'язували походження сировини для ливарних матриць з таких майстерень, як Вищетарасівська, Капулівська, Червономаяцька, Головурівська та ін., які були віддалені на десятки й сотні кілометрів від джерел талькових сланців. Звичайно, допускаємо, що доступні для стародавнього населення джерела сировини існували і в інших місцях, зокрема на р. Мокра Сура, або поблизу с. Вовніги в Надпоріжжі²².

Отже, численні металообробні майстерні могли існувати при постійних зв'язках не лише з гірничо-металургійними районами, а й з районами, де добували талькові сланці для ливарних форм. Як відзначають дослідники, напрям зв'язків з джерелами металу протягом існування північнопричорноморських металообробних вогнищ змінювався кілька разів — Кавказ, Донбас, міднорудні райони Балкан і Карпат, Волго-Уралля тощо. Джерела, які постачали сланець для матриць, за цей час не змінилися і зосереджувалися на Криворіжжі і, мабуть, в Дніпровському Надпоріжжі.

Обмежена територія виходів талькових сланців, віддаленість від них майстерень і постійна потреба в ливарних формах не могли не привести до появи в цих місцях спеціалістів-«гірників», які мали певні геологічні знання, вміли шукати потрібні родовища, робити необхідні заготовки сланцю. Від джерела сировини до матриці в бронзоливарній майстерні відбиті бруски проходили кілька виробничих етапів: попе-

реднє обтесування плиток, підготовку половинок для складних матриць, шліфовку поверхонь, призначених для негативів, розмітку негативів, вирізування негативів, свердління ямок для штифтів тощо²³. Всі ці операції вимагали певних знань, досвіду, професійного вміння і своєрідних інструментів, тобто професійної спеціалізації. Таким чином, обмеженість джерел, характер праці зумовили виробничу специфіку і територіальну відокремленість ремесла, зосередженого в місцях, де знаходилися поклади талькових сланців, насамперед пов'язаного з пошуками і добуванням матеріалів для форм і спочатку хоча б з первинною обробкою заготовок, що йшли на обмін. Згодом виникають майстерні для виготовлення ливарних форм, появі яких сприяли й глибокі традиції різноманітного використання каменю: спорудження кам'яних жител, гробниць, кромлехів, стел і головне — виготовлення кам'яних булав і сокир-молотків²⁴.

В кількох майстернях (Красномаяцькій, Кардашинській, Златопільській) разом з «робочими» ливарними формами, якими користувалися протягом тривалого часу, знайдено окремі запасні бруски-заготовки. Це свідчить, по-перше, про торгівлю ними (на це звертали увагу І. Т. Черняков, В. Ф. Петрунь, В. С. Бочкарьов), по-друге, про виготовлення матриць уже в майстерні ливарником або на його замовлення. Численні випадки перероблених матриць також свідчать про повторну переробку їх поблизу майстерні ливарника чи в самій майстерні.

Цінність новоселівської знахідки якраз полягає і в тому, що дозволяє виділити проміжний етап між добуванням сировини для матриць і ливарною майстернею, де користувалися вже готовими матрицями. Новоселівський скарб виявлено поблизу виходів талькових сланців біля с. Скелеватки, звідки, очевидно, й взяли бруски для заготовок. Найвірогідніше, він належав майстрів, який спеціалізувався на виготовленні ливарних форм. Можна припустити, що й комплекс талькових брусків і ливарних форм з острова Таволжаного²⁵, як і скарб з Новоселівки, належить майстрів по виготовленню матриць.

Стандартизація форм і розмірів заготовок, деякі технічні способи обробки брусків дозволяють намітити шляхи виділення окремих майстерень по виготовленню заготовок і ливарних форм, визначити територію, яку обслуговувала майстерня чи група майстерень з однаковими технічними прийомами. Зокрема, такий факт, як майже одинакові розміри форм для серпів з Капулівки, Головурова, Березняків і Маринівки, причому в перших двох різниця вимірюється 1—3 мм, на наш погляд, свідчить, з одного боку, про існування певних «стандартів», обумовлених спеціалізацією майстрів, а з другого — про можливість виготовлення капулівської і головуровівської заготовок в одній майстерні. Уже згадувалася типологічна близькість заготовок для матриць невеличких серпів з Новоселівки, матриць, знайдених на р. Чуть та в уроч. Дурна Скеля поблизу Запоріжжя. На жаль, немає геологічного визначення порід останньої пари ливарних форм, що ж стосується чутівських матриць, то, за визначенням В. Ф. Петруні, одна з них виготовлена з талько-хлорито-амфіболового, друга — з хлорито-амфіболового сланцю з незначною домішкою тальку, тобто з новоселівськими їх може поєднувати спільне джерело сировини. Отже, ці матриці, можливо, походять з однієї майстерні (Новоселівської) або з однієї групи майстерень.

Таким чином, сучасне Криворіжжя в пізній період доби бронзи було основним районом, що поставав сировину в металообробні майстерні Північного Причорномор'я. Крім брусків-заготовок, тут виготовляли самі матриці, частина яких йшла на обмін з досить віддаленими територіями, а частина використовувалася місцевими ливарниками. В цьому плані привертає увагу ще одна ливарна форма, виявлена поблизу с. Заградівка Високопольського р-ну Херсонської обл., що знаходитьсь на правому березі р. Інгульця, нижче с. Новоселівка²⁶. В балці, що впадає в Інгулець нижче с. Заградівка, в середині 70-х років виявлено тристоронню матрицю для відливання кинджалів і тесел-доліт. Бруск

за формою наближався до паралелограма розмірами $25 \times 5,5 \times 3,5 - 4$ см, одна з вузьких сторін якого косо стесана. На широкій площині вирізано негатив листоподібного кинджала з глибокою нервюрою, що розширялась до круглого перехрестя, розміщеного перпендикулярно до руків'я. Довжина негатива 23,5 см, леза до упору — 19,5, максимальна ширина посередині леза — 3,3, розміри насада $3,5 \times 0,8$ см (вгорі), 1 см — біля перехрестя, діаметр перехрестя 2,5 см (рис. 8, б). На вузьких площинках з одного боку — негатив кинджала меншого розміру, з рівноширокою нервюрою і круглим упором. Довжина кинджала 18,5, леза — 14 см, максимальна ширина 2,2, ширина насада 0,6, діаметр круглого упору 1,6 см (рис. 8, в). Метал в обох негативах заливався з носка. З протилежного, вузького, боку форми вирізано негатив долота з круглими стержнем-насадом і несиметрично розміщеною нервюрою, що переходить із стержня на лезо. Довжина долота 11,4, ширина леза 2,5, насада на кінці 0,8, внизу — 1 см (рис. 8, а).

Ці речі відливались в двобічних формах, для скріплення частин яких просвердлювались циліндричні віймки для штифтів глибиною 1,5 см. На площині з більшим кинджалом розміщено три заглибини для штифтів. Оскільки одна в процесі використання, мабуть, стала занадто широкою, то поряд з нею мастер просвердлив нову — третю. Біля насади долота заглибина для штифта лише намічена.

Подібні кинджали Є. М. Черних об'єднує в групу ножів-кинжалів Н-36 з листоподібним клином і виразним кільцем-упором навколо держака²⁷. На наш погляд, цей тип залежить від форми і розмірів клинка, нервюри і кільцевого упору можна розділити на кілька підтипов чи варіантів. На матриці з Заградівки представлені негативи двох варіантів. Обидва мають аналогії серед ливарних матриць Волоської майстерні²⁸. Негатив більшого кинджала близький до матриці листоподібного кинджала з Червономаяцької майстерні²⁹. Найвірогідніше заградівську матрицю пов'язувати з червономаяцько-інгульським металообробним вогнищем.

Таким чином, у Північному Причорномор'ї паралельно з металообробними вогнищами та як одне з найважливіших умов його існування у Криворіжжі і Надпоріжжі (можливо, в майбутньому визначаться й інші райони) функціонували вогнища по добуванню й виготовленню заготовок для ливарних форм і самих ливарних форм.

Отже, в системі металургійного і металообробного виробництва в пізній період доби бронзи паралельно з гірничим (міднорудним) і мідноплавильним ремеслами як структурні елементи виступають гірниче (сланцедобувне) і кам'янопідприємства, які спеціалізувалися на виробництві ливарних форм.

И. М. ШАРАФУДДИНОВА

Об изготовлении литеиных форм эпохи бронзы в Северном Причерноморье

Резюме

Клад заготовок и литеиных форм из с. Новоселовка является первым кладом, найденным на Криворожье, которое считается основным поставщиком тальковых сланцев для многочисленных металлообрабатывающих мастерских Северного Причерноморья. По

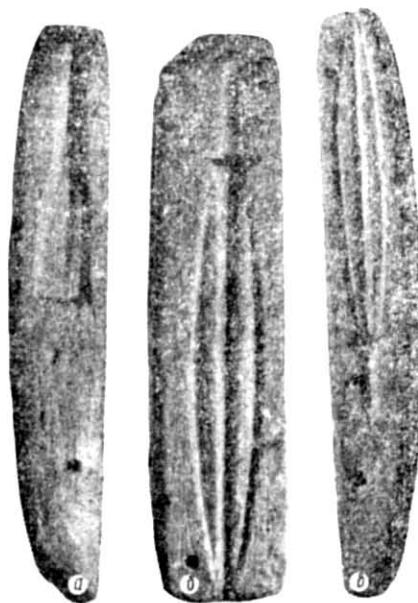

Рис. 8. Тристороння ливарна форма з Заградівки (ІА АН УРСР).

всей вероятности, он принадлежал мастеру-резчику каменных литейных форм. Клад относится к концу сабатиновского — началу переходного от сабатиновского к белозерско-тудоровскому этапу сабатиновской культуры, т. е. датируется не позже начала XII в. до н. э. Значение находки заключается в том, что она позволяет выделить особое звено между добычей сланца для литейных форм и металлообрабатывающей мастерской, в которой пользовались готовыми литейными формами, удаленными от источников сырья на десятки и сотни километров.

Таким образом, сланцедобывающее и камнерезное ремесло Криворожья выступает как структурный компонент и важнейшее условие металлообрабатывающего производства в Северном Причерноморье в поздний период эпохи бронзы.

¹ Див. Bočkarev V. S., Leskov A. M. Jung und spätbronzezeitliche Gusformen in Nördlichen Schwarzwälder Gebiet. — In: Prähistorische Bronzefunde. München, 1980, Abt. 19, Bd 1, а також неопубліковані матеріали Інституту археології АН УРСР та музеїв України.

² Петрунь В. Ф. Петрография и некоторые проблемы материала каменных литейных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья. — В кн.: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967, с. 185, 192, 193.

³ Bočkarev V. S., Leskov A. M. Op. cit., S. 20.

⁴ ОДАМ, інв. № 17948 і 17949. Форми помилково були віднесені до Коблевського скарбу. Це непорозуміння виправлене І. Т. Черняковим (див. Черняков И. Т. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье. — ЗОАО, 1967, т. 2, с. 33—35; Петрунь В. Ф. Указ. соч., с. 186, 187).

⁵ Bočkarev V. S., Leskov A. M. Op. cit., S. 19.

⁶ Лагодовська О. Ф. Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки. — Археологія, 1954, т. 9, рис. 4.

⁷ Смирнова Г. И. Сведения о работе Западноукраинской экспедиции в 1956 г. — СГЭ, 1958, № 13, с. 68.

⁸ Лесков А. М. Новая мастерская литейщика эпохи поздней бронзы на Херсонщине. — КСИА АН УССР, 1965, вып. 103, рис. 22, 5.

⁹ ДІМ, інв. № 4316, оп. 1127.

¹⁰ Черняков И. Т. Красномаяцкий клад литейщика. — КСОГАМ за 1963 г., Одесса, 1965, с. 95.

¹¹ Шарафутдинова И. Н. Литейные матрицы на поселениях эпохи поздней бронзы в Нижнем Поднепровье. — КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 60, 61; Шарафутдинова И. М. Нові пам'ятки пізньої бронзи в Нижньому Подніпров'ї. — АП УРСР, 1961, т. 10, с. 16.

¹² Бодянський О. В. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр. — Там же, 1952, т. 4, с. 170, табл. 4, 2.

¹³ Фонди Запорізького краєзнавчого музею, інв. № 634227.

¹⁴ Шарафутдинова И. М. Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука. — Археология, 1964, т. 17, с. 164, 165, рис. 7, 1.

¹⁵ Mitrea I. Un sceputru din piatră descooperit la Voiniști. — Memoria antigitas, 1969, N 1, p. 311—317; Oancea A. Unele observații cu privire la fazele finale ale culturii Monteori în lumina cercetărilor de la Grălomanești, jud. Buzău. — Cercetari archeologice, București, 1976, vol. 11, p. 59—75; Morintz S. Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. — București, 1978, p. 147, 148.

¹⁶ Сымонович Э. А. Ингульский клад. — СА, 1966, № 1, с. 130—132, рис. 3.

¹⁷ Тереножкин О. И. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець. — Археологія, 1964, т. 16, с. 202—204, рис. 1, 8.

¹⁸ Черняков И. Т. Бецилівський скарб пізньої бронзи. — Там же, 1968, т. 21, с. 132, рис. 2, 5.

¹⁹ Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1975, с. 10, 16, рис. 2, 5—7; 5, 1—4.

²⁰ Petrescu-Dimbovita M. Depozitele de bronzuri din România. — București, 1977, р. 74, pl. 78, 18, 85, 6.

²¹ Петрунь В. Ф. Указ. соч., с. 185—193; Шарафутдинова И. Н. Литейные матрицы на поселениях..., с. 64.

²² Шарафутдинова И. М. Бронзоливарна майстерня з с. Головурів на Київщині. — Археологія, 1973, вип. 12, с. 68, 69; Спаський І. Ю. Розкопки кам'яного спорудження на лівому березі Дніпра коло скелі Діденка. — НА ІА АН УРСР, ф. ВУАК (Дніпрогес, № 101).

²³ Черняков И. Т. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — В кн.: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, с. 179; Бочкарёв В. С. Металлические изделия эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1975, с. 17.

²⁴ Смоличев П. І. Дослідження острова Перуна 1929 р.—НА ІА АН УРСР, ф. ВУАК (Дніпрогес, № 41—44); Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Подніпров'ї. — Археологія, 1968, т. 21, с. 80—85; Шарафутдинова И. М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі. — Археологія, 1980, вип. 33, с. 69.

²⁵ Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. — Екатеринослав, 1910, с. 20 (№ 494—501).

²⁶ Bočkarev V. S., Leskov A. M. Op. cit., S. 28.

²⁷ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976, с. 120—121.

²⁸ Бодянський О. В. Вказ. праця, с. 169, рис. 4, 1, 6.

²⁹ Черняков И. Т. Красномаяцкий клад..., с. 91, рис. 1, 2.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ, Г. М. ТОЩЕВ

Скіфський кінський наносник

У 1976 р. під час археологічних розвідок в зоні будівництва Стрюківської зрошувальної системи Миколаївського району поблизу с. Ново-петрівка, на периферії поселення черняхівського типу, яке міститься в заплавах р. Тилігул, виявлено кінський наносник скіфського типу, що виконано у звіриному стилі. У 200—300 м від місця знахідки є курганна група, звідки, певно, й походить прикраса.

Наносник являє собою бронзову бляху зі скульптурно виступаючою вперед у верхній частині голівкою хижака кошачої породи з непомірно

Рис. 1. Бронзовий наносник з Одещини:

1, 2 — профіль; 3 — тильний бік; 4 — фас; 5 — ніздри та паша.

великими відносно голови вухами. Щиток виконано у вигляді погруддя тварини з м'язами, що рельєфно виступають, міць яких підкреслено різким переходом від шиї до тулуба та великими, опущеними донизу лапами. Пазури та м'язи лап передано реалістично. Добре простежуються колінчастий вигин, а також перемички між пазурами. В центрі морди зроблено наскрізний отвір, що звужується досередини, який імітує широко розкриту ікласту пашу. На зворотному боці наносника є поперечна петля, за допомогою якої він кріпився до вуздечки. Висота бляшки 6,2 см, довжина голівки, що виступає, та шиї хижака — 2,9 (рис. 1).

Цікава трактовка голови хижака. Морду передано опущеною, вухо — у вигляді овала з краплеподібною виємкою у центрі, око — випуклою цяткою з обідком-заглиблением навколо нього, ніздри та

паща — заглибленими різних розмірів. В цілому, таке зображення різиться від скіфських зразків. Представлений тип, швидше, генетично пов'язаний із зображенням пантери на келермеській бляшці, виготовленій на початку VI ст. до н. е. в одному з міст Північного Причорномор'я¹.

Фігурні наносники у вигляді різноманітних голівок або фігурук тварин з'явилися у спорядженні скіфської кінської вузди в пізньоархеологічний час². Ця обставина не випадково збігається з розквітом торгових контактів античних міст Північного Причорномор'я зі скіфами. В цей час багато предметів скіфського побуту, насамперед металеві частини

кінського спорядження, виготовлялися в грецьких майстернях і потрапляли до скіфів шляхом обміну на сільськогосподарські товари та іншу сировину³.

Повну аналогію новопетрівському наноснику знайти не вдалося. Найближчими за технікою виконання до нього є прикраси з кургану № 491 поблизу с. Макіївка (рис. 2, 4, 6)⁴. Деяку подібність мають і зображення «миші» із Золотого Сімферопольського кургану (рис. 2, 1)⁵ та бронзові налобники з курганів № 401 та «Г» поблизу с. Журівка (рис. 2, 3)⁶. Подібні зображення з'явилися наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. й існу-

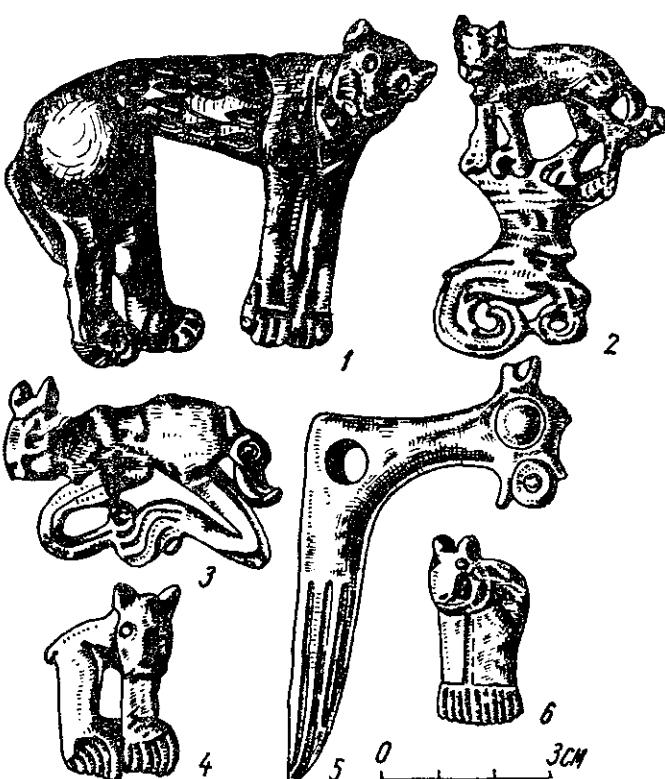

Рис. 2. Пам'ятки звіриного стилю з Скіфії:

1 — «пантера» із Золотого Сімферопольського кургану; 2 — «пантера» з кургану «Г», с. Журівка; 3 — «пантера» з кургану № 401, с. Журівка; 4, 6 — «пантера» з кургану № 491, с. Макіївка; 5 — бронзовий наносник з кургану № 383, с. Грушівка.

вали до середини V ст. до н. е. Як відзначають мотив перенесено у бронзове ліття з грецького бронзового вазопису⁷. Цілком природно центри виробництва таких прикрас шукати в античних ремісничих майстернях півдня нашої країни.

Досить близьку трактовку до «пантери» новопетрівської бляшки зустрічаємо на бронзових дзеркалах ольвійського походження⁸. Привертає увагу виконання лап хижака: їх передано опущеними, начебто трипалими. Така схема також характерна для виробів ольвійського походження. Це хрестоподібні бляхи з ольвійського некрополя⁹, Опішлянки¹⁰ та Гусарки¹¹ із кургану № 482 поблизу с. Басівка¹².

Цікава також технологія виготовлення прикраси. Голова та щиток відливались за восковою моделлю. Свідченням цього є сліди роботи паличкою по воску, що залишилися під час оформлення очей, вух, лап та інших частин фігури. Після відливки до бляшки припаювалась поперечна петелька для кріплення прикраси до вуздечки.

Відомо, що ліття за восковою моделлю було досить поширене у

VI—V ст. до н. е.¹³ Ця технологія широко використовувалась в античних містах Північного Причорномор'я¹⁴.

Для античної технології характерним є роздільне виготовлення бляшки й петельки. Потім їх поєднували за допомогою лиття, клепання чи паяння. Така технологія була доцільна лише в добре організованих майстернях, де працювало кілька чоловік й існував розподіл праці при масовому виготовленні однотипних речей для широкого ринку. Для скіфської технології характерним є відливання петельки в одній формі з бляшкою, як це видно на одній із прикрас, що походить із Середнього Подніпров'я (рис. 2, 5). Іншими були й образи звіриного стилю¹⁵.

Таким чином, наносник, знайдений на Одещині, належить до пам'яток скіфського звіриного стилю, виконаних в одній із античних майстерень Північного Причорномор'я, найімовірніше в Ольвії, наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. Ця знахідка поповнює колекцію прикрас, відомих на території Степової Скіфії¹⁶. Особлива її цінність полягає в тому, що вона походить з місцевості, де в період перебування в Ольвії Геродота мешкали племена азазонів¹⁷, археологічні пам'ятки яких вивчено ще недостатньо¹⁸.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ, Г. М. ТОЩЕВ

Скифский конский наносник

Резюме

Публікується новий пам'ятник скіфського звериного стилю, случайно найден на сході Одесської області і представляє собою конський наносник з зображенням протоми «пантери».

На основании стилистического и технологического анализа авторы приходят к выводу о том, что наносник относится к концу VI — началу V в. до н. э. и изготовлен в одном из античных городов Северного Причерноморья, скорее всего в Ольвии.

¹ Максимова М. И. Серебряное зеркало из Келермеса.— СА, 1954, № 21, с. 281; Максимова М. И. Ритон из Келермеса.— Там же, 1956, № 25, с. 215; Блаватский В. Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (IV—III вв. до н. э.).— Там же, 1964, № 4, с. 27; Капошина С. И. О скіфских элементах в культуре Ольвии.— МИА, 1956, № 50, с. 178—179; Онайко Н. А. Звериный стиль и античный мир Северного Причерноморья в VI—IV вв. до н. э.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 70.

² Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья.— Киев, 1968, с. 121.

³ Там же, с. 111.

⁴ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ, 1967, № 4—5, с. 40, табл. 29, 19, 26.

⁵ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве.— СА, 1971, № 2, с. 83, рис. 9, 4.

⁶ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья..., с. 40, табл. 29, 20, 27.

⁷ Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника..., с. 83.

⁸ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи?— Археологія, 1947, т. 1.

⁹ Там же, с. 33; Капошина С. И. О скіфских элементах..., с. 173, рис. 16.

¹⁰ Капошина С. И. О скіфских элементах..., с. 178, рис. 19, 2; Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника..., с. 80, рис. 8, 1.

¹¹ Мурзин В. Ю. Раннескифское погребение под Запорожьем.— НОСА, 1975, ч. 2, с. 13.

¹² Ильинская В. А. Образ кошачьего хищника..., с. 80, рис. 8, 4.

¹³ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху.— НА ИА АН УССР, ф. 528, с. 240 і далі; Граков Б. Н. Бортничество у отдельных народов Европейской части СССР.— В кн.: Древний Восток и античный мир. М., 1972, с. 9—10.

¹⁴ Островерхов А. С. Обробка кольорових металів на античних поселеннях.— Археологія, 1981, т. 36 с. 26—37.

¹⁵ Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии.— ПСА, 1971, с. 99 і сл.; Ильинская В. А. Скифы..., с. 141.

¹⁶ Алексеева И. Л. Раскопки курганов в междуречье Дуная и Днестра.— АО 1972 г., М., 1973, с. 252—253; Гудкова А. В. Погребение скіфского воина на Дунае.— АО 1969 г., М., 1970, с. 325; Шапошникова О. Г. Погребение скіфского воина на р. Ингул.— СА, 1970, № 3, с. 212; Ковпакенко Г. Т. Отчет о работе Южно-Бугской экспедиции в 1969 г.— НА ИА АН УССР, ф. 5460 и др.

¹⁷ Геродот, IV, 17.

¹⁸ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья.— МИА, 1958, № 64, с. 97 і далі.

В. А. ПАПАНОВА

Новий кам'яний склеп Ольвійського некрополя

Некрополь Ольвій є однією з найцікавіших археологічних пам'яток середини VI ст. до н. е.— середини III ст. н. е. Для нього характерні такі типи поховальних споруд: ямні та підбійні могили, земляні склепи¹. В Ольвії з'являється і новий тип поховальних споруд — кам'яні склепи з двосхилем перекриттям під курганним насипом².

У липні 1982 р. Ольвійська експедиція ІА АН УРСР з метою охоронних робіт розкопала кам'яний склеп № 1/1982, який знаходився під частково зруйнованим курганом, розташованим поблизу дороги, що веде від с. Парутіно до Широкої балки. Курган входив до групи південно-західних курганів Ольвійського некрополя, в районі так званого Урочища ста могил (рис. 1). Проаналізувавши плани Ольвії XIX ст., опубліковані О. І. Карасьовим, виявили, що курган № 1 — це курган № 1 на планах О. С. Уварова³. Відомо, що дослідник при розкопуванні не знімав повністю насип кургану, а закладав перехрещену траншею і, дійшовши до центру, розкопував лише центральну частину. Розкоп мав прямокутну (3×5) чи округлу форму⁴. Траншеї прокладалися з заходу на схід⁵. Очевидно, О. С. Уваров не дійшов до склепу, який вдалося розкопати лише 1982 р.

У 1913 р. Б. В. Фармаковський розкопав курган з кам'яним склепом № 10/1913⁶. Вдалося встановити, що курган № 1/1982 — це курган № 9/1913, який знаходився на схід від кургану № 10/1913⁷.

Кам'яний склеп № 1/1982 був пограбований, принаймні, двічі: в античний час і на початку ХХ ст.* Але він привертає увагу своїми конструктивними особливостями. На сьогодні в Ольвії розкопано всього 16 кам'яних скlepів⁸.

Орієнтація склепу за віссю з заходу на схід з незначним відхиленням на південно-захід — північно-схід. Стародавні греки орієнтувалися за рухом сонця. Тому могили похованіх влітку мають відхилення на північ, а збудовані в зимовий період — на південь⁹. Це поховання було зроблене в зимовий період.

Насип кургану еліпсоїдної форми мав розмір: 29×26 м, висота 5,066 м. Склеп заглиблений у материк на 1,56 м, відхиленій від центру кургану на південь (рис. 2). За формуою це кам'яний ящик з двосхилем перекриттям¹⁰, прямокутної форми довжиною 2,55, шириною 1,24 м. Кам'яний склеп частково зруйнований, особливо постраждало перекриття. Стіни складені з добре оброблених кам'яних брил (рис. 3), які виготовили з місцевого вапняку. Із зовнішнього боку плити мають грубий скол. Тип кладки — однорядна, орфостатна; складена насухо. Стіни склепу складені вперепліт, за винятком стику між північною і західною стінами, які зроблено впритул (рис. 4 а, б). Дромос відсутній, покійника ховали через верх.

Північна, південна і західна стіни склепу складені з трьох рядів плит (рис. 5 а, б, в). У двох нижніх рядах склепу плити поставлені на ребро. Верхній ряд плит, покладений плиском, має спеціальний паз для опори плит перекриття, за винятком західної стіни. Ці плити утворювали карниз (рис. 6).

Східна стіна склепу складена з двох рядів плит, поставлених на ребро, без карниzu. Верхній її ряд становить єдиний моноліт (рис. 7).

* Грабіжницька міна добре простежувалась у насипу кургану, вертикальний хід доходив до склепу.

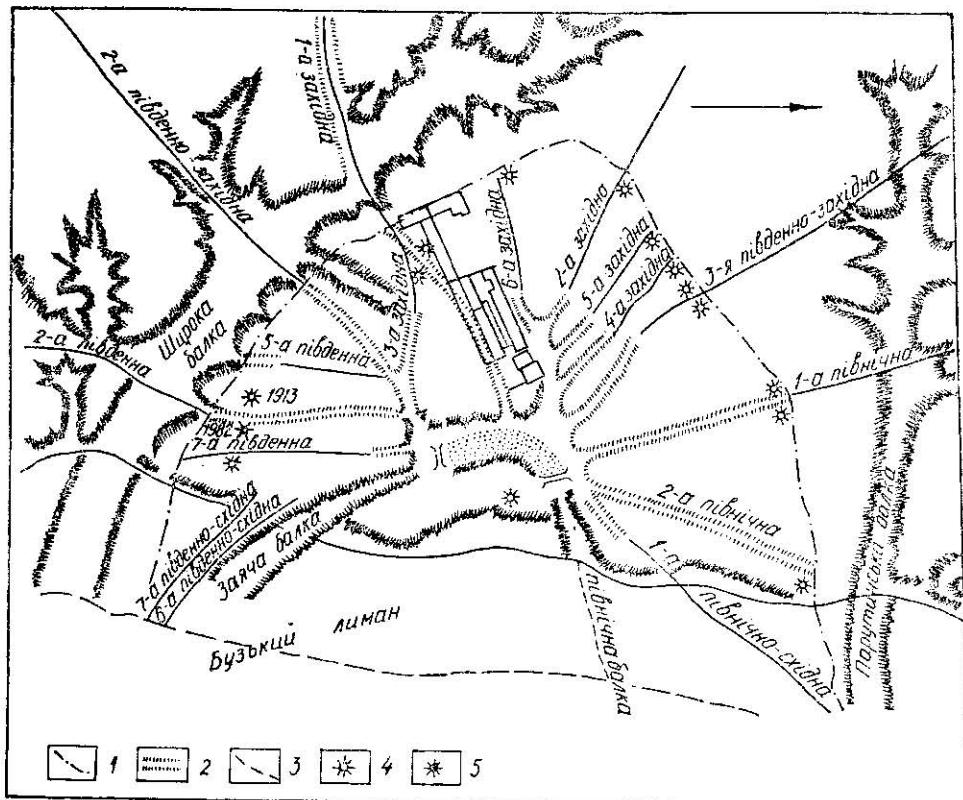

Рис. 1. Розташування кургану на плані некрополя Ольвії.

1 — межа некрополя; 2 — стародавні дороги; 3 — стародавня лінія берега; 4 — кургани; 5 — кургани 1982 р.

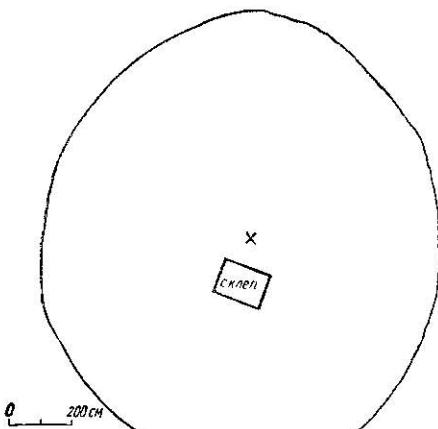

Рис. 2. Місцезнаходження склепу під курганом.

Рис. 3. Загальний вигляд склепу.

Карниз північної стіни склепу складається з трьох плискових плит різної ширини: від 0,29 до 0,37 м. Довжина цих плит від 0,49 до 0,98 м. Внутрішній бік плит має паз шириною 0,05—0,07 м, глибина 0,05—0,06 м, у перетині він у вигляді трикутника, спрямованого верхівкою до низу. Карниз південної стіни склепу був зруйнований, збереглася лише одна плита і фрагмент у західній частині стіни. Розміри пазу цього карниза аналогічні розмірам пазу карниза північної стіни. Карниз західної стіни склепу пазу не має, складається з двох брусків у вигляді парале-

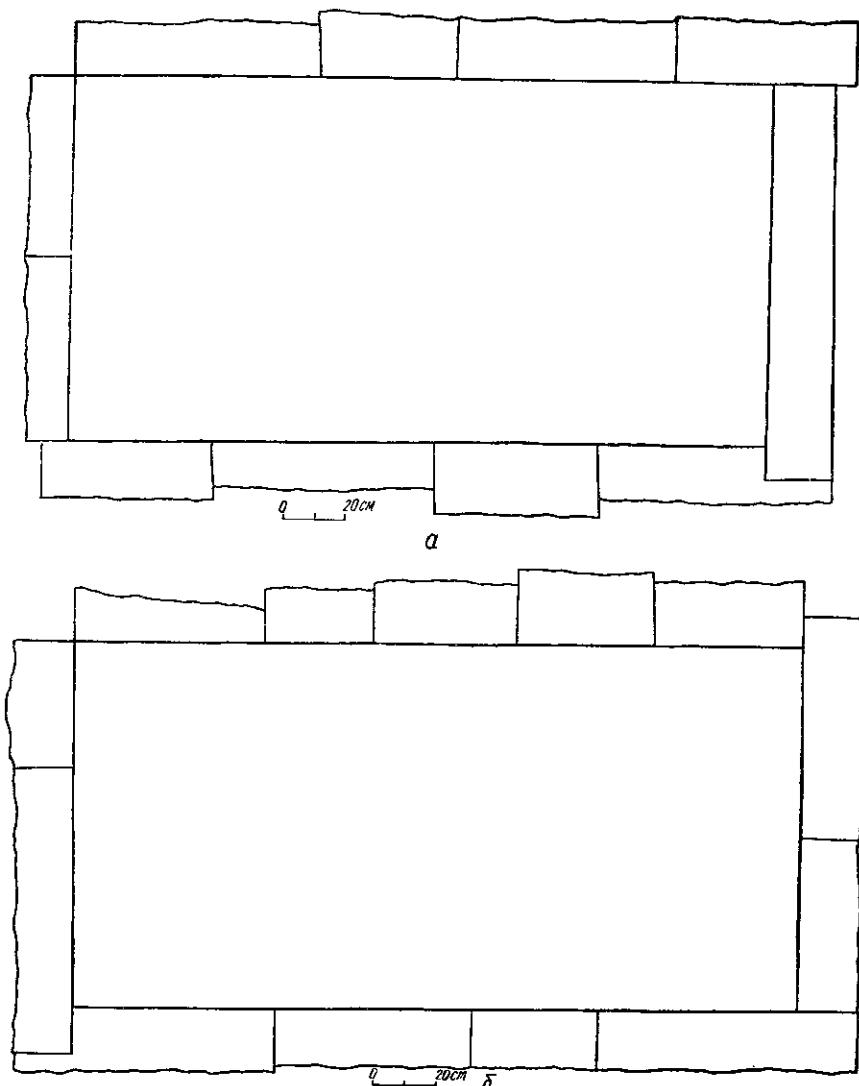

Рис. 4. План верхнього (а) та нижнього (б) рядів стіни.

леліпедів ширину 0,21—0,32 м, довжиною 0,59—0,66 м, висотою 0,18—0,19 м. Всі плити карнизу склепу старанно оброблені.

Цікава кладка східної стіни склепу. Вона без карниза, а верхній ряд її утворює одна орфостатна плита ширину 0,22 м, довжиною 1,28 м, висотою 0,54 м. Нижній ряд цієї стіни складається з двох плит ширину 0,19 м, довжиною 0,56—0,73 м, висотою 0,54—0,56 м. Всього п'ять розкопаних в Ольвії склепів № 11/1908, 21/1908, 22/1908, 1/1969, 1/1982 на західній або на східній стіні у верхньому ряді мають моноліт¹¹.

Південна стіна склепу в східній частині зруйнована. Завал каміння знаходився у південно-східному куті на рівні верхнього ряду південної стіни (рис. 5, а). Тобто, через цю стіну в черговий ряд проникли грабіжники, але склеп вже був заповнений лесом внаслідок руйнування перекриття у більш ранній час. Верхній ряд південної стіни складався з чотирьох плит, з яких дві зруйновані. Ширина плит 0,135—0,16 м, довжина 0,54—0,74 м. Висота незруйнованих плит 0,435—0,445 м. Висота однієї із зруйнованих плит 0,12 м, іншої — від 0,15 до 0,45 м. Вона має скол у верхній частині з заходу на схід. Крім того, ця плита була зсунута зі свого місця.

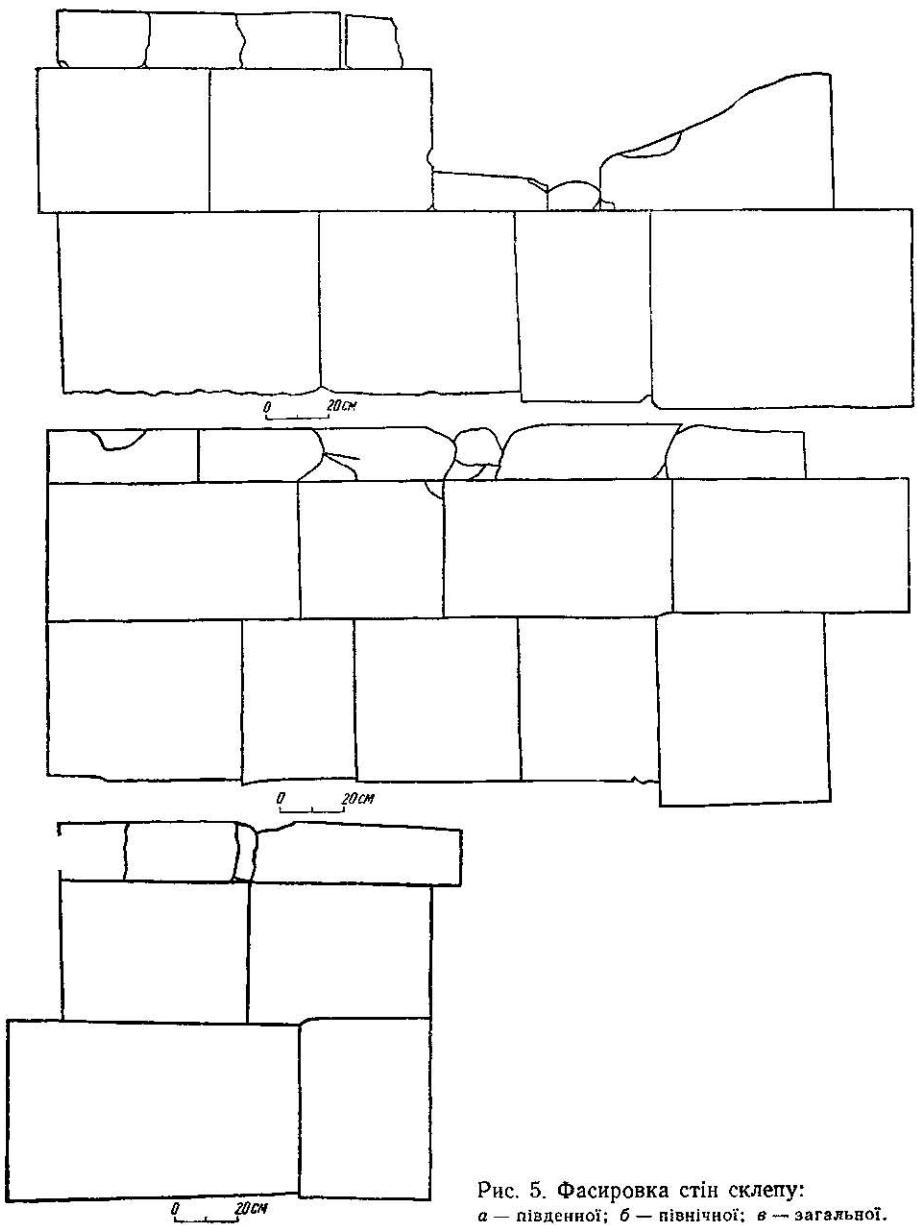

Рис. 5. Фасировка стін склепу:
а — південної; б — північної; в — загальної.

Рис. 6. Загальний вигляд верхньої частини склепу із плитами перекриття.

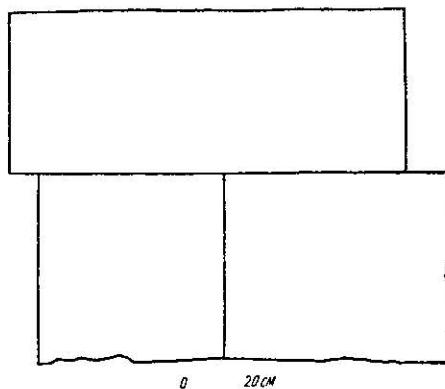

Рис. 7. Фасировка східної стіни склепу.

Плити нижнього ряду склепу внаслідок різної висоти були вкопані у материк для досягнення середнього рівня 0,54—0,55 м.

Плити двосхилого перекриття входять для упору в пази північного та південного карнизів. На час розкопок склепу *in situ* стояла плита,

яка спиралася на північний карниз і фрагмент плити, що спирався на південний карниз у західній частині склепу (рис. 8). Плити перекриття були зірвані. Одна з них лежала біля північної стіни у грабіжницькому ході, вони добре оброблені і різної довжини. Ті, які спираються на карниз північної стіни, мають довжину 1,1 м, а на південну стіну — 0,94 м. Плити південного боку перекриття входять в паз, який має північні плити у верхній частині. Довжина цього паза 0,2 м, ширина 0,51 м, глибина 0,045 м. Одна із зірваних плит з оббитим низом має паз довжиною (до обломку плити) 0,65 м, ширину 0,045 м, глибиною 0,015 м. Довжина цієї плити без обломку 0,94 м. Вірогідно, що це плита південного боку перекриття, яка входила в паз північної плити перекриття і своїм пазом спиралася на

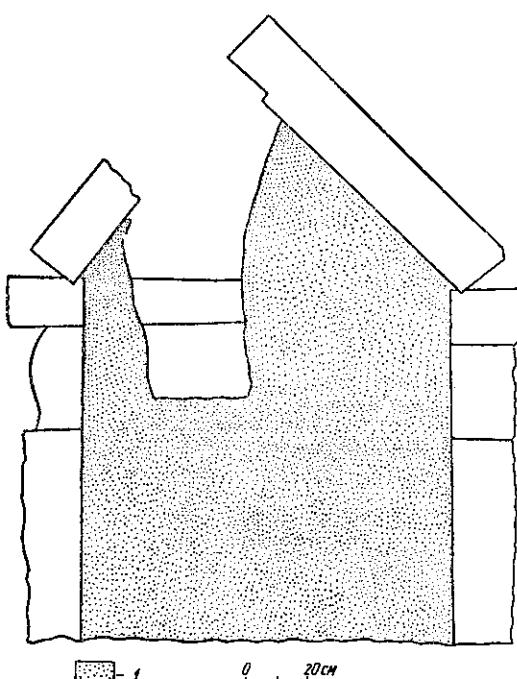

Рис. 8. Поперечний розріз склепу із залишками перекриття.
1 — лес.

фронтонний камінь східної стіни склепу. Це була полігональна плита (0,695 м), довжина її катетів 0,51—0,525 м (рис. 9.).

Західний фронтон склепу, очевидно, закладений однією чи двома плитами, яких не було на місці, подібно до кам'яних склепів, розкопаних Б. В. Фармаковським¹².

Долівка склепу встелена утрамбованим щебенем. У склепах долівка, як правило, земляна, лише у склепах № 11/1912 викладена кам'яними плитами та № 10/1917 — з цегли-сирцю, поверх якої наскріпаний річковий пісок.

Склеп заповнений щільним чистим лесом. На рівні долівки розкидані кістки двох собак: дорослої і щеняти. У південно-західному кутку лежала кістка собаки зі слідами малинової фарби.

На долівці склепу знайдені: невеликі уламки червоноглинняних канфара, розписного глечика, сіроглинняного глечика, залізні цвяхи, кістяна платівка. Скелет не зберігся. У різних кінцях склепу знайдені фрагментовані людська щелепа та кістки черепної коробки.

Всі розкопані склепи знаходилися під курганом в центрі або дещо зміщені в бік. У плані це прямокутні камери, складені з двох-трьох

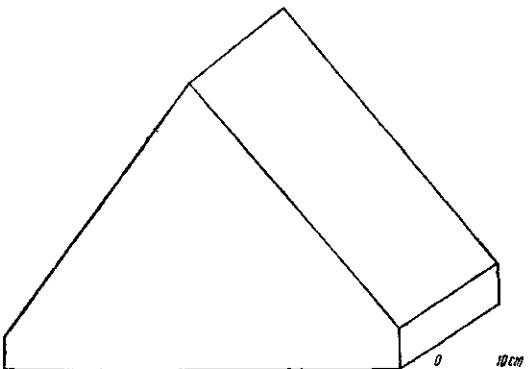

Рис. 9. Фронтонний камінь східної стіни склепу.

рядів добре оброблених плит з місцевого вапняку. Майже всі плити мали двосхиле перекриття, дві — напівциліндричне.

Склеп № 1/1982 за своєю конструкцією близький до ольвійських склепів № 28/1904, 1/1911, 103/1920, 1/1969¹³. У них є спеціальні карнизи з пазами, на які спиралися плити перекриття.

Як правило, всі розкопані склепи Ольвійського некрополя пограбовані. Кістки скелетів відсутні або розкидані. Але можна простежити поховальний обряд. Це переважно трупопокладення у дерев'яному саркофазі чи труні. Зафіковано лише одне трупоспалення в склепі № 22/1908¹⁴.

Склеп, розкопаний 1982 р., мав дерев'яний саркофаг. У камері на рівні підлоги знаходилися шматочки трухлявого дерева. Він був, очевидно, розмальований малиновою фарбою і прикрашений орнаментом з точеної кістки. Одна така платівка знайдена в склепі. Саркофаг був скріплений за допомогою залізних цвяхів. Він аналогічний іншим саркофагам Ольвійського некрополя, які описав Б. В. Фармаковський¹⁵.

Б. В. Фармаковський датує ольвійські склепи IV—III ст. до н. е. Основою такого датування стали поодинокі знахідки у склепах: чорнолаковий канфар, прикрашений плющовою гирляndoю з накладної білої фарби № 28/1904, теракотова ваза з білим покриттям, прикрашена накладними рельєфними обідками із золотими пальметками по фризу (№ 10/1907), червонофігурний оксибаф № 1/1911, чорнолакові канфар та кратер, чашка¹⁶, уламки амфор. Датувальним матеріалом були і монети, переважно дельфінчики № 10/1907, № 21/1908, № 11/1912, № 1/1913, які призначалися як обол Харону.

М. Парович-Пешикан датує склепи на основі аналізу техніки кладки та речового матеріалу. Вона спробувала конкретизувати дату кам'яного склепу, які розкопав Б. В. Фармаковський¹⁷: всі кам'яні склепи датує серединою IV — серединою III ст. до н. е.

Фрагментарний інвентар у склепі № 1 (1982) не дає змоги точно датувати його. Його можна віднести до IV—III ст. до н. е. Але, аналізуючи техніку кладки цього склепу та розкопаних раніше, вдалося встановити, що лише п'ять скlepів (№ 28/1904, 1/1911, 103/1920, 1/1969, 1/1982) із шістнадцяти мали спеціальний карниз з пазом, на який спиралися плити перекриття. Склеп № 1/1911 М. Парович-Пешикан датує другою половиною IV ст. до н. е., склеп № 28/1904 — кінцем IV ст. до н. е.¹⁸ А. В. Бураков датує склеп № 1/1969 серединою IV ст. до н. е.¹⁹ Таким чином, склеп № 1/1982, мабуть, можна віднести до другої половини IV ст. до н. е. На користь цього також свідчить старанність обробки і підгонки плит та техніка кладки склепу. Можна припустити, що кам'яні склепи Ольвійського некрополя з карнизами характерні для IV ст. до н. е., а без них — для III ст. до н. е.

Кам'яні склепи з двосхильним перекриттям є однією із своєрідних рис Ольвійського некрополя елліністичного часу. Лише тут за короткий час вони представлені широко. В стародавніх античних некрополях Північного Причорномор'я кам'яні склепи з двосхильним перекриттям не зустрічаються. Щоправда, в архаїчний час на о-ві Березань були могили, обкладені та перекриті кам'яними-плитами, які розкопав Г. Л. Скадовський в кінці XIX ст.²⁰ Але якими вони були в конструктивному плані невідомо.

Питання про походження скlepів з двосхильним перекриттям до кінця ще не розв'язане. Походження кам'яних скlepів з напівциліндричним перекриттям М. Парович-Пешикан пояснює запозиченням з Фракії²¹. Подібний тип скlepів, більш наближений до македонського типу, домінує на Боспорі (двокамерні, з удавано сходинним склепінням та довгими горизонтальними дромосами).

У пошуках аналогій вдалося виявити поодинокі екземпляри кам'яних скlepів з двосхильним перекриттям у деяких районах Середземномор'я та Західного Причорномор'я. Але ці склепи на відміну від ольвій-

ських не мали курганних насыпів. Кам'яні склепи з двосхилим перекриттям відомі в архаїчний період на островах Самос і Родос²².

У Болгарії поблизу с. Делбокі теж знайдено подібний склеп, датований V ст. до н. е.²³ У ньому знаходилося непограбоване багате поховання чоловіка у дерев'яному саркофазі. Поруч лежала бронзова зброя, золотий нагрудник, бронзовий та срібний посуд. На Чорноморському узбережжі Болгарії знайдено гробницю з двосхилим перекриттям, в якій знаходився бронзовий кратер із зображенням Іфегенії в Тавриді, датований IV—III ст. до н. е. Але саму гробницю, виходячи з техніки кладки, К. Шкорпіл датує початком нашої ери²⁴.

Найбільш близький до склепу № 1/1982 за конструкцією склеп, розкопаний у Пестумі (Південна Італія), який датується початком IV ст. до н. е.²⁵ Стіни цього склепу складені з вапнякових плит, перекриття — двосхиле. Плити перекриття заходять в пази на стінах, східний фронтон закладений двома плитами. Склеп розписаний фресками з багатим похованальним інвентарем. Характер поховання і похованальної споруди грецький²⁶.

Таким чином, можна говорити про середземноморське походження кам'яних скlepів з двосхилим перекриттям. Можливо, в Ольвію подібний тип похованальних споруд був завезений з островної Греції, враховуючи тісні торговельні зв'язки ольвіополітів з островами Родосом та Самосом.

На Боспорі не відомі кам'яні склепи з двосхилим перекриттям. Тут у IV ст. до н. е. з'являються черепичні гробниці з двосхилим перекриттям²⁷, що мають аналогію в некрополі Аполонії другої половини IV ст. до н. е.²⁸

У I—IV ст. н. е. кам'яні склепи з двосхилим перекриттям з'являються в некрополі Херсонеса Таврійського, але без курганних насыпів. За своєю конструкцією вони аналогічні склепам Ольвії елліністичного часу²⁹.

Поява в Ольвії монументальних похованальних споруд, земляних та кам'яних скlepів у IV ст. до н. е. пов'язана з соціально-економічним розвитком поліса. Рабовласницьке суспільство в епоху еллінізму переважало новий, прогресивний етап свого розвитку, більш високий, ніж попередні етапи рабовласницької формaciї: IV—III ст. до н. е. були для Ольвії періодом розквіту економіки і культури. Місто в цей час зростає і впорядковується. Ольвія вела широку торгівлю предметами свого виробництва і транзитну. З'являються нові торгові партнери. Все це посилює процес соціальної диференціації населення. Виділяється група заможних громадян, які зосередили у своїх руках чималі багатства. Зокрема, про це свідчить ольвійський декрет на честь Протогена, сина Геросонта, який в тяжкий для міста час допоміг закупити хліб для всіх громадян³⁰.

Заможні громадяни починають відігравати помітну роль у політичному житті міста. Вони прагнуть змінити свою зверхність не лише у повсякденному житті, а й у потойбічному, вважаючи, що «найкраще завершення життя для людини щасливої — бути прекрасно і з належною пишнотою похованою своїми нащадками»³¹. Пишні поховання у кам'яних скlepах та речі, знайдені в них: золоті буси № 10/1907, 1/1913, уламки золотих або позолочених вінків № 26/1904, 32/1907, фрагменти поліхромних та червонофігурних ваз № 10/1907, 32/1907, 2/1908, 11/1912, 1/1913, залишки прикрас саркофагів із срібла, золота, точеної кістки № 29/1904, 32/1907, 1/1982 свідчать, що це поховання заможних громадян.

Не зовсім ще зрозумілі причини зникнення в середині III ст. до н. е. з Ольвійського некрополя кам'яних скlepів з двосхилим перекриттям.

Ольвійський кам'яний склеп, розкопаний 1982 р., доповнив цікаву групу могильних споруд. Подальші розкопки курганів некрополя Ольвії дадуть новий матеріал для характеристики економіки, культури та архітектури міста IV—III ст. до н. е.

Новый каменный склеп Ольвийского некрополя

Резюме

В 1982 г. Ольвийская экспедиция ИА АН УССР с целью охранных работ раскопала каменный склеп с двухскатным перекрытием под курганной насыпью в районе Урочища ста могил на некрополе Ольвии. Каменный склеп имеет форму прямоугольника с двухскатным перекрытием, которое опирается на специальный карниз. Данный тип склепов Ольвийского некрополя относится к IV—III вв. до н. э. Склеп, раскопанный в 1982 г., датируется второй половиной IV в. до н. э. В таких склепах хоронили богатых граждан Ольвии, о чем свидетельствуют находки в склепах и сама их конструкция. Этот тип погребальных сооружений греческого, средиземноморского происхождения.

¹ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії в V—IV ст. до н. е.—К., 1974, с. 9; Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени.—Киев, 1974, с. 9—19.

² Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії..., с. 131; Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии..., с. 38—52.

³ Каравес А. И. Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии города.—МИА 1958, № 50, рис. 6, 7.

⁴ Там же, с. 20—21.

⁵ Там же, рис. 6.

⁶ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії..., с. 8, рис. 1; Фармаковский Б. В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии.—ОАК, 1913—1915 гг., 1918, с. 45.

⁷ Фармаковский Б. В. Херсонская губерния..., с. 47, рис. 71.

⁸ Бураков А. В. Кам'яний склеп Ольвійського некрополя.—Археологія, 1979, № 31, с. 80, примітка № 3.

⁹ Бураков А. В. Вказ. праця, с. 75; Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г.—ИАК, 1903, вып. 8, с. 17.

¹⁰ У сучасній літературі немає єдиного терміна для визначення даного типу споруд. Б. В. Фармаковський називав їх гробницями, кам'яними ящиками, кам'яними склепами (ОАК, 1901, 1903, с. 34; ОАК, 1907, 1909, с. 61). Ю. І. Козуб та М. Парович-Пешкан дотримуються терміна кам'яний склеп (Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії..., с. 131; Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии..., с. 38—52). Болгарські археологи Б. Філов та К. Шкорпіл називають їх кам'яними гробницями (Ізвестия на Български археологически институт. София, 1932, т. 6, с. 46, с. 61). Американський археолог вживає терміни кам'яний ящик і кам'яна гробниця (*Sestieri P. Cl. A new painted tomb at Paestum*.—*Archaeology*, 1959, vol. 12, N 1, p. 33—37).

¹¹ Бураков А. В. Вказ. праця, с. 77; Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии.—ОАК, 1908, 1912, с. 82, рис. 73.

¹² Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии..., с. 50—51; рис. 60—62; Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии..., с. 82, рис. 73; Фармаковский Б. В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии.—ОАК 1911 г. Пг., 1914, с. 23, рис. 35; Фармаковский Б. В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии.—ОАК, 1912 г., 1916, с. 32, рис. 1.

¹³ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии.—ОАК, 1904 г. Спб., 1907, с. 36, рис. 42; Фармаковский Б. В. Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии.—ОАК, 1911 г., с. 23, рис. 31—34; Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии..., с. 50, рис. 60; Бураков А. В. Вказ. праця, с. 76, рис. 1а; с. 78, рис. 4.

¹⁴ Бураков А. В. Вказ. праця, с. 80.

¹⁵ Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., с. 21—22.

¹⁶ Диль Э. В. Ольвійська чашка з наговором.—ІАК, 1915, вып. 58, с. 44.

¹⁷ Парович-Пешкан М. Указ. соч., с. 49—50, 172—175.

¹⁸ Там же, с. 50.

¹⁹ Бураков А. В. Вказ. праця, с. 81.

²⁰ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Поднестровья.—МИА, 1956, № 50, с. 220, 230.

²¹ Парович-Пешкан М. Указ. соч., с. 48—49.

²² Jacopi G. Scavi nella necropoli di jalisso 1924—1928.—Clara Rhodos, Podi, 1929, N 3, р. 185, ill. 179.

²³ Филов Б. Античната гробница при с. Дълбоки, Ст.-Загорско.—В. кн.: Известия на Българския археологически институт. София, 1932, т. 6, с. 46—54, рис. 35.

²⁴ Шкорпиль К. Археологически бележки от Черноморского крайбрежье.—В. кн.: Известия на Българския археологически институт. София, 1932, т. 4, с. 61, рис. 42.

²⁵ Sestieri P. Cl. A new painted tomb at Pastum.—*Archaeology*, 1959, vol. 12, N 1, р. 33—37. (А. В. Бураков помилково відносить цей склеп до архаїчного періоду. Див. вказану працю, с. 82).

²⁶ Там же, с. 33—37.

²⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.—М.; Л., 1949, 234 с.; Граков Б. Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикеапе.—ИГАИМК, 1935, вып. 104, с. 264—265, рис. 34.

²⁸ Аполлония.—София, 1963, с. 11—13, рис. 7—9.

²⁹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.—Киев, 1982, с. 23—25, рис. 12.

³⁰ Latyshev B. IOSPE, I, PETROPOLI, MCMXVI, N 32.

³¹ Фармаковский Б. В. Склеп Еврисивія и Аretы въ Ольвії.—ИАК, 1902, вып. 3, с. 19—20.

Б. М. ЛЕВЧЕНКО

Сарматське поховання поблизу с. Медвин Київської області

В 3 км на південний схід від с. Медвин Богуславського р-ну Київської обл. було зруйновано один з насипів курганної групи. На місці кургану у відвалях насипу зібрано рештки похованального інвентаря з поховання, яке, очевидно, було впускним. Тут же знайдено розрізнені кістки людського скелета, уламки червоноолакової посудини, одновухий глек, рештки бронзового дзеркала та намисто.

З окремих уламків шляхом склеювання було відновлено форму червоноолакової посудини. Це був канфароподібний присадкуватий кубок біконічної форми на кільцевій ніжці з двома вертикальними ручками (рисунок, 14). Лінія перегину тулуба проходила під ручками. Стінки нижньої частини корпусу округлі, верхньої — високі, прямі. Вінця відігнуті назовні. Ручки плоскі, овальні в перерізі з катушкоподібними потовщеннями на згинах у верхній частині. Кубок тонкостінний, кружальної роботи, проте виготовлений недбало. Ззовні — нерівномірний шар червонувато-бурого лаку з нетривкою, позбавленою бліску поверхнею. Нижня частина покрита лаком не повністю, з окремими плямами та слідами затъків. Глина на зломах — дрібнозерниста з незначними слюдяними блискітками. Висота посудини 7,3 см, діаметр вінець 9,5, діаметр ніжки 6,2 см. Ширина ручок близько 1 см, товщина — 3,4 см.

Одновухий сіроглинняний глек, типу ойнохої, виготовлений на гончарному кругі (рисунок, 15). Тулуб округлий, майже кулеподібний. Шийка висока з ледве вираженим потовщенням у вигляді валика в місцях переходу від тулуба до шийки та від шийки до вінець. Вінця відігнуті назовні, на одному з країв, в протилежному від ручки кінці — широкий, мілкий злив. Ручка стрічкоподібна, овальна в перерізі. Верхній край її прикріплений до шийки під вінцями, нижній — до тулуба, дещо вище лінії його найбільшої опукlosti. Дно плоске. Поверхня посудини добре заlossenа, особливо у нижній частині. На рівні нижнього кінця ручки тулуб прикрашений двома паралельними врізними лініями, простір між якими заповнено зигзагоподібною ламаною лінією та вдавленими крапками. Висота глека 15,7 см, діаметри — тулуба 13,8 см, вінець 8,5, дна — 6,6 см.

Бронзове (в уламках) дзеркало — плоске, дископодібне з округлою виїмкою на одному з країв (рисунок, 16). Поверхня дуже пошкоджена корозією. Діаметр дзеркала близько 7 см, товщина в межах 1 мм. Збереглися також три фрагменти від дерев'яного футляра, на яких чітко простежується орнамент з врізних концентричних кілець (рисунок, 17).

Намисто складається з різних за формою і розміром намистин. Всього зібрано 26 штук. Виділяються дві великі дископодібні намистини з розетковим орнаментом у центрі. Одна геширова неправильної серцеподібної форми прикрашена розеткою з восьми гостролистих, нанесених білою фарбою пелюсток та жовтим осередком (рисунок, 1). Навколо неї — біла смуга з жовтими цятками по колу. Діаметр в межах 1 см, товщина до 4 мм, діаметр отвору близько 1 мм. Друга з синьо-зеленого каменя, неправильно округлої форми (рисунок, 2). На ній, в центрі, на білому фоні — жовта розетка з дев'яти злитих пелюсток, навколо неї — смуга з жовтих цяточок, окантованих чорними обідками. Діаметр 1 см, товщина 5 мм, діаметр отвору 1 мм.

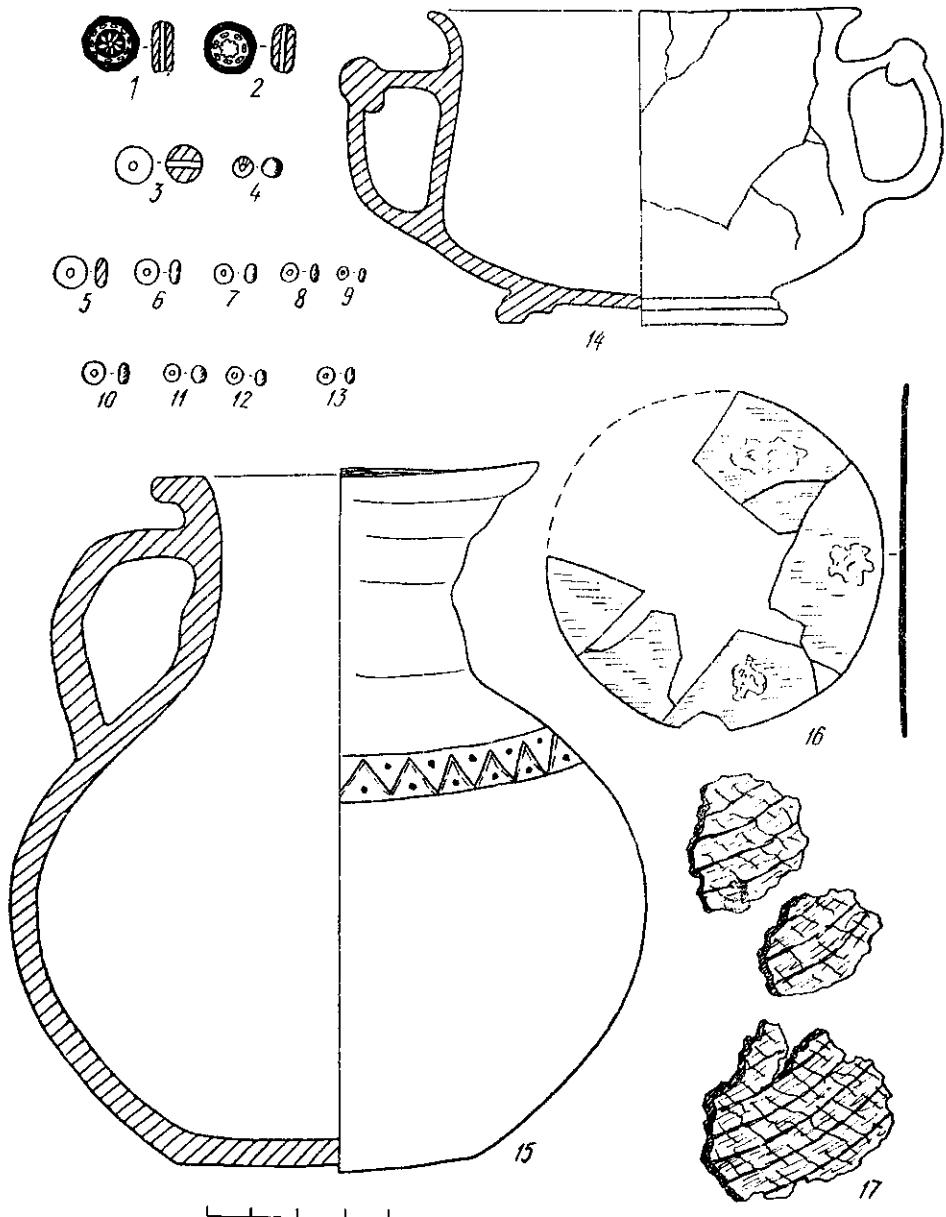

Рис. 1. Поховальний інвентар з сарматського поховання поблизу с. Медвин.
 1 — дископодібна неширока намистина; 2 — дископодібна намистина з синьо-зеленого каменю; 3, 4 — намистина з склоподібної маси жовто-оранжевого кольору; 5—9 — скляне намисто червоного кольору; 10—12 — скляне намисто синього кольору; 13 — намистина склоподібної маси бірюзового кольору; 14 — червономаковий кубок; 15 — сироглиняний кружальний глек; 16 — бронзове дзеркало; 17 — фрагменти дерев'яного футляра.

Решта намистин виготовлена з скла та непрозорої склоподібної маси кулястої форми жовто-оранжевого кольору (рисунок, 3, 4). Одну з сторін у них тоновано в голубий колір. Їх діаметр 8 та 4 мм. Дванадцять намистин з скла червоного кольору, в плані вони круглі, у перерізі переважно овальні, деякі зовсім плоскі і лише три мають біконічну форму, з них дві діаметром 6 мм, три — 5 мм, три — 4 мм, три — 3 мм і одна намистина — близько 2 мм (рисунок, 5—9). Синіх скляних намистин дев'ять. Всі вони в плані круглої форми, а в перерізі овальні, одна — куляста. З них діаметр шести становить 4 мм, однієї — 2,5 мм і двох — 2 мм. З 26 намистин одна бірюзового кольору з склоподібної

маси. Вона округла, в перерізі овальна. Діаметр її 3 мм (рисунок, 10—13).

Наявний інвентар — типовий для сарматських поховань. Прямих аналогій для червоноолакового кубка не виявлено. Проте близькі йому посудини рубежу перших століть н. е. відомі в Ольвії¹, в будівлях I ст. до н. е.—I ст. н. е.), в боспорських містах Тірітакі² (I ст. до н. е.—I ст. н. е.) та Кіммерік³ (кінець I — початок II ст. н. е.), на Нижньому Дону⁴ (I ст. н. е.), поблизу с. Завітне в Криму⁵ (I—II ст. н. е.). В Лісостеповому Правобережжі такий кубок трапляється вперше. Враховуючи деяку недбалість у виготовленні посудини, колір лаку та неповне покриття ним поверхні⁶, кубок слід датувати не раніше кінця I — початку II ст. н. е.

Щодо сіроглиняного глека з однією ручкою та зливом, то подібні йому відомі в сарматських похованнях Поволжя⁹ та Північного Причорномор'я¹⁰. Датуються вони, як правило, I ст. до н. е.¹¹ Зигзагоподібний врізний орнамент на посуді у поєднанні з відтиснутими крапками чи без них характерний майже для всієї території поширення сарматської культури¹², з IV ст. до н. е. до III ст. н. е.

Аналогій бронзовому дзеркалу є в сарматських похованнях сусловської епохи (I ст. до н. е.—I ст. н. е.) на всій території поширення сарматської культури. Найбільше аналогій в похованнях I ст. н. е. Золотобалківського могильника¹³. Тут також відомий дерев'яний футляр з врізними концентричними лініями¹⁴.

Одноколірне кругле скляне намисто овальної та біконічної форми широко відоме в пам'ятках Північного Причорномор'я I—II ст. н. е.¹⁵ Дископодібне багатоколірне намисто з розетковим орнаментом зустрічається порівняно рідко. Близьким йому є намисто з могили № 73 Золотобалківського могильника¹⁶, датованого I ст. н. е.

Основним датуючим матеріалом для медвинського поховання є червоноолаковий кубок та бронзове дзеркало, які дають змогу датувати його I — початком II ст. н. е. Решта знахідок не суперечить такому визначенню.

В зв'язку з тим, що сарматських пам'яток у Середньому Подніпров'ї відомо близько трьох десятків¹⁷ (більшість з них за матеріалами дореволюційних досліджень), а в Поросі — лише одиниці, то кожна нова знахідка цього часу становить значний інтерес для дослідників, в першу чергу для вивчення взаємовідносин сарматів з ранніми слов'янами на цій території.

Б. М. ЛЕВЧЕНКО

Сарматское погребение близ с. Медвин Киевской области

Резюме

В разрушенном кургане у с. Медвин Богуславского р-на Киевской обл. обнаружен разнообразный погребальный инвентарь сарматского захоронения.

Он состоял из краснолакового канфароподобного кубка с биконическим корпусом на кольцевой ножке и двумя вертикальными ручками, сіроглиняного кружального кузшина типа ойнохон с шаровидным корпусом, широкой ручкой и мелким сливом, бронзового плоского зеркала с сегментовидной выемкой, остатков деревянного футляра от зеркала, набора стеклянных одноцветных бус и двух полихромных дисковидных бусин, украшенных розетками.

Керамика и бронзовое зеркало позволяют датировать погребение концом I—началом II в. н. э. Сарматское погребение у с. Медвин дополняет немногочисленные памятники этого времени в Поросье и Среднеднепровском Правобережье.

¹ Knipowitsch T. Die keramik römischer Zeitaus Olvia in der Ermitage.— In: Materialien zuz römischgermanischen keramik, 1929, 4, р. 6, 5; Фармаковский В. Ф. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г.— ИАК, 1908, вып. 8, с. 51, рис. 51.

² Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 180, рис. 31, 2.

- ³ Вязьмитина М. И. Золота Балка.— К., 1962, рис. 72, 1.
- ⁴ Книпович Т. А. Краснолаковая керамика I в. н. э. из раскопок Боспорской экспедиции.— МИА, 1952, № 25, с. 310.
- ⁵ Зеест И. Б. Жилые дома древнего Киммерика.— КСИИМК, 1951, № 37, рис. 63.
- ⁶ Косяченко В. М. Краснолаковая керамика из некрополя Кобякова городища.— СА, 1980, № 3, рис. 1, 2, 3; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э.— М., 1972, с. 130, 131.
- ⁷ Богданова Н. Я. Отчет о раскопках могильника у с. Заветное Бахчисарайского р-на Крымской обл. за 1959 г.— НА ИА АН УССР, 1959/9, ф. 40, 2.
- ⁸ Силантьева А. Н. Краснолаковая керамика из раскопок Иллурата.— МИА, 1958, № 85, с. 289, 290.
- ⁹ Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана.— МИА, 1960, № 78, с. 20, рис. 5, 1; с. 36, рис. 11, 6.
- ¹⁰ Вязьмитина М. И. Розкопки курганів на р. Молочній.— АП, 1960, № 8, с. 84, рис. 67, 6; с. 107, рис. 71, 9; Зубарь В. М. Отчет о раскопках Широкобалковского могильника в 1980 г.— НА ИА АН УССР, 1980/19.
- ¹¹ Богданова Н. Я. Отчет о раскопках могильника у с. Заветное в Крыму за 1955 г.— НА ИА АН УРСР, 1955/25, ф. № 9, с. 5—6.
- ¹² Смирнов К. Ф. Сарматы на Илеке.— М., 1975, рис. 15, 23, 30, 39; Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда.— МИА, 1959, № 60; Абрамова М. П. Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э.— И в. н. э.— СА, 1961, № 61, с. 96; Шелов Д. Б. Указ. соч., с. 286.
- ¹³ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник.— Киев, 1972, рис. 6, 10—12, 14, 21, 25, 28, 29, 39.
- ¹⁴ Вязьмитина М. И. Указ. соч., с. 18, рис. 6, 13.
- ¹⁵ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья.— САИ, 1978, Г1-12, с. 33, № 1, 16, 25.
- ¹⁶ Вязьмитина М. И. Указ. соч., рис. 68.
- ¹⁷ Щукин М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой.— ГЭ, 1972, № 14, с. 43; Костенко В. И. Сарматы в междуречье Орели и Самары.— В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979, вып. 3, карта № 1.

К. І. ТЕРЕЩУК, Л. К. ТЕРЕЩУК

Багатошарове поселення в Хмельницькій області

Розвідувальний загін секції археології Хмельницького обласного товариства охорони пам'ятників історії та культури здійснив у 1977 р. охоронні роботи на правому березі р. Хомори (Хмельницька обл.) на місці давнього поселення за 2 км від с. Косяків в урочищі Третій укіп. Тут під час проведення меліораційних робіт випадково було зруйновано північний край багатошарової археологічної пам'ятки.

Поселення знаходилось серед боліт на дюнному підвищенні (до 3 м висоти), зв'язаному з корінним берегом р. Хомори довгим (до 100 м) вузьким (13–14 м) перешейком (рис. 1). Зруйнованими виявились, очевидно, дві напівземлянки, від однієї з яких лишилась частина глиняної долівки з глинибитною піччю. Черінь печі являє собою сильно випалений пласт глини товщиною 4–5 см, розміщений на долівці серед напівземлянки. Встановити розміри житла не вдалось, були встановлені лише його заглибленість в землю на 90 см і прямоугольність по одному збереженому куту. Встановлено також, що напівземлянка орієнтована довжиною за лінією південь — північ. Ширина її була близько 3 м.

Інша землянка зруйнована повністю: від неї лишилась лише частина череня (40×45 см) від відкритого вогнища, який був викладений товстими черепками брудно-рожевого кольору з зовнішнього і чорного — з внутрішнього боку, з домішкою в тісті битого граніту. На краях череня лежало кілька плоских обпалених каменів. В перемішаних культурних шарах виявлено багато знахідок різних історичних періодів, які ми подаємо в хронологічному порядку.

1. Культура кулястих амфор (перша половина II тис. до н. е.). Фрагменти кулястих амфор прикрашені на плічках вертикальними рядами наколів з вушками у найширшій частині (рис. 2, 1, 2). Днища відсутні.

Тут же знайдено кілька глиняних пряслиць — конічних, овальних і плоских в перерізі (рис. 2, 3, 4, 5), виготовлених з добре відмученої глини без домішок. На деяких наколами зроблено радіальні візерунки на одній із сторін. Одне з конічних пряслиць прикрашено візерунком — накол у два ряди, дуже подібний до п'ятикутної зірки, центром якої є отвір пряслиця, а промені розходяться до країв. Виявлено два ікла кабана, кілька крем'яних відщепів і ножеподібних пластин; за 2 м від цих знахідок — шліфовану пропсверделену скору з чорного каменю (рис. 2, 6).

2. Білогрудівська і чорноліська культури (IX—VII ст. до н. е.). Зібрано вінця тюльпаноподібних маленьких ліпних горщиків з гладеньким наліпним і розчленованим валиком на плічках. Одні валики розчленовані пальцевими вдавленнями, інші — паличкою (рис. 2, 7, 8, 9). Знайдено чимало уламків великих ліпних мисок чорного кольору з загнутими всередину вінцями і проколами під ними (рис. 2, 10) та із загладженою поверхнею; уламок гострого вінца з тюльпаноподібної посудини чорного кольору з вертикальним довгастим (форми квасоліни) наліпом на плічках (рис. 2, 12).

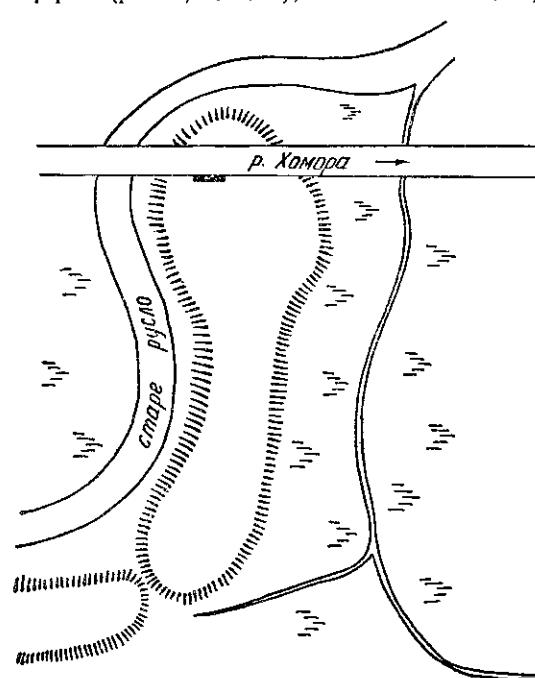

Рис. 1. План пам'ятки (Косяків I).

1 — болота, 2 — поселення, 3 — дюнне підвищення.

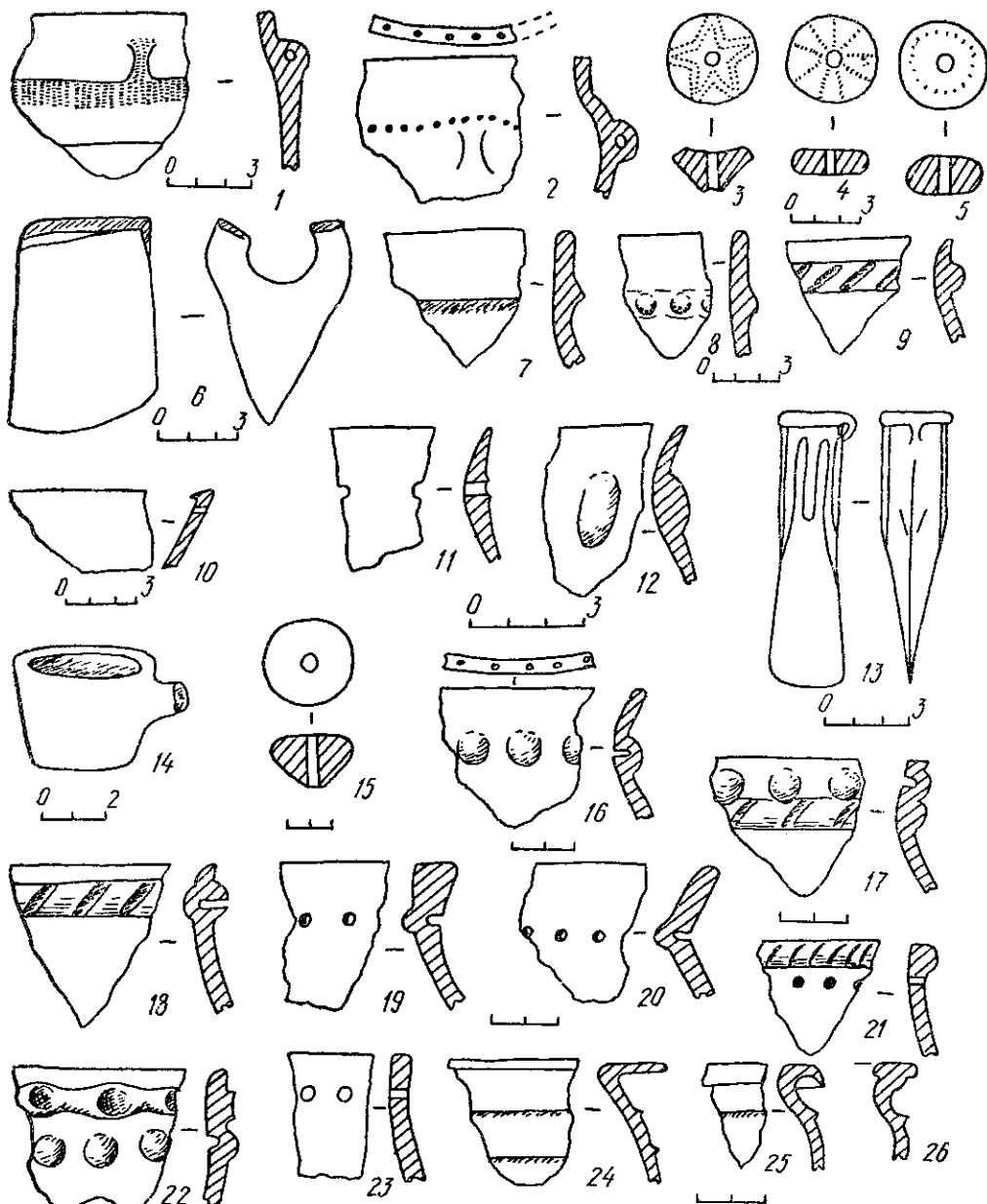

Рис. 2. Матеріали з поселення поблизу с. Коськів.

З інших знахідок найцікавіші — зернотерка з сірого кварциту, два гранітних розтирачі до неї, глиняний хлібець, кремінний серп-вкладиш (12×35 см), шестигранний бронзовий кельт з одним вушком чорноліського типу довжиною 10 см (рис. 2, 13), ліварний тигель з слідами бронзи 35×40 мм (рис. 2, 14), великий (42 мм) та менший (30 мм) конічні глиняні пряслиця доброго випалу з дрібним піском і без нього в тісті (рис. 2, 15).

3. Підгірцівсько-милоградівська культура (V—III ст. до н. е.). Залізний вік представлений на пам'ятці фрагментами горщиків з наколами під вінцями з середини, які на зовнішньому боці утворюють випуклини — «горошини» (рис. 2, 16). Це, мабуть, свідчення того, що населення басейну Хомори перебувало під більшим впливом підгірцівської культури, ніж скіфської.

Є вінци, на яких наколами зсередини зроблені горошини-перли, а під ними знаходиться розчленовані паличию валик (рис. 2, 17), а також вінця з перлами-горошинами з внутрішнього боку, видавленими ззовні, і валиком, розчленованим навскісними вдавленнями палички, ззовні (рис. 2, 18). Два вінци з наколами з зовнішнього боку в найужчих місцях горщиків (рис. 2, 19, 20). Одне з вінців виготовлене у формі зовнішнього валика з нігтівним орнаментом по ньому (рис. 2, 21).

Знайдено гострі вінця від тюльпаноподібної посудини з проколами зсередини в найвужчій частині тулуба (рис. 2, 11) і кілька вінців з наліпним, розчленованим пальцевими вдавленнями валіком під самим краєм вінців, під якими з середини посудини зроблені ще й наколи, які на зовнішній стороні утворили горошини-перли (рис. 2, 22). Є й інші вінци з проколами (рис. 2, 23).

4. Зарубинецька і черняхівська культури (II ст. до н. е.—V ст. н. е.). Виявлено уламок ножа з горбатою спинкою ($8.4 \times 1.6 \times 0.3$ см). Зустрічається багато уламків з імпортного посуду: дві циліндричні ніжки жовтоглиняних (ма-

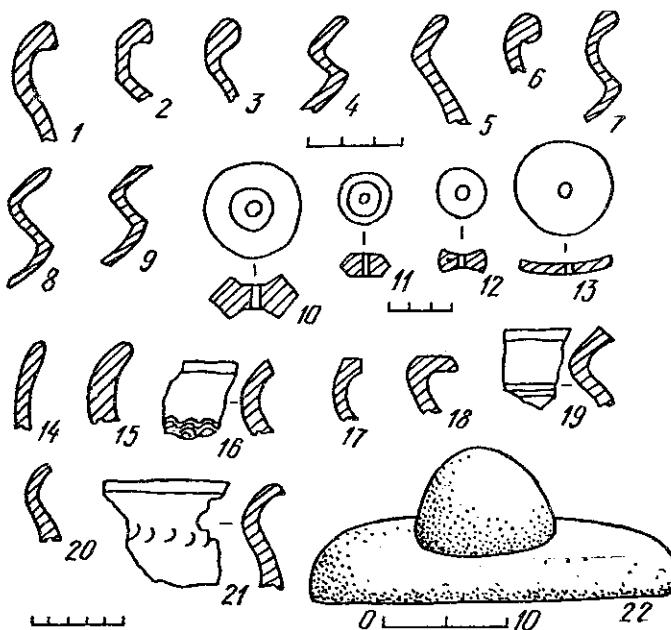

Рис. 3. Матеріали з поселень в урочищах Третій укіп та Ставище поблизу с. Косіків.

буль, херсонеських) амфор, багато сіролошеної кружальної кераміки з посуду на кільцевих піддонах з різними вінцями і ребристим орнаментом, серед яких найцікавіші — уламки вінців посудин (мабуть, лутерії) з широким (3 см) горизонтальним бортиком (рис. 2, 24), яку було виготовлено в античних містах Причорномор'я.

Трапляються фрагменти імпортного посуду з відігнутими назовні гострими і заокругленими вінцями (рис. 2, 25, 26). Цей посуд старанно виготовлений з сірої добре відмуленої глини без домішок і має ребристий орнамент на плічках.

Виявлено чимало чорної шерехатої товстостінної (7—9 мм) ліпної кераміки з потовщеннями (10 мм) відігнутими вінцями з домішкою в тісті піску і невелику кількість уламків з чорних ребристих черняхівських мисок і горщиків (рис. 3, 1—9), а також сірі біконічні пряслиця, виготовлені з добре відмуленої глини з домішкою в тісті дрібного піску і без нього (рис. 3, 10—12). Одне таке пряслице (діаметр 42 мм, товщина 25 мм) і два точильних бруски з сірого пісковику лежали в черняхівській мисці.

Одне прясло виготовлене з черепка (рис. 3, 13). Скрізь в ґрунті зустрічаються шматки обпаленої глини, на одному з яких добре зберігся відбиток лози, а також багато кісток тварин.

5. Давньоруська культура (XII—XIII ст.). Давньоруський час на пам'ятці засвідчується численні уламки давньоруського посуду XII—XIII ст.

Зібрани матеріали різних археологічних культур свідчать про неодноразове заселення пам'ятки в різні історичні епохи від періоду ранньої бронзи (перша половина II тис. до н. е.) до періоду Київської Русі XII—XIII ст. Привертає увагу місцевознаходження поселення культури кулястих амфор. Перше таке поселення на Україні виявив у 1970 р. В. К. Пясецький поблизу м. Славути Хмельницької обл.¹. Можливо, наша пам'ятка є другим поселенням культури кулястих амфор в Хмельницькій обл. Важливо те, що обидві пам'ятки є багатошаровими, на обох виявлені матеріали майже однакових епох: культури кулястих амфор, енеоліту, бронзи, раннього заліза. Особливу увагу привертають знайдені на поселенні дві шліфовані по всій поверхні чотирикутні в перерізі ручні сокири. Одна з них (довжиною 9 см, ширина леза 3,5 см) виготовлена з темно-сірого кременю, а друга (довжиною 8,3 см, ширина леза 3,5 см) — з жовтуватого. Така ж сокирка виявлена і на місці поселення біля м. Славути². Ще одна сокирка, аналогічна за способом виготовлення, але значно масивніша, знайдена в 150 м від пам'ятки на розораному схилі правого берега Хомори вище по течії. Її довжина 10 см, ширина леза — 5,5 см. Зібрано багато крем'яних відщепів і скребків, серед яких

два скребки з смугастого кременю, де чорні смуги чергуються з жовтими. Знайдя, виготовлені з такого кременю, знайдені на місці аналогічної пам'ятки в Польщі³.

Цікаво, що на території Житомирщини вироби з смугастого кременю на пам'ятках відсутні, а на заході Хмельницької області вони зрідка трапляються. Є різниця і в орнаменті на кераміці: на Житомирщині — відбитки прямокутного штампа і круглої палички, а на Хмельниччині (зокрема, на Хоморі) — це смуги вертикальних рядів наколів, зроблених гострим предметом, нанесені по найширишій частині посудин.

За 150 м нижче від цієї пам'ятки за течією Хомори в урочищі Ставище на півострівному підвищенні виявлено поселення IX ст. Підйомний матеріал — переважно черепки з великих опуклобоких товстостінних горщиків світло-коричневого кольору з домішкою в тілі великозернистої піски. Товщина стінок різна: від 0,5 до 1 см і більше (рис. 3, 14—20). Деякі з них прикрашені хвилястим орнаментом, зробленим шматками гребінця, інші — лінійним. Один черепок, з жовтого слабовипаленого горщика, оздоблений нігтьовим орнаментом на плічках (рис. 3, 21).

¹ Березанська С. С., Пясецький В. К. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні. — Археологія, 1979, № 30, с. 75.

² Там же, с. 76.

³ Там же, с. 80.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	— Археологические исследования на Украине
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
Бюл. МОИП	— Бюллетень Московского общества испытателей природы
ВА	— Вопросы антропологии
ВУАК/Дн	— Всеукраїнський археологічний комітет/Дніпрогес
ДБК	— Древности Босфора Киммерийского
ДІМ	— Державний історичний музей
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ИАК	— Известия императорской археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИАУ	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КСОГАМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
КІМ	— Криворізький історичний музей
МДУ	— Московский Державный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии АН СССР
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НОСА	— Новейшие открытия советских археологов. Тезисы всесоюзной конференции, посвященной 250-летию АН СССР
ОАК	— Отчет императорской археологической комиссии
ПСА	— Проблемы скіфской археологии
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
САРАНИОН	— Секция археологии, Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
ТГИМ	— Труды Государственного Исторического музея
ТИЭ	— Труды Института этнографии АН СССР
Пр. ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Пр. ИИЕТ	— Труды Института истории естествознания и техники
AFSB	— Arbeits und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege. Berlin.
АН	— Archaeologia Hungarica. Budapest
АРА	— Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin
ASM	— Archeologické Studijní Materiály. Praha
AV	— Arheološki vjesnik. Ljubljana
BAR	— British Archaeological Reports
FL	— Forschungen in Lauriacum. Linz
IOSPE	— Inscriptioes Antiquae Orae Septentrionalis ponti Euxini graecae et latinae
JFMV	— Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Hall/Saale
MBV	— Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte. Kallmünz
MBVF	— Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. München
ORL	— Der Obergermanisch-Raetische Limes des Römerreichs. Heidelberg
RGF	— Römisch-germanische Forschungen. Berlin — Leipzig
RLÖ	— Der Römische Limes in Österreich. WIEN.
PA	— Památky archeologické. Praha
PZ	— Prähistorische Zeitschrift. Berlin
SAUCSAV	— Studie Archeologickeho Ustavu Ceskoslovenske Akademie Veda v Brne
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche
SLA	— Slovenská archeologija. Nitra
SNMP	— Sborník Narodního Muzea v Praze. Praha
SSVF DAW	— Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Section für Vor- und Frühgeschichte. Berlin.
SZAUSAV	— Studijné Zvesti Archeologickeho Ustavu Slovenskej Akademie Vied. Nitra

---

З МІСТ

Статті

<i>Паньков С. В.</i> Питання походження чорної металургії у Східній Європі	1
<i>Шепель К. О.</i> Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту — бронзи	13
<i>Гороховський Є. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н. О.</i> Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори	25
Повідомлення та публікації	
<i>Залізняк Л. Л., Балакін С. А.</i> Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся	41
<i>Колесников О. Г.</i> Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї	49
<i>Лугова Л. М., Рассамакін Ю. Я.</i> Енеолітичне поховання в кургані поблизу с. Орлик Полтавської області	53
<i>Журавльов О. П., Амірханов А. Ш., Губська О. В.</i> Фауна поселень епохи бронзи Олександрівськ та Провалля Ворошиловградської області	57
<i>Шарафутдинова І. М.</i> Про виготовлення ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї	63
<i>Острозворхов А. С., Тощев Г. М.</i> Скіфський кінський наносник	75
<i>Папанова В. А.</i> Новий кам'яний склеп Ольвійського некрополя	78
<i>Левченко Б. М.</i> Сарматське поховання поблизу с. Медвін Київської області	86
Охорона археологічних пам'яток	
<i>Терещук К. І., Терещук Л. К.</i> Багатошарове поселення в Хмельницькій області	90
Список скорочень	94

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи	
Паньков С. В. Вопросы происхождения черной металлургии в Восточной Европе	1
Шепель Е. А. Антропологический тип населения бассейнов Северского Донца и Кальмиуса в поху энеолита — бронзы	13
Гороховский Е. Л., Зубарь В. М., Гаврилюк Н. А. О поздней дате некоторых античных городищ Ольвийской хоры	25
Сообщения и публикации	
Зализняк Л. Л., Балакин С. А. Яниславицкие культурные традиции в неолите При-вобережного Полесья	41
Колесников А. Г. Новые поселения среднего Триполья в Поднестровье	49
Луговая Л. Н., Рассамакин Ю. Я. Энеолитическое погребение в кургане поблизости с. Орлик Полтавской области	53
Журавлев О. П., Амирханов А. Ш., Губская О. В. Фауна поселений эпохи бронзы Александровск и Провалье Ворошиловградской области	57
Шарафутдинова И. М. Об изготовлении литейных форм эпохи бронзы в Северном Причерноморье	63
Островерхов А. С., Тощев Г. М. Скифский конский наносник	75
Папанова В. А. Новый каменный склеп Ольвийского некрополя	78
Левченко Б. М. Сарматское погребение близ с. Медвин Киевской области	86
Охрана археологических памятников	
Терещук К. И., Терещук Л. К. Многослойное поселение в Хмельницкой области	90
Список сокращений	94

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

49

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

*Затверджено до друку вченого радою
Інституту археології АН УРСР*

Редактор С. І. Атаманенко. Художний редактор В. І. Мелашенко. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. В. Малота, Л. М. Творковська

Інформ. бланк № 7123.

Здано до набору 10.07.84. Підп. до друку 02.01.85. БФ 01002. Формат 70×108/іс. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 8,4. Ум. фарбо-відб. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,52. Тираж 1000 пр. Зам. 2636. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні. 290000, м. Львів, вул. Стефаника, 11.

НАУКОВА ДУМКА

Археология, 1985, вып. 49, 1—96